

ITAD

İSLAM TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

THE JOURNAL OF ISLAMIC HISTORY RESEARCHES

Editör : Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

SAYI: 3 — BAHAR 2018

Yılda 2 defa yayımlanan, hakemli ve akademik bir dergidir.
Dergimiz Rootindexing veri tabanı tarafından takip edilmektedir.

Editör:

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN (İstanbul Üniversitesi)

Editör Yardımcısı:

Araş. Gör. Ümit ESKİN (İstanbul Üniversitesi)

E-ISSN:

2602-2206

İletişim Adresi:

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi Bölüm Başkanlığı
Fatih/İstanbul

e-mail: adnandemircan@gmail.com

Yayın Kurulu

Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN (Necmettin Erbakan Üniversitesi), Prof. Dr. Nuh ARSLANTAŞ (Marmara Üniversitesi), Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN (Marmara Üniversitesi), Prof. Dr. Eyüp BAŞ (Kırıkkale Üniversitesi), Prof. Dr. Nahide BOZKURT (Ankara Üniversitesi), Doç. Dr. Salih PAY (Uludağ Üniversitesi), Prof. Dr. Abdurrahman ACAR (Dicle Üniversitesi), Prof. Dr. Muhammet Hanefi PALABIYIK (Atatürk Üniversitesi), Doç. Dr. Ali İhsan KARATAŞ (Uludağ Üniversitesi), Doç. Dr. Ahmet GÜZEL (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi), Doç. Dr. Fatih Yahya AYZAZ (Çukurova Üniversitesi)

Danışma Kurulu

Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Üniversitesi), Prof. Dr. Sabahattin SAMUR (Erciyes Üniversitesi), Prof. Dr. Şefaettin SEVERCAN (Erciyes Üniversitesi), Prof. Dr. Levent Öztürk (Sakarya Üniversitesi), Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL (Necmettin Erbakan Üniversitesi), Prof. Dr. Mehmet ŞEKER (Dokuz Eylül Üniversitesi), Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk Üniversitesi), Doç. Dr. Mustafa ÖZKAN (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Sayı Hakemleri

Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Üniversitesi), Prof. Dr. Casim AVCI (Marmara Üniversitesi), Doç. Dr. Gülgün UYAR (Marmara Üniversitesi), Doç. Dr. Nurettin GEMİCİ (İstanbul Üniversitesi), Dr. Öğretim Üyesi Nevzat SAĞLAM (Karabük Üniversitesi), Dr. Öğretim Üyesi Nevzat ERKAN (Kırklareli Üniversitesi), Dr. Öğretim Üyesi Yavuz YILDIRIM (İstanbul Üniversitesi), Dr. Öğretim Üyesi Halil İbrahim HANÇABAY (İstanbul Üniversitesi),

İÇİNDEKİLER

ORYANTALİZM VE OKSİDENTALİZM ARASINDA AHMET MİTHAT EFENDİ

Firdevs ESKİN 1-22

HAZRET-İ ALİ’NİN HAZRET-İ PEYGAMBER’E VEKÂLETİ

Güngör AKSU 23-49

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE ÂMİLLİK

Şehba YAZICI 50-118

BÜVEYHİLER’İN BAĞDAT HÂKİMİYETİ (334/945 – 447/1055)

Edip AKYOL 119-130

KİTAP TANITIM

Murat AKARSU, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman - Katline Sessiz Kalınan Halife*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015 (Tanıtın: Hatice Nur ERTÜRK) 131-134

ORYANTALİZM VE OKSİDENTALİZM ARASINDA
AHMET MİTHAT EFENDİ*

Firdevs ESKİN**

Öz

Batı dünyasının Doğuya ve İslâm'a karşı zihniyetini şekillendiren ve diğer sosyal bilimlerin de söylemine tesir eden oryantalizm çalışmaları, XIX. yüzyılda gelişimini tamamlamış ve sistemli bir disiplin halini almıştır. Oryantalizm ve sömürgecilğin resmî olarak ittifak ettiği bu dönemde işgal faaliyetlerine paralel olarak İslâm Dini ve tarihi hakkında elde edilen bilgiler de Müslümanlara karşı yürütülen çok yönlü faaliyetlerde kullanılmıştır. İslam Dinine ve Tarihine yönelik oryantalistlerce dile getirilen ithamlara bu dinin müntesiplerince çeşitli reaksiyonlar gösterilmiştir. Osmanlı matbuatında oryantalist ithamlara karşı kalem mesaisi yürüten aydınlardan biri de Ahmet Mithat Efendi'dir. Yazar, İslâm medeniyetinin buhranlı dönemine ve bu medeniyetin son büyük atılımı niteliğinde olan Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne tanıklık etmiştir. Bir kriz döneminde tarihin ve toplumun sorumluluğunu yüklenmeye çalışan yazar, pek çok konuda sarf etmiş olduğu fikrî ve edebî mesai sonucu zengin bir literatür oluşturmuştur. Birçok türde eser kaleme alan yazar, bilhassa son yıllarında, oryantalistler kongresinde edindiği izlenimlerin de üzerinde bıraktığı tesir sonucu İslâm tarihine dair meseleleri konu edinmiş ve bu minvalde eserler kaleme almıştır. Bu çalışmada oryantalistlerin İslâm dini, İslam tarihi ve İslam Peygamberi'ne yönelik iddiaları karşısında Ahmet Mithat Efendi'nin tutumu ve onun oksidentalizm kimliği ele alınacaktır. Bu doğrultuda öncelikle oryantalizmin tarihi arka planına ve İslam dinini hedef alan yaklaşımlarına kısaca değinilecektir.

Anahtar kelimeler: Oryantalizm, Oksidentalizm, Ahmet Mithat Efendi, İslam tarihi

AHMET MITHAT EFENDI BETWEEN ORIENTALISM AND OCCIDENTALISM

Abstract

Oriental studies, which shaped the mentality of the western world towards the East and Islam, and influenced the discourse of other social sciences, has completed its development and become a systematic discipline in the 19th century. In this period of official alliance between Orientalism and colonialism, in parallel with the occupation activities, information obtained about Islam and its history was also used in the multifaceted activities against Muslims. Various reactions have been shown to the accusations expressed by Orientalists towards Islam and its history. Ahmet Mithat Efendi was one of the intellectuals who responded the orientalist accusations in the Ottoman press. The author witnessed the crisis period of Islamic civilization and the collapse of the Ottoman Empire, the last major breakthrough of this civilization. The author, who tried to take the responsibility of history and the society in a crisis period, created a rich literature as a fruit result of the intellectual and literary efforts that he had made on many issues. The writer, who produced many kinds of works, concentrated his work on Islamic history in the last years of his life, partly due to the influence of the impressions he got from the orientalist congress he attended. In this study, the attitude of Ahmet Mithat Efendi and his Occidentalism identity will be dealt with in the face of the Orientalists' claims towards Islam, its history, and its Prophet. In this respect, it will be briefly referred to the background of Orientalism history and its approaches to Islam.

Keywords: Orientalism, Occidentalism, Ahmet Mithat Efendi, Islamic History.

1. Ana Hatlarıyla Oryantalizmin Tarihî Arka Planı

Bir terim olarak oryantalizm genel anlamıyla Doğu toplumlarının kültür ve medeniyetine ait tüm unsurları sistemli bir biçimde inceleyen ve onları Batı-merkezli bir

* Bu makale, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda 2016 yılında Prof. Dr. Adnan Demircan danışmanlığında tamamlanan "Batıdan İslâma yönelik yapılan tenkitler karşısında Ahmet Mithat Efendi'nin Müdafaaları" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora adayı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı.

tahayyülle yeniden kurgulayan bir disiplindir. Oryentalist ise bu sahada çalışmalar yapan bilim adamları için kullanılan tanımdır. Oryantalizm teriminin günümüzde olumlu anlam içermemesi¹ elde ettiği bilgi yığını üzerinden oluşturduğu söylem nedeniyledir. Bu bilim dalına yöneltilen eleştiriler İktidarın hizmetinde politik bir söylem oluşu ve Batı'nın Doğu üzerindeki sömürgeci politikasının ideolojik yönünü temsil edişi sebebiyledir.

İslâm dininin, Avrupa Hristiyan dünyası için “sorun”² teşkil etmesi bu çalışmaların temel çıkış noktası olmuştur. İslâm'ın hızla yayılışıyla birlikte Hristiyanlık için “tehdit”³ oluşturması üzerine endişe ve merak ile İslâm ve Müslümanlar hakkında bilgi toplanmaya başlanmıştır. Oryantalizmin başlangıcı olarak genellikle Haçlı seferleri kabul edilir. Haçlı seferleri Hristiyan Batı ile Müslüman Doğu'nun ilk defa gerçek bir ilişkiye girmelerine olanak sağlamıştır. Aynı zamanda Haçlı seferleri sırasında papa tarafından yapılan kışkırtma, düşmanlık duygusuyla beraber “imge” de üretmiştir.⁴ Katolik kilisesinin ürettiği bu hayali imge Batı'da yüzyıllarca sürece Doğu algısının da temelini teşkil eder.

Haçlı seferleriyle istenen neticenin alınamayışı Kilise'yi farklı arayışlara yönelmek zorunda bırakacaktır. Kılıç yoluyla sağlanamayan başarı bu din hakkında elde edilecek bilgi doğrultusunda yeni yöntemlerle mücadele etme imkânı sunacaktır. Müslümanlara İslâm'ın sapkın bir din olduğu, Hz. Muhammed'in yalancı olduğunu ispatlama gayreti, bu dinin ve Arap dilinin iyi öğrenilmesini zaruri kılmaktadır. Bu düşünce üzerine harekete geçen Katolik Kilisesi Roger Bacon'un Hristiyan dünyasının haritasını genişletmek için öne sürdüğü Müslümanların dillerinin öğrenilmesi talebini⁵ geri çevirmemiş ve bu faaliyetleri başlatmıştır. Arap dilinin iyi öğrenilmesi gayreti, aynı zamanda bu lisanın o gün itibariyle beşeri bilimler ve tıp ilminin beşiği olarak görülmesi sebebiyle de önem arz etmiştir. Böylelikle uzun yıllar sürece tercüme faaliyetleri başlatılmıştır. 1312 yılında Viyana Konsili'nin kararlarının oryantalizmin başlangıcı olarak esas alınmasına karşın,⁶ X. yüzyılda Batı kiliselerine bağlı ruhbanların Endülüs medreselerinde eğitim alarak Kur'an-ı Kerim ve bazı Arapça kitaplarını kendi dillerine

¹ Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul, 2010, s.1.

² Albert Hourani, *Batı Düşüncesinde İslâm*, Çev. Celal A. Kanat, İstanbul, 1996, s. 25.

³ Thierry Hentsch, *Hayali Doğu*, Çev. Aysel Bora, İstanbul, 1996 s.100.

⁴ Hentsch, *Hayali Doğu*, s. 53.

⁵ Mahmud Hamdi Zakzuk, *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşmasının Arka Plânı*, Çev. Abdullaziz Hatip, İzmir, 1993, s.17.

⁶ Edward Said, *Oryantalizm*, Çev. Nezh Uzel, İstanbul, 1998, s. 79.

tercüme etmesiyle bu faaliyetlerin başladığı da bir diğer görüştür.⁷ Böylelikle uzun yıllar sürecek tercüme faaliyetleri başlatılmıştır. XVIII. yüzyıla kadar devam eden tercüme faaliyetlerinin yanı sıra nadir yazma eserlerin de Oryantalistler tarafından kendi ülkelerine çeşitli yollarla taşınmasıyla Avrupa’da kıymetli bir külliyyatın oluşması sağlanmıştır.

Avrupa’nın bir kısmında uygulanan, ticaret gemilerine beraberinde yazma eser getirme zorunluluğu da bu külliyyatın oluşmasını sağlayan yollardan biriydi. 1613’te kurulan Arabiyat araştırmaları sahasında önemli bir merkez haline gelen Leiden Üniversitesi’nin⁸ Arapça kürsüsünün sahibi Erpenius birçok kıymetli eserin yanı sıra Taberi Tarihi’nin Osmanlı Türkçesi nüshasına sahipti.⁹ Napolyon’un Mısır’ı işgali sırasında da şarktan birçok yazma eser taşınmıştır.

Oryantalizmin en önemli misyonu Avrupa tasarımı ve öteki oluşturma mekanizması olarak vazife icra etmesi olmuştur. B. Lewis’in ifadesiyle “Avrupa, Avrupa’yı tasarlamış ve yaratmıştır.”¹⁰ Bu tasarım ve yaratmanın gerçekleştirilmesi esnasında belirlenen unsurları Beyaz Irk, Hristiyanlık, Roma ve Eski Yunan oluştururken Doğu ve İslâm, “öteki” olarak yerini almıştır. Avrupa fikrinin oluşmasında kaynaklık eden oryantalist yaklaşım, “ötekinin” yoksunlukları üzerine yaptığı vurgu ile kendi eşsizliğinin altını çizmiştir. Batı’nın Doğu ve İslâm hakkında süreklilik ve tutarlılık gösteren olumsuz tavrı istisnaları olsa da oryantalist çalışmaların bütününe yansır. Avrupa’nın geçirdiği evrim süreçlerine göre yer yer farklılık arz etse de bu söylemin bütününde tekdüzelik göze çarpar. Batı ve Doğu ayrımının veya farkının Batıyı üstün bir konumda ele alan söylemi Doğu hakkında olumsuz, kolektif bilinç oluşturmasıyla Doğu üzerinde uygulanan hegemonik politikaya da dayanak oluşturur.¹¹ Avrupa kimliğinin oluşmasında İslâm dininin ortaya çıkışı ve hızla yayılmasının yanı sıra tarihî bir gerçeklik olan “Osmanlı” unsuru da aynı oranda etkiye sahiptir.¹² Franco Cardini, Avrupa kavramı ve Avrupalılık kimliğinin oluşmasında İslâm’ın rolü kadar Osmanlı’nın da önemini vurgular.

⁷ Mustafa es- Sıbâi, *Oryantalizm ve Oryantalistler*, Çev. Doç. Dr. Mücteba Uğur, İstanbul, Beyan Yayınları, 1993, s. 34.

⁸ İsmail Hakkı Kadı, “Hollanda’da Şarkiyat Araştırmaları” *Doğu Batı*, 2002, Sa, 20, s. 94.

⁹ Yücel Bulut, “Oryantalizm”, *DİA*, C. XXXIII. s. 428.

¹⁰ Bernard Lewis, *Islam and the West*, New York ve Oxford, 1993. s. 3.

¹¹ Yüksel Kanar, *Batı’nın Doğu’su* (Avrupa Barbarlığının Küreselleşmesi), İstanbul, 2006, s.121.

¹² Oliver Kontny, “Üçgenin Tabanını Yok Sayan Pythagoras: Oryantalizm ve Ataerkillik Üzerine” *Doğu Batı*, 2003, sy. 20, s.123.

“Birkaç tarihçi Muhammed’i (paradoksal bir biçimde) Avrupa’nın “kurucu babası” olarak gördüyse de benzer bir rol Fatih Sultan Mehmed’e ve Avrupa Kıtası’nı kendini korumak ve uyumlu bir biçimde hareket etmenin yollarını ve araçlarını bulmak zorunluluğuyla karşı karşıya bırakarak onu daha güçlü bir benlik duygusu ve daha güçlü bir “ötekilik” duygusu geliştirmeye teşvik etmiş olan Kanuni Sultan Süleyman’a da atfedilebilirdi.”¹³

Öteki olarak belirlenen İslâm ve bu çerçevede Osmanlı Devleti uzun yıllar oryantalist metinlerin merkezinde yer almıştır. Osmanlı padişahlarının despot, zalim hükümdarlar olarak tanımlanması ve haremdeki kadınların cinsellik ve şehvet simgesi olarak sunulması Batıdaki Doğu-İslâm algısını şekillendiren unsurlardır.

Kısaca çizmeye çalıştığımız tarihi arka planla Doğu dilleri ve kültürlerine ait unsurların incelenmesi olarak ifade edilen bir bilim dalının hedefinde neden hep İslâm dininin yer aldığına anlaşılmasını sağlamaya çalıştık. Burada üzerinde durmaya çalışacağımız kısım oryantalizmin bu son evresi ve Osmanlı Devleti üzerine etkisi olacaktır. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu dönem oryantalist çalışmaların akademik bir disiplin olarak kurumsallaşması ile birlikte sömürge faaliyetleri yürüten iktidarların hizmetinde olduğu dönemdir. Osmanlı Devleti ise yapılan çalışmaların hizmet ettiği iktidar güçlerinin hedefinde parçalanıp yıkılma sürecindedir. Coğrafi olarak dağılmanın yanında, misyoner faaliyetleri ve oryantalist ithamların da tahrifata yol açtığı bir ortam hâkimdir.

XVI. yüzyılda oryantalist metinlerde rasyonalizmin etkisiyle İslâm’a karşı nispeten sergilenen ılımlı tavır, Avrupa’nın Doğu’ya yönelik emperyalist tutumu eşliğinde oryantalist söyleme daha da hırçın ve aşağılayıcı bir üslup kazandırmıştır. Bu dönemde oryantalistler gelişen diğer sosyal bilimlerin oluşturduğu bilgi yığınlarından da istifade ederek sağladıkları verileriyle sömürge faaliyetleri için hem olanak hem dayanak oluşturacak bir dili hâkim kılmışlardır. Oryantalizm ve sömürgeciliğin resmi olarak ittifak ettiği bu dönemde işgal faaliyetlerine paralel olarak İslâm tarihi hakkındaki bilgiler Müslümanların zayıflatılmasına yönelik kullanılmıştır. İslâm dinine ve Hz. Peygamber’e karşı çeşitli ithamlar da farklı argümanlar eşliğinde devam ettirilmiştir.

¹³ Franco Cardini, *Avrupa ve İslâm*, Çev. Gürol Koca, İstanbul, 2004, s. 5.

2. Oryantalist Söylemde İslâm ve Hz. Muhammed

Oryantalistlerin hedefinde Budizm veya yerel dinlerden ziyade İslâm'ın ve İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in yer aldığı görülür. Bunun nedeni İslâm'ın tek tanrılı bir din oluşu ve Hristiyanlıkla yakın bağlara sahip olmasıdır. Ayrıca ortaya çıktığı dönemde Hristiyanlığın hâkim olduğu coğrafyalarda hızla yayılması, dikkati üzerinde toplamıştır. İslâm dini kendini Hristiyanlığın devamı olarak gören ve Hz. İsa'nın peygamberliğini kabul eden öğretiye sahiptir. İslâm'ın Hristiyanlıkla çelişmeyen bilgiler sunması orijinalliğinin sorgulanmasına ve reddiyeler kaleme alınmasına yol açmıştır. Müslümanlarla uzun yıllar bir arada yaşayan İspanyollar ve Sicilyalılar'ın ürettikleri reddiyelerde ortak nokta Hz. Muhammed'in yalancı bir peygamber olduğu; sihirbaz ve ikiyüzlü olduğudur. İlk defa Aziz John tarafından dile getirilen bu iddialar Ortaçağ boyunca dillendirilmiş, Aydınlanma dönemine kadar hakim olmuştur.¹⁴

İslâm dininin bilimsel bir temelde incelenmesi fikri Cluny Manastırından Muhterem Peter tarafından sağlanmış; oluşturulan bir komisyonla ilk defa bu dönemde Kur'ân'ın Latinceye çevirisi yapılmıştır.¹⁵ Uzun yıllar İslâm hakkında başvuru kaynağı olan bu çeviri, İslâm araştırmaları için de ilk ciddi çalışmayı oluşturur. Aydınlanma çağında yapılan araştırmalarla İslâm'a ilişkin bilgilenmenin artmasına, Avrupa düşüncesinin Müslüman filozoflar üzerinden Yunan felsefesine açılmasına ve ayrıca yaşanan tüm diğer etkileşimlere rağmen Batı'nın İslâm'a karşı tutumunda bir değişiklik hasıl olmamıştır.¹⁶

Oryantalist söylemdeki indirgemeci yaklaşımın İslâm dini ve Peygamberi Hz. Muhammed konusunda da sergilendiği açıktır. Akademik nitelik kazandığı XIX. yüzyılda da diğer sosyal bilimlerin verilerinden de istifade ederek İslâm'a ve Hz. Peygamber'e karşı saldırgan söylemini devam ettirmiştir. İstisnaları bulunmakla beraber ekseriyetle başlangıcı XI. yüzyılda üretilen hurafelere dayanan söylenceler farklı bir boyut kazandırılarak devam ettirilir. Hz. Muhammed'i deccal, sahtekâr, habis, yalancı, sapkın bir sihirbaz olarak karalayan efsanevi söylem, bilimsel oryantalizmle beraber onun peygamberliğini reddeden temayülünü farklı argümanlarla sürdürür. Kimi oryantalistler onun vahiy geldiği esnadaki durumunu sara hastalığıyla açıklarken

¹⁴ İbrahim Kalın, "Batı'da İslâm Algısının Tarihine Giriş", *Divan*, İstanbul, 2003, sy.15, s.1.

¹⁵ Zakzuk, *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşmasının Arka Plânı*, s.14.

¹⁶ Alim Arlı, *Oryantalizm Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, İstanbul, 2004, s.19.

kimileri bunun halüsinasyon olduğundan söz eder. Hz. Muhammed hakkında yazılan eserlerde onun gerçekleştirdiği evlilikleri ve askerî faaliyetleri de polemik unsuruna dönüştürülen konular arasında yer alır.¹⁷

İslâm'ın orijinal olmadığı, Yahudilik ve Hristiyanlık üzerine inşa edilen bir din olduğu, Kur'ân'ın ise Hz. Muhammed tarafından kaleme alındığı ve İslâm'ın kılıç yoluyla yayıldığı vb. iddialar oryantalizmin tarihi boyunca dillendirilmiştir. İslâm'ın Hz. Muhammed tarafından oluşturulan eklektik bir din olduğu iddiası oryantalizmin ispatlamak için en çok mesai harcadığı husus olmuştur. William Montgomery Watt, İslâm'ı, Yahudi ve Hristiyan geleneğinin Arap yarımadasındaki mevcut kültürel tesiriyle oluşturulmuş bir Yahudi mezhebi olarak görür.¹⁸ Bir diğer oryantalist Richard Bell ise Hz. Muhammed'in Kitab-ı Mukaddes'e başvurarak Kur'ân'ı yazdığını, kıssalar konusunda ise Tevrat'tan istifade ettiğini belirtir.¹⁹ Muir'in *The Life Of Muhammad from Original Sources* adlı eseri İngilizcede orijinal kaynaklardan yararlanılarak yazılmış Hz. Peygamber'in hayatına yönelik ilk eser olmasının yanında oluşturduğu paradigma ile erken dönem bilimsel oryantalizme emsal teşkil etmiştir. Muir mezkûr eserinde Kur'an'ın Hz. Muhammed tarafından oluşturulduğunu öne sürer. Muir'in bu çalışmada ortaya koyduğu fikirler oryantalist söylemde Kur'an ve Hz. Muhammed hakkında ön yargılı söylemi temellendiren ifadelerle sahiptir. Muir Hz. Muhammed'in epilepsi hastası olduğu iddiasını dillendirerek vahyin aslında bir sanrı olduğu inancını aşılama çalışmıştır.²⁰

3. Oryantalistlerin ve Misyonerlerin İddiaları Karşısında Ahmet Mithat Efendi

Ahmet Mithat, yaşadığı dönemde içinde yer aldığı toplumda oryantalizme karşı duyarlı olan yazarlardan biridir. Misyoner ve oryantalistlere karşı reddiye ve müdafaa tarzı eserler kaleme almasının yanında edebî eserlerinde de örtük biçimde bu ithamlara karşı tavır sergilemiştir. Necmettin Turinay'ın ifadesiyle “‘Şarkiyatçı’ların yaptığı yayınlara ve misyonerlik faaliyetlerine karşı erken uyanmış bir Osmanlı şuuru” olarak

¹⁷ İbrahim Sarıçam, Mehmet Özdemir, Seyfettin Erşahin, *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, Ankara, Nobel Yayınları, 2011, s. 311.

¹⁸ Bilal Gökçür, “Batı İslâm Araştırmalarına Göre Kur'an'ın oluşumunda Hz. Peygamberin Rolü Meselesi”, *VI. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler)*, 21 Nisan 2003, Isparta, 2006. s. 98.

¹⁹ Richard Bell, *Introduction to the Qur'an*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1953, s.172.

²⁰ Sir William Muir, *The Life of Mohammad*, Ed.T.H. Weir, 5.bs. Edinburgh: John Grant, 1923. s. 6.

belirmiştir.²¹ Ahmet Mithat her fırsatta Avrupalıların İslâm'a karşı olan tutumunun siyasi olduğunun altını çizer. Avrupalının diğer dinlere duyduğu saygı ve hoşgörünün hatta temayülün İslâm'a karşı sergilenmediğini belirtir. Ona göre bu tavrın asıl nedeni Katolik kilisesinin, menfaatleri gereği İslâm'ı Avrupa'da farklı göstermesidir. Zira yukarıda da değindiğimiz tarihî süreç içerisinde İslâm ve Doğu hakkında yüzyıllar süren bilimsel nitelikte araştırmalar yapılmış olmasına karşın Kilise'nin geliştirdiği argümanların örtük biçimde devam ettirilmesi bu dinin muhtevasıyla ilgili değildir. Bu yaklaşım tamamen siyasi bir tavrın neticesidir. Ahmet Mithat'a göre Batılı Hristiyan dünyasının İslâm'a karşı olan tutumları Hristiyanlığı tek hakikat olarak görmeleri sebebiyledir. Oysa Müslümanlar için "hakikat" denilen şey Levh-i Mahfûz'dan aktarılmış başlangıçsız ve evrensel hükümlerdir. Dolayısıyla İslâm öncesinin inkârı söz konusu değildir. Bu yüzden Müslümanlar bu hakikatleri tahrifata girişmezler.²²

"Avrupa hakîmleri 'Din' denildiği zaman, gözlerinin önüne Hristiyanlık'tan başka bir şey getirmedikleri için, Hristiyanlık'ın içermediği bir çok hakikatleri, bir çok hükmü 'Dinî hikmet' ifadesinden başka unvanlar altına yerleştirmek istiyorlar."²³ diyen yazar, Ehl-i İslâm'ın ise Hristiyanlığa bakışının din tarafından belirlenen esaslar gereği onların tutumundan farklılık arz ettiğini belirtir. Yazar, Hristiyanlara karşı mukabelelerin İslâm esaslarınca belirlendiğini, bu doğrultuda ehl-i kitab sayıldıkları için onların mabedlerine taarruz ve yasaklama yapılamayacağını ve ayrıca onların ırzlarını ve mallarını dahi korumakla mükellef olduklarını belirtir.²⁴ Hristiyan ve Yahudilerin Müslümanlar tarafından Mecusi ve diğer dinlere mensup olanlar gibi algılanmadıklarına ve onların kadınlarıyla evlenme haklarının olduğunu ifade eder. Misyonerlerin en fazla husumetinin İslâm dinine olduğunu belirten yazar, Osmanlı coğrafyasındaki misyoner faaliyetlerine ve bunların iddialarına karşın *Müdafaa* adlı üç ciltlik bir eseri kaleme almıştır.

Yazar, Ehl-i İslâm'ı Nasraniyet'e davet edenlere karşı kaleme aldığını belirttiği bu eserde susmanın acziyet olarak algılanacağını ve yazdıklarının saldırı değil müdafaa olduğunu vurgular. Ahmet Mithat, Osmanlı devletinin tanıdığı haklar çerçevesinde

²¹ Necmettin Turinay, "Mehmet Akif'ten Ahmet Mithat'a Sırât-ı Müstakim Arka Planı", *Vefatının 100. Yılında Ahmet Mithat Efendi Armağanı*, Yay. Haz. Mustafa Miyasoğlu, İstanbul, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2012, s.120.

²² Ahmet Mithat Efendi, *Felsefe Metinleri*, Yay. Haz. Erdoğan Erbay-Ali Utku, Erzurum, Babil Yayınları, 2002, s. 141.

²³ Ahmet Mithat, *Felsefe Metinleri*, s. 186.

²⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Müdafaa*, İstanbul, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1300, C.I, s. 3.

Hristiyanların güvence altında olduğunu bu çerçevede misyonerlik faaliyetlerine dahi göz yumulduğunu belirtir ve İslâm aleyhine “artık bir taarruz derecesine varmış” olan bu faaliyetlere dikkati çekmek için böyle bir eser yazmaya mecbur kaldığını belirtir.²⁵ Yazar, Hristiyanlığın Chateaubriand gibi maharetli isimler sayesinde parlak gösterildiğini ifade eder ve İslâm’ın böylesi kalemlerden mahrum oluşuna hayıflanır.

Ahmet Mithat *Müdafaa* eserine Hristiyanlığın ortaya çıktığı zaman diliminde Filistin coğrafyasının siyasi ve ilmi durumunu irdeleyerek başlar. Hristiyanlığın dayandığı zeminin ne denli kırılğan olduğunu ortaya koyan yazar, Kilise yayınlarının Hristiyanlık tarihine dair anlatılarının gerçeği yansıtmadığını savunur. Tarihî gerçeklerin bilinmesiyle Hristiyanlığın kelim gücüyle yayıldığı iddialarının da boşa çıkacağını savunur. Hz. İsa’nın yaşamı ve havarilerle ilgili anlatılanların çelişkilerine geniş yer veren yazar, İncillerin Hz. İsa’dan nakledilen sözler olmadığını ve bunların Hz. İsa’dan sonra kaleme alındığını iddia eder. Bu çerçevede Hristiyanlığın tezatlarına dikkat çeker. Ahmet Mithat Efendi’nin bu eseri döneminde kaleme alınan en esaslı müdafaa olarak kabul edilir.²⁶ Yazıldığı dönemde büyük yankı uyandıran *Müdafaa*’ya İstanbul’da faaliyet gösteren The Bible House isimli misyoner teşkilatının başkanı Dwight tarafından reddiye yazılır. Yazar, karşılaştığı tepkinin kendisinin eserde kullandığı kaynakların Hristiyanların kendi neşriyatı olmalarına bağlar.

Ahmet Mithat Dwight’ın Hristiyanlığın hak din olduğunu iddia eden bu reddiye eserine karşılık *Müdafaa*’nın II. cildi olan *Müdafaa’ya Mukabele Mukabeleye Müdafaa* adlı eseri kaleme alır. Bu eserde Dwight’ın iddialarına başlıklar altında cevap verir. Serinin sonuncusu olan üçüncü cilt ise *Hristiyanlığın Dünü, Bugünü ve Yarını* adıyla yayımlanır. Bu eser ise Fransız yazar Chateaubriand’a karşı reddiye olarak yazılmıştır.

4. Ahmet Mithat’a Göre Batılıların Müslüman Doğuya Bakışı

Ahmet Mithat, yanlış bilinen Batı konusunda gösterdiği hassasiyet kadar batılıların Osmanlı ve İslâm hakkındaki yanlış kanaatlerine de yer verir. Bu kanaatin oluşmasının müsebbibi olarak gördüğü Katolik kilisesinin argümanlarının benzer nedenlerle oryantalizm eliyle sürdürüldüğünü savunur. Batı’nın Osmanlı’yı tanıma ve tanıtma kanalı olan seyahatnamelerin, içeriklerinde yer alan asılsız bilgilerle, batı

²⁵ Ahmet Mithat, *Müdafaa*, I, s. 3.

²⁶ Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiiyeler ve Tartışma Konuları*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, s. 87.

kamuoyunda Türkler'e ve Müslümanlar'a yönelik olumsuz kanaat yerleştirdiği görüşündedir.

Ahmet Mithat Efendi'nin *Paris'te Bir Türk* adlı romanı oryantalizme dair temaların en fazla işlendiği anlatılardan biridir. Yazar, bu eserde Avrupalıların Osmanlı ülkesine karşı taşıdıkları yanlış kanaatin kritiğini yaparak bunun nedenleri üzerinde durur. Paris'e bir temsilci olarak giden roman kahramanı Nasuh üzerinden Batı'nın Doğu hakkındaki kanaatlerini ve bunu belirleyen unsurları hesaba çeker. 1876 yılında kaleme alınan bu roman yazarın henüz Paris'i görmediği dönemde yazılmıştır. Nasuh'a Paris'e seyahati esnasında gemide Fransız, Rus, İngiliz, Türk ve Avusturyalı yolcular refakat eder. Farklı etnik unsurların Osmanlıya/İslâm'a bakışının konu edildiği romanda Doğu-Batı medeniyetine birçok yönden vâkıf ideal Türk-Osmanlı karakterinin yanında Batıyı yüzeysel algılayan zıt bir karakter de mevcuttur. Zekâ isimli bu karakter Nasuh'un aksine ahlaki zayıflığı ve eğitimsizliği ile öne çıkar. Farklı gizil kodlar da barındıran bu romanın kahramanı iki yaşında annesini kaybeden; İslâmî ilimlere ve İslâm edebiyatına vakıf bir babanın yetiştirdiği Nasuh'tur. Ahmet Mithat'ın ideal kahramanı bu şekilde Batılılara Müslüman Osmanlı'nın tanıtımını yapacaktır.

Nasuh oryantalistlerin çalışmalarının kritiğini yapar. Romanda Paris seyahati esnasında tanıştığı İngiliz Mister James, oryantalist tablolar yapan bir ressamdır. İstanbul seyahati sonrası yaptığı resimleri Nasuh'a gösterir. Çizdiği sarı mest pabuçlu, Rumeli poturu bir pantolonlu, başında bir zeybek külahı ile garip bir Türk'ün fotoğrafına Nasuh Efendi kahkaha ile karşılık verir. Nasuh, romandaki batılı karakter olan Cartrisse'ye bunun gerçeği yansıtmadığını anlatır. Doğu'yu yanlış yansıtan unsurlara yer verilir ve bunun müsebbibi olarak seyahatnameler gösterilir. Bu seyyahların İstanbul'da belli bir otelde kalarak yansıttıkları bu bilgilerin gerçeği yansıtmadığı belirtilir. Roman kahramanlarından Cartrisse – “İşte bizim Avrupalıların Türkiye'yi lâyıkıyla tanıyamamaları bu zevzek muharrirlerin bu gibi hezeyannamelerin seyyiesidir.”²⁷ diyerek seyyahları suçlar.

Felatun Bey ve Rakım Efendi romanında ise İngiliz bir aileyi misafir eden Rakım, onlara Osmanlı aile ve ev yaşamını tüm detaylarıyla anlatır. Evde bulunan Canan'ı cariye olarak tanıtan Rakım İngiliz ailenin cariye algısını da altüst eder. İngiliz ailenin Rakım'a yönelttiği sorular ve merak ettiği unsurlar oryantalist literatürün

²⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, Haz. Erol Ülgen, Ankara, 2000, s.28.

Müslüman Doğu hakkında oluşturduğu kanaati içeren sorulardan oluşur. Bu diyaloglar kanalıyla mevcut algının yanlışlığını aktaran yazar, Osmanlı'da uygulanmakta olan cariyeleşimin Batılı muhayyiledeki kölelikten farkını bu vesileyle ortaya koyar. Rakım'ın cariyesi olan Canan Batılı misafirlerin en çok dikkatini çeken unsurdur. Canan Rakım'ın cariyesidir ancak odalığı değildir. İçinde bulunduğu şartlar ise batılı ailenin kızlarını imrendirecek derecede iyidir. Zira Fransızca bilen, piyano dersleri alan bir cariye'dir. Müslüman kadınların eve kapatıldığı iddialarına karşın yazar, Canan gibi bir cariye'nin dahi istediği gibi gezip dolaşabildiğini anlatır.²⁸ Ahmet Mithat cariye sistemini savunan bir yaklaşım içerisinde değildir. Onun gayreti bu noktada cariyeleşimin batılı muhayyilede mevcut olan esaret imgesi ile bağdaşmadığını izaha yöneliktir. Zira Müslüman toplumlarda uygulanan cariyeleşim kadına yuva ve çocuk sahibi olma imkânı sağlamaktadır.

5. Oryantalistlerin Hz. Muhammed'in Nübüvvetine Dair İddialarına Karşı Yaklaşımı

Ahmet Mithat Batı Hristiyan dünyasının Hz. Muhammed algısının yanlışlığına dikkat çeker. Batının peygamber algısının İslâm'ın öngördüğünden farklı olduğunu vurgulayan yazar, Hz. Muhammed'e yönelik iddiaların temelinde bu farklı algının yattığını ifade eder.

Ahmet Mithat Efendi Draper'in *Niza-ı İlm ü Din* adlı eserini Osmanlıcaya çevirmiştir. Esere kendi tenkitlerini de ekleyen yazar, kitabın Hz. Peygamber ile ilgili bölümünün çevirisinde Draper'in iddialarına cevap verir. Draper eserinde miladi 581 yılında Ebu Talib ve yeğeni on iki yaşındaki Muhammed'in Mekke şehrinden Busra'ya geldiğini, burada Nestûri manastırında misafir edildiklerini yazar. Bu esnada orada bulunan papazlar bu çocuğun Kâbe muhafızının yeğeni olduğunu öğrenirler. Rahip Bahira zekâsına hayran kaldığı Muhammed'i putataparlıktan caydırmak ve Nestûriliğe dahil etmek için çaba harcar.²⁹ Draper rahip Bahira'nın Muhammed'i eğittiğini iddia eder. Orada bulunan diğer rahiplerin ise Muhammed'e Aristo felsefesini öğrettiklerini savunur ve Muhammed'in bütün hayatını bu bilgileri yaymakla geçirdiğini söyler. Daha sonra da bu manastırı ve papazları ziyaret ettiğini öne sürer. Ayrıca Hatice'nin Hristiyan

²⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Felâtu'n Beyle Rakım Efendi*, Haz. Kazım Yetiş Necat Birinci-M.Fatih Andı, Ankara, s.149.

²⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Niza-ı İlm u Din*, İstanbul, 1313.C.I., s. 339.

olan yeğeni Varaka'nın ona tesiriyle Hristiyan rahiplerin çölde uzlete çekilmeleri gibi Hira mağarasında ibadet etmek için uzlete çekildiğini ifade eder.³⁰ Draper'in bu iddaları da oryantalist söylemde sıkça karşılaşılan ithamlarla benzerlik göstermektedir. Zira o da vahyin bir sanrı veya hastalık hâli olduğunu iddia etmiş, Hz. Peygamberin sahip olduğu öğretilerin Hristiyanlıktan alınma olduğunu yinelemiştir.

Ahmet Mithat Draper'in bu iddialarının saçma olduğunu belirtir ve ekler: 12 yaşında olan Muhammed'i Bahira neden seçsin? Yazar, yanında amcası olmak suretiyle yaptığı bu seyahatte ve söz konusu bir yemek yiyecek kadar olan süre dâhilinde bu eğitimi gerçekleştirdiklerini iddia etmenin imkânsız olduğunu ifade eder. İkinci görüşmelerinin ise ticaret kervanında alışveriş gayesiyle olduğunu, yine böyle bir müddet içerisinde Hristiyanlığın hikmetlerinin öğretilmesinin mümkün olmadığını vurgular.³¹ Hz. Muhammed'in Aristo'dan etkilendiğine dair de hiçbir belirtinin olmadığını ifade eden Ahmet Mithat, İslâm dünyasının Aristo felsefesiyle tanışıklığının Abbasi halifeleri döneminde olduğunu ifade eder. Yazar, bütün bu iddiaların nübüvvetin inkârına yönelik çabalar olduğunu belirtir. Vahyin gerçekliğini sorgulayan bu iddialara karşın Hz. Muhammed'de Draper'in idda ettiği bu hallerin vâki olmadığını izaha çalışır. Draper'in zayıf bir beden ve zihin durumundan ileri geldiğini iddia ettiği sayıklama halini bir argüman olarak kullanması karşısında Ahmet Mithat, bu gibi durumlarda gösterilen sayıklamaların genellikle mantıklı veya doğru ya da birbiriyle bağlantılı bir izâhat ortaya koyduğuna şahit olunmamış iken Hz. Muhammed'in sergilemiş olduğu hallerin ne kadar da üstün insanî vasıflarla örtüştüğünün semâvî ve tarihî kitapların kaydı ile tespit edilmiş olduğunu ifade eder.³² Zira söz konusu hallere sahip olan hastaların sözlerinde tutarlılık yoktur. Oysa Hz. Peygamber gayet güler yüzlü, nazik bir insan olup, yaratılmışların en olgunudur. Peygamberlik döneminde öfkelenmediği pek nadirdir ve kızgınlık hallerinde dahi insaf ve merhameti elden bırakmadığı siyer kitaplarında ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.³³

Ahmet Mithat bu konuya hasrettiği *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye* adlı eserinde de ilgili konuları ele alır ve Hz. Muhammed hakkında öne sürülen bu ithamların tarihi gerçeklerle çeliştiğini ortaya koyar.³⁴

³⁰ Ahmet Mithat, *Niza-ı İlm u Din*, I, s. 352.

³¹ Ahmet Mithat, *Niza-ı İlm u Din*, I, s. 347-348.

³² Ahmet Mithat, *Niza-ı İlm u Din*, I, s. 373-375.

³³ Ahmet Mithat, *Niza-ı İlm u Din*, I, s. 376.

³⁴ Ahmet Mithat, *Niza-ı İlm u Din*, I, s. 346.

6. *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye* Adlı Eserinde Hz. Muhammed'in Nübüvvetine Yönelik Yaklaşımı

Ahmet Mithat'ın yazar olarak yetişmesinde katkı ve desteğinin olduğu Fatma Aliye hanım, *Nisvân-ı İslâm* adlı eserinde Hz. Muhammed'in İncillerde müjdelendiğinden söz eder. Eserin neşrinden sonra konuyla ilgili olarak kendisine ve Ahmet Mithat'a, Katolik ilahiyatçısı olan bir dostu tarafından bu konuda çeşitli sualler tevdi edilir. Bu minvalde sürüp giden konuşmalar Ahmet Mithat'ı *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye* adlı eserini yazmaya teşvik eder.³⁵ Eserin temel iddiası Hz. Muhammed'in nübüvvetinin Tevrat ve İncil'de de yer aldığıdır. Eserin "Medhal-i Muhâvere" adlı bölümünde eski ve yeni kaynaklardan iktibaslar ile Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid'in muhtevasının tahrif edildiği belirtilmiş, akabinde bunun delilleri ve sebepleri üzerinde durulmuştur.³⁶ Müslümanların delil olarak kullandıkları ayetlerin Tevrat ve İncil'den silindiğini iddia eden Ahmet Mithat, tarih kitaplarının da Hz. İsa hakkında tutarlı bilgi içermediğini savunur. Zira tarih kitaplarında var olan bilgiler de İncillerden aktarılmıştır.³⁷ Yazar, o dönemde Roma Devleti'nin oldukça güçlü ve medeni bir devlet olduğunu, özellikle Mısır ve Filistin bölgelerinin önemli edip ve âlimler barındırdığını, bu müelliflerin eserlerinin mevcut olduğunu da ekler. Bu dönemde kaleme alınmış eserlerde Roma'nın müverrihlerinin eserlerinde İncillerde aktarılan gelişmelerin yer almadığını belirtir. Bu eserler arasında sadece müverrih Joseph'in tarihinde Hz. İsa'ya atıfın yer aldığını, bunun dahi sonradan eklendiğinin ispat edilmiş olduğunu ifade eder.³⁸

Yazar, Kur'an'ın tertibinin sıhhatinin tarihî bir vakıa olduğunu savunur. Hz. Peygamber döneminde tertibinin yapılıp yazıya aktarıldığını, hafızlar tarafından da ezberlenmiş olduğunu, akabinde Hz. Ebubekir'den itibaren hassasiyetle toplatıldığını, diğer halifelerin de aynı titizliği gösterdiğini dile getirir.³⁹ Kamuoyunu tatmin eden bir biçimde derlenen bu nüshanın ileride yapılan istinsahlarda esas alındığını belirten yazar, o zaman vücuda getirilen ciltlerin bazılarının halen "İslâm'da mahfuz" olduğunu belirterek Kur'an'ın sıhhatinin tarihî bir gerçeklik olduğunu belirtir. Ahmet Mithat

³⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye*, İstanbul, 1312, s. 26.

³⁶ Orhan Okay, "Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye", *DİA*, İstanbul, 1992, c.V, s. 549.

³⁷ Ahmet Mithat, *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye* s. 67.

³⁸ Ahmet Mithat, *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye* s. 69.

³⁹ Ahmet Mithat, *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye* s. 85.

Tevrat'ta ve İncil'de var olduğunu iddia ettiği örneklerin mevcut olduğunun İmam Kurtubi, Abdullah et-Tercüman, Fahreddin er-Râzi ve Ali Kuşçu gibi İslâm alimlerince de ifade edildiğini belirtir.⁴⁰

7. İslâm'ın Yayılma Sürecine Dair Oryantalist Tezlere Karşı Görüşleri

Ahmet Mithat Efendi, Batılı Hristiyan dünyasının İslâm Tarihine dair gerçekçi olmayan ithamlarını kendi "kirli" geçmişlerinin yansıtılması olarak görür. Hristiyanlığın tarihinin yeteri kadar bilinmemesinin kendilerine bu imkânı verdiğini savunan yazar, *Müdafaa* adlı eserinin büyük bölümünü Hristiyanlık tarihine ayırır.⁴¹ Batı Hristiyan dünyası İslâm hakkında yayınladıkları risalelerde, kendi dinlerinin doğuş ve yayılış tarihlerinin Müslümanlar tarafından bilinmemesinden cesaretle bu denli cüretkâr yalanlar söyleyebilmektedirler. Onun deyimiyle tarihlerinde kendilerini rezil eden ne kadar kusurları varsa bu kusurların hepsini İslâm'a nispet etmektedirler. İslâm'ın kılıçla yayıldığı iddiasının tarihi hakikatlerle çeliştiğini ifade eden yazar, dinî hakikatlerin ve tarihî geçmişin bilinmesiyle Müslümanların bu ithamlar karşısında güçlü duracağını ve zihinlerinin boş yere meşgul olmayacağını ifade eder.⁴²

Yazar, İslâm'ın kılıçla yayıldığı iddiasına karşın İslâm tarihinin en güçlü olduğu Hz. Ömer Dönemi'ni örnek gösterir ve sorar: "Ömer Faruk döneminde fethettiğimiz Kudüs'ün küllerini havaya savurmaktan bizleri kim men edebilirdi?"⁴³ Hz. Ömer'in Hristiyanların hak ve hürriyetlerini teminat altına aldığı ahitnamenin hala mahfuz olduğunu söyleyen Ahmet Mithat, bunun korkuyla verilmediğinin ortada olduğunu belirtir. Her iki din adına dökülen kanlar kıyaslandığında İslâm'ı yaymak adına dökülen kanın asla bir kusur veya ayıp vesilesi olamayacağını ifade eder. Her iki din için de kan dökülmüş olmasına karşın, Müslümanların uygulama ve tavırlarına bakıldığında onlar asla Hristiyanlar gibi çirkin şekilde kan dökücü olarak nitelenemeyecektir. Bununla beraber, Hz. Peygamber hiçbir zaman İslâmiyet'in kılıçla yayılmasına izin vermemiştir.⁴⁴ Şayet söz konusu iddiaların gerçekliği olsaydı İslâm'ın dâhil olduğu yerlerde Hristiyan olan bir kişinin bile kalmaması gerekirdi. Ancak bu böyle olmamış

⁴⁰ Ahmet Mithat, *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye* 370-374.

⁴¹ Ahmet Mithat Efendi, *Müdafaa*, İstanbul, 1300, I, s. 105.

⁴² Ahmet Mithat, *Müdafaa*, I, s. 7-8.

⁴³ Ahmet Mithat, *Müdafaa*, I, s. 107.

⁴⁴ Ahmet Mithat Efendi, *İstibşâr*, İstanbul, 1310, s. 34-35.

ve bütün semavi dinler İslâm beldelerinde şer’i hukuk gereğince koruma altında tutulmuştur.⁴⁵

Hiz. Muhammed’e iman eden ilk Müslümanların fedakarlıklarından bahseden yazar, bu uğurda ölümü göze alan insanların varlığının mevcut durumlarının anlaşılmasını sağlayacağını ifade eder. Bu dönemde güçsüz olan, kendini korumaktan dahi aciz olan bir topluluğun canı pahasına Hiz. Peygamber’e iman ettiğini vurgular. Bütün bunların bu dinin kılıç kuvvetiyle yayılmadığını açık delilleri olduğunu savunur.⁴⁶ İslâm âlimlerinin Hristiyanların kitaplarının tahrif edildiğine dair iddialarının nezaket içerdiğinden bahseden Ahmet Mithat’a göre Hristiyanların hala kendi kitaplarının tahrif olduğuna dair İslâm âlimlerinin ortaya attığı iddiayı reddetmeye çalışmaları şaşkıncıdır. Zira asıl söylenmesi gereken Hristiyanların kitaplarının olmadığı, mevcut kitaplarının hepsinin sonradan devşirilmiş olduğu ve hepsinin bir değerini tekzip ettiğidir.⁴⁷

Mezhepsel ayrılıkların Hristiyanlığın başlangıç döneminde ortaya çıktığına değinen yazar bu dönemdeki ihtilafların ilerleyen yıllarda büyük ayrılıklara sebebiyet verdiğini dile getirir. Bunun esas nedeninin ise Hiz. İsa’nın hiçbir sözünün kaydedilmemesidir. Hiz. İsa, geride Hiz. Muhammed gibi ümmetine bir kitap bırakmamıştır.⁴⁸ Hristiyanlığın senedat-ı esasiyesi olan kaynakların birtakım kimseler tarafından kaleme alınmış eserler olduklarını belirten yazar, dolayısıyla bu külliyyatın mantık ve hikmetten yoksun, metafizik aleme ait evhamlar barındıran eserler olarak oluştuğunu belirtir.⁴⁹ Bu tahribat nedeniyle ortaya çıkan ihtilaflar neticesinde oluk oluk kanlar akıtıldığını belirten yazar, bu durumun yaşanmasının başlangıcı olarak Konstantin Dönemi’ne işaret eder. Hristiyanların ilk dönemlerde mağdur oldukları yönündeki anlatıların gerçeği yansıtmadığına değinen Ahmet Mithat, bu dönemde yaşananların büyük kısmının kendileri tarafından çıkarılan bozgunculuk neticesinde yaşandığına örneklerle yer verir. Kilise tarihçilerinin, ilk üç asır içerisinde Hristiyanlığı bu kadar mazlum ve mağdur göstermelerinin sebebi, “Bu öyle bir dindir ki kılıç kuvvetiyle değil; ilâhî mucizeler ve sözün gücüyle ikame edilmiştir.”⁵⁰ iddiasını geçerli

⁴⁵ Ahmet Mithat, *İstibşâr*, s. 39-40.

⁴⁶ Ahmet Mithat, *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye*, s. 643-644.

⁴⁷ Ahmet Mithat, *Müdafaa*, I, s. 212.

⁴⁸ Ahmet Mithat, *Müdafaa*, I, s. 304.

⁴⁹ Ahmet Mithat, *Müdafaa*, I, s. 304-305.

⁵⁰ Ahmet Mithat, *Müdafaa*, I, s. 278-279.

kılmaya matuftur diyen yazara göre Hristiyanlık kılıca sarılmadığı müddetçe güçlenme ve yayılma fırsatı bulamamıştır. Hristiyanlığın güçlenmesini sağlayan kişi ise imparator Konstantindir.⁵¹ Hristiyanlığın güçlenişinin Konstantin zamanında olduğunu iddia eden yazar, Konstantin'in kılıcının hala kınına girmediğini ve hala bu kılıçlardan mazlum kanları akmakta iken Batılı Hristiyan dünyanın barışçıl bir imaj çizmeye çalıştığını söyler.⁵² Konstantin döneminde Hristiyanlığın ruhaniyetten cismaniyete dönüştüğünü anlatan yazar, Hz. İsa'nın ulûhiyeti, kiliselerde yapılan ibadetler, Roma papalığının diğer kiliselere üstünlüğü, papanın diğer insanlarda bulunan kusurlardan münezze olması gibi konuların çıkış noktasının bu dönem olduğuna dikkati çeker. Konstantin'in yakalandığı hastalıktan kurtulmasına vesile olduğuna inandığı Papa Sylvester'e ve O'ndan sonraki papalara Roma, İtalya ve Batı'daki bazı eyaletleri bağışladığını belirtir. Konstantin'in bağışlarının bununla da sınırlı olmadığını söyleyen yazar yüksekliği 1.60 cm olan ve altından imal edilmiş haç ve gümüşten imal edilen tuğralar yanında sermaye, ev ve araziler bağışladığını belirtir. O tarihte bir imparatorluk servetine eşdeğer olan bu birikimi elde eden Kilise'nin Hristiyanlığı dünyevileştirdiğini bu bağışların hangi mezhebe ait olacağı tartışmalarının ise aralarındaki mevcut tartışmaları fiili bir savaşa dönüştürdüğünü ifade eder.⁵³ Bu sebeple Katoliklik adıyla ortaya çıkan Roma papaları, kendi kurdukları mezhebin diğerlerine üstünlüğünü ortaya koymaya çabalamışlardır. Bu süreçte Katolik kilisesi papaları kendi üstünlüklerini ispat için sayısız yalan uydurmuş ve zulüm uygulamışlardır.⁵⁴ Papalık makamının ordusunun mevcudiyetinden bahseden müellif dünyevi hiçbir sevdası olmadığını iddia eden Papalık makamının ordusunun olmasının manidar olduğunu ifade eder. İslâm'ın da ordusunun mevcudiyetine ve cihadın farziyetine dikkat çeken yazar, ancak Hristiyanlığın papalık makamının cellatlara, hapishanelere ve ordulara sahipken dünyevilik iddialarının olmadığını ve uhrevi bir din olduklarını iddia etmelerinin tahammül edilemez olduğunu savunur.⁵⁵

Ahmet Mithat, bu açıklamalardan sonra konuyu tekrar İslâm'a yönelik iddialara getirir. İslâm'ın en güzel çağında Hz. Ömer'in Kudüs'ü aldığı zaman elinde imkân olduğu halde Hristiyanları imha etmediğine değinir. Hz. Ömer'in emannamesi hiçbir

⁵¹ Doğu Roma İmparatorluğunun kurucusu olarak kabul edilir. Döneminde Hristiyanlara serbestlik tanınmış ve imparatorluğun pagan inanç sistemini Hristiyanlık dinine döndürmüştür. Bu sebeple kilise tarafından azizlik mertebesine erişirilmiştir.

⁵² Ahmet Mithat, *Müdafaa*, I, s. 272.

⁵³ Ahmet Mithat, *Müdafaa*, I, s. 310.

⁵⁴ Ahmet Mithat, *Müdafaa*, I, s. 311.

⁵⁵ Ahmet Mithat, *Müdafaa*, I, s. 389.390.

şeyle kıyas edilmez niteliktedir. Zira kiliselerin gelir ve giderlerine varıncaya kadar tüm varlıkları teminat altına alınmıştır.⁵⁶ Üstelik bu emanname haleflerince korunmuş ve tatbik edilmiştir.

8. Ahmet Mithat'ın Oksidentalîst Kimliği

Ahmet Mithat'ın en önemli misyonlarından biri Batı'nın Osmanlı toplumuna tanıtılmasıdır. Kendisini kültür elçisi olarak gören yazar, bu tanıtımı yaparken Osmanlı'nın kendi iç dinamiklerinin göz ardı edilmemesi adına sürekli mukayeselerle okuyucunun zihnini diri kılmayı amaçlamıştır. Yazara göre Avrupa'nın tüm yönleriyle doğru bilinmesi gerekir. "Hüsniyyâtını öğrenmeliyiz ki ahz ve taklit edebilelim. Kubhiyyatını öğrenmeliyiz ki ret ve tevakkî mümkün olsun."⁵⁷ diyen yazar Avrupa hakkında bilgi edinmenin gereğini vurgular. Bu ifadesi onun Batıyı tanıtma noktasındaki çabasının maksadını da izah eder. Zira o bir yandan Batının tanıtımını yaparken bir yandan da tenkidini gerek açık gerek örtük biçimde yapmayı ihmal etmemiştir.

Stokholm'de düzenlenen Oryantalîstler Kongresi'nde, Osmanlı'yı temsil eden Ahmet Mithat, buradaki ve daha sonra katıldığı Paris'teki "Dünya Sergisi" ve diğer Avrupa başkentlerini kapsayan seyahatlerinin izlenimlerini *Avrupa'da Bir Cevelan* isimli eserinde okuyucuyla paylaşır. Birçok sıfatı haiz olan yazarın kariyerinde yeni bir sayfanın açılmasını sağlayan bu seyahat aynı zamanda onun seyahatname tarzında da bir eser kaleme almasına imkân verir. Yazar, bu eserinde, kendisinden 'müstağrip' olarak söz eder. Bilindiği kadarıyla böyle bir unvanı tercih eden ilk Osmanlı münevveridir o.

Oksidentalîzm'in ortaya çıkışını sağlayan unsurların oryantalîzmden farkını göz önüne almak ikisi arasındaki söylem farklarının anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Avrupa'nın egemen olma kaygısıyla ürettiği oryantalîst söylem oksidentalîzm için söz konusu değildir. Oksidentalîzm, oryantalîzm gibi zamanla "epistemolojik hakimiyet" sürecinden farklı olarak sömürgeci oryantalîst bakışa muhalif bir duruş ve tepki olarak

⁵⁶ Ahmet Mithat, *Müdafaa*, I, s. 454.

⁵⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Mesaili Muğlaka*, Haz.Ali Şükrü Çoruk-M. Fatih Andı- Kazım Yetiş, Ankara, 2003, s.6.

ortaya çıkmıştır.⁵⁸ Oryantalizmde söyleme hakim olan üstünlükçü yaklaşım öne çıkarken oksidentalizmin söylemi savunmacı yönüyle öne çıkmaktadır.

Diğer taraftan Ahmet Mithat'ın temsil ettiği Osmanlı Devleti'nin mevcut durumu Avrupa'ya bakış açısını belirleyen bir diğer unsurdur. Bu eserde Ahmet Mithat'ın seyahat boyunca sergilediği vakur tavrı kalemine de yansımıştır. Carter V. Findley onun oksidentalist görüşlerinin “incelikli ve içgörülü”⁵⁹ olduğunu ifade eder. Avrupa'nın doğru bilinmesi hassasiyetini gözeten yazar bu eserde aktardığı bilgilerin oluşturacağı kanaatin de bilincindedir. Zira o dönemde Osmanlı toplumunun Avrupa hakkındaki malumatı fihrist derecesinde bile değildir.⁶⁰ Bütün bunlardan bağımsız olarak yazarın şahsına münhasır güçlü tetkikçi yaklaşımı ve sürekli mukayese bilinci burada da devrededir.

Ahmet Mithat'ın tecrübe ettiği, tanık olduğu birçok hususu yazıya aktarma isteği bu eserde de öne çıkan bir unsurdur. Yaşadığı birçok olayı detaylarıyla aktarması o dönemin kültür ve günlük yaşamı adına ışık tutacak bir içeriğe sahiptir. Avrupa kentleri, kurumlarının mevcut yapısı, ekonomik sistemleri ve günlük yaşamına dair birçok detayın yer aldığı bu eser, yazarın seyahati esnasındaki gözlemlerini içermektedir. Eserde yazarın gözlemci sıfatını korumaya çalışan nesnel tavrı dikkat çekicidir. Bu tutumu onu oryantalistlerin Doğu'ya olan genel yaklaşımlarından ayırmaktadır. Gördüklerini tüm detaylarıyla aktardığı bu eserde Avrupa'nın sahip olduğu ilim, teknik, eğitim anlayışı, ahlâk anlayışı, mimari, sokak düzeni gibi birçok unsuru gözlemleri çerçevesinde okuyucuya aktarır. Yazar, içinde bulunduğu toplumun Batı algısının sıhhatli bir biçim içermediğinin farkındadır. Avrupa'ya karşı ölçsüz beğeni ve yerginin zararlı olacağı kanaatindedir.⁶¹

Eserinde tarafsızlığa riayet ettiği gözlenmekte olan yazar, çeşitli hususlarda Avrupa'ya olan hayranlığını gizleyemez. Avrupa şehirleri arasında seyahat ve konaklama imkânlarının kolaylığını uzun uzun över. Ayrıca şehirlerin yapıları, düzeni ve sahip oldukları unsurlar, yani müze, hastane, okul gibi kurumların düzeninden etkilenir. Planlı bir şekilde kurulmuş olan şehirlerin düzeninden, onların mimari ve teknik düzeylerinden etkilendiğini ancak bu şehirlerin halka sunduğu refahı göz önüne

⁵⁸ Murak Ak, “Ahmet Mithat Efendi'nin Batı'yı Tanıma Çabasına Bir Bakış”, *Marife*, C. 6, Sa, 3, 2007, s. 253-254.

⁵⁹ Carter V. Findley, *Ahmet Mithat Efendi Avrupa'da*, Çev. Ayşe Anadol, İstanbul, 1999, s.7.

⁶⁰ Ak, “Ahmet Mithat Efendi'nin Batı'yı Tanıma Çabasına Bir Bakış” s. 254.

⁶¹ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupada Bir Cevelan*, İstanbul, 1307, s.1004.

alınca İstanbulluların daha şanslı olduklarını ifade eder. Buna dayanak olarak İstanbul'da kirada yaşayan insanların yaklaşık yüzde ona tekabül ettiğini buna mukabil Paris'te ancak sekiz yüz kişiden birinin ev sahibi olduğunu söyler.

Yazarın gözlemlerinin yoğunlaştığı alanlar Avrupa'nın yakaladığı teknik ilerlemenin boyutudur. "Avrupaca beni gerçekten meftun ve mütehayyir eyleyen şey terakkiyat-ı maddiyeden ibaret olup bunun asıl hayran olmaya şâyân olan ciheti makinelerden ibarettir."⁶² Ahmet Mithat, hayranlığını gizleyemediği bu makinalar hakkında yer yer tafsilatlı bilgiler vermeyi de ihmal etmez. Osmanlı Devletini temsilen katıldığı kongrede vezaret rütbesinin bir kıdem altında olan "bâlâ" rütbesine sahip olması ona bu seyahatte geniş olanaklar sağlamıştır. 71 gün süren bu yolculuğunda İstanbul'dan gemi yoluyla Marsilya'ya ardından trenle Kopenhag'a ve son olarak Stockholm'e gider. Kongrenin ardından Berlin, Paris ve Viyana ziyaretlerini gerçekleştirir.

Ahmet Mithat, Kongre sürecinde tanıştığı Rus delege olan Madam Gülnar⁶³ ile Batılılaşma ekseninde sohbetler gerçekleştirir ve Rus Batılılaşması ile Osmanlı Batılılaşmasını karşılaştırır. Rusların da Batılılaşma sürecinde mesafe kat ettiklerini ancak milli kimliklerini koruduklarını ifade eden yazar, bunu Osmanlı toplumu için emsal gösterir. Madam Gülnar ile sohbetlerinin başat unsurları Müslüman kadının kimliği ve tesettür meselesidir. Ahmet Mithat'ın kongre boyunca sergilediği ılımlı yaklaşım Paris sergisinde yer alan Kahire sokağı için geçerli olmamıştır. Eski Kahire'nin canlandırıldığı bu sokak Mısır'dan getirilen özgün süslemelerle oluşturulmuş ve turistlerin eşeklere binip gezdirildiği, kahvehanelerde dansözlerin oynatıldığı bir tarzda hazırlanmıştır. Avrupalının ötekileştirici tavrının sergilendiği bir proje olan bu sergide Avrupa dışındaki bölgelerin ilkelliğine dikkat çekildiği anlaşılmaktadır. Fransız sömürgesi olan bu bölgelerin resmediliş şekli oryantlizmin misyonunun da önemli bir yansıması niteliğindedir.

Ahmet Mithat'ın en çok hassasiyet gösterdiği konulardan biri Müslüman kadının yaşamına ve toplumdaki konumuna yönelik Batılı ithamlardır. Katıldığı Oryantalistler

⁶² Ahmet Mithat, *Avrupada Bir Cevelan*, s. 657.

⁶³ Gerçek ismi Madam Olga de Lebedef olan Rus delege Ahmet Mithat'tan gerçek adının kullanılmasını ister. Yazar onun bu talebini yerine getirir ve ilgili anlatılarında madam Gülnar olarak yer verir. Kazan bölgesinden olan madam, iyi derecede Türkçe bilmesiyle ve Türk kültürüne vukufiyeti sebebiyle yazarın dikkatini çeker. Ahmet Mithat'tan çeşitli Rus eserlerini Osmanlıcaya çevirme konusunda yardım talep eden Madam Gülnar'ın seyahat sonrası da Ahmet Mithat'la görüşmeye devam ettiği anlaşılır. Ahmet Mithat Efendi, *Avrupada Bir Cevelan*, s.173.

kongresinde de bu konu yazarın gündemindedir. Kongrede yaptığı konuşmanın metninde bu konuya geniş yer verir. Yazar, iffet timsali olarak gördüğü Müslüman kadınının Avrupalı muhayyilede erotizmi çağrıştıran bir unsur olarak yer etmesinden büyük üzüntü duyar. Paris sergisinde yer alan kadın dansözlerin hallerine içerler. Doğulu kadının bu tarz bir giyim şeklinin olmadığını ifade eden yazar sergide oynatılan dansözlere karşı tepkisini şu ifadelerle aktarır:

"Bu karıların hemen kâffesi kendilerine birer Müslüman ismi takınmışlar ise de hiç birisinin İslâm'dan olmadığı mertebe-i tahakkuktur. En çoğu Tunus ve Mısır'ın Yahudi karılarından ve birazı Mısır'ın Kıptiyelerindendir. Bu karıların türlü evzâ' ve harekâtla vücûdlarını bi't- tahrîk raks etmeleri bizim buralarca dahi müstahsenâttan addolunacak şeyler olmayıp hatta Tunus'ta ve Mısır'da bile raksın bu türüsünü görmek bunlara mahsus olan bazı hücre yerlere gitmeye vâbeste olduğu ve bu temâşânın bir nevi sefahat sayıldığı malumdur."⁶⁴

Avrupa'da, Müslüman toplumların kadınlarına yüklenen sembollerden rahatsızlığını ifade eden yazar, harem kadınının şehvetli bir odalık olarak sunulmasına tepki göstermiştir. Osmanlı kadınlarının Batılı ressamlar tarafından kurgulanan tasvirinin gerçeği yansıtmadığını belirten Ahmet Mithat kongredeki konuşmasının büyük bölümünü de bu konuya hasreder.

Sonuç

Batı medeniyetini tüm yönleriyle tanıma ve tanıtmaya gayretinde olan Ahmet Mithat Efendi Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu geçiş ve kriz döneminde adeta topluma rehberlik eden bir misyon üstlenmiştir. Edebiyatı halkı bilgilendirme ve bilinçlendirme gayesine dönük kullanan yazar, roman yazımında ve tercümelerde dahi fikrî tavrını yansıtmaktan kaçınmamıştır.

Ahmet Mithat, Batıdan gelen, genelde şark özelde İslâm medeniyetine karşı yöneltilen tenkitlere karşı sessiz kalmamış, kalemiyle onlara karşı koymuştur. Oryantalist söyleme karşı duyarlı olan yazar, gerek kurmaca eserlerinde gerek fikrî eserlerinde oryantalistlerin tenkitlerinin merkezinde yer alan; İslâm'da kadının konumu, aile yapısı ve cariyelik gibi konuları ele alır. Batıda oryantalistlerin etkisiyle oluşturulan

⁶⁴ Ahmet Mithat, *Avrupada Bir Cevlan*, s. 526.

İslâm-Doğu algısının gerçeği yansıtmadığına dikkati çeken yazar, çok eşlilik, cariyelik gibi batılı muhayyilenin hedefinde olan hususları gerçekçi bir tavırla ele alır.

İslâm dininin maharetli kalemlerden yoksun oluşundan duyduğu üzüntüyü dile getiren edip, misyonerlerin asılsız ithamları karşısında suskunluğun acze yorulacağını düşünerek kalemini bu yönde de kullanır ve reddiye tarzında eserler meydana getirir. Hristiyanlığın kanlı geçmişine rağmen sevgi ve barış dini olarak sunulmasına karşın İslâm'ın kılıçla-kanla yayıldığı ithamlarını üzüntüyle karşılar. Bunun hakikati yansıtmadığını ortaya koymaya çalışıp Hristiyanlık tarihinin arkeolojisini çıkarır. XIX. yüzyılda filizlenen fikir akımlarının Hristiyanlığın tutarsızlıklarını açığa çıkardığını, ortaya çıkan boşluğu dolduracağına inandığı İslâm dininin ise akıl dini olduğunu ve ilmi zaruri kıldığını anlatmaya çalışır. Yazar aynı zamanda İslâm'ın doğru bilinmesinin sağlanması neticesinde bu dinin Hristiyanlığa karşı tepki içerisinde olan Avrupa'da alternatif oluşturacağına da inanır.

Kaynakça

- AHMET MİTHAT EFENDİ, *Müdafaa*, C.I., İstanbul, 1300
_____, *Müdafaa*, C.II., İstanbul, 1300.
_____, *İstibşar*, İstanbul, 1310.
_____, *Felsefe Metinleri*, Haz. Erdoğan Erbay-Ali Utku, Erzurum, 2002,
_____, *Niza-ı İlm ü Din*, C.I., İstanbul, 1313.
_____, *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye*, İstanbul, 1312.
_____, *Avrupa'da Bir Cevelan*, İstanbul, 1307.
_____, *Mesaili Muğlaka*, Haz. Ali Şükrü Çoruk-M. Fatih Andı- Kazım Yetiş,
Ankara, 2003.
_____, *Paris'te Bir Türk*, Bütün Eserleri, Romanlar IV. Haz. Erol Ülgen,
Ankara, 2000.
_____, *Felatûn Bey İle Rakım Efendi*, Bütün Eserleri, Romanlar I, Haz. Kâzım
Yetiş-Necat Birinci-M.Fatih Andı, Ankara, 2000.
AK, Murak, "Ahmet Mithat Efendi'nin Batı'yı Tanıma Çabasına Bir Bakış", *Marife*,
Sa. 3, Konya, 2007. s. 247-268.
ARLI, Alim, *Oryantalizm Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, İstanbul, 2004.
AYDIN, Mehmet, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma
Konuları*, Ankara, 2012.
BELL, Richard, *Introduction to the Qur'an*, Edinburgh 1953.
BULUT, Yücel, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul, 2010.
_____, "Oryantalizm", *DİA*, C. XXXIII. Ankara 2002, s. 428-437.
CARDİNİ, Franco, *Avrupa ve İslâm*, Çev. Gürol Koca, İstanbul, 2004.
FINDLEY, Carter V, *Ahmet Mithat Efendi Avrupa'da*, Çev. Ayşe Anadol,
İstanbul, 1999.
GÖKKIR, Bilal, "Batı İslâm Araştırmalarına Göre Kur'an'ın oluşumunda Hz.
Peygamberin Rolü Meselesi", VI. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler), 21
Nisan 2003, Isparta, 2006., s. 97-102.
HOURANİ, Albert, *Batı Düşüncesinde İslâm*, İstanbul, 1996.
HENTSCH, Thierry, *Hayali Doğu*, Çev. Aysel Bora, İstanbul, 1996.
KADI, İsmail Hakkı, "Hollanda'da Şarkiyat Araştırmaları" *Doğu Batı*, 2002, sy, 20, s.
85-113.

- KALIN, İbrahim, “Batı’da İslâm Algısının Tarihine Giriş”, *Divan*, sy.15, İstanbul, 2003., s.1-51
- KANAR, Yüksel, *Batı’nın Doğu’su, Avrupa Barbarlığının Küreselleşmesi*, İstanbul, 2006.
- KONTNY, Oliver, “Üçgenin Tabanını Yok Sayan Pythagoras: Oryantalizm ve Ataerkillik Üzerine” *Doğu Batı*, 2003, sy. 20, s.121-136.
- MUIR, Sir William: *The life of Mohammad*, ed. T.H. Weir, 5.bs. Edinburgh,1923.
- OKAY, Orhan, “Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye”, *DİA*, C. V. Ankara 2002. s. 548-549.
- ERŞAHİN, Seyfettin - Özdemir, Mehmet - Sarıçam, İbrahim, *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, Ankara, 2011.
- SAİD, Edward: *Oryantalizm*, Çev. Nezih Uzel, İstanbul, 1998.
- ES-SİBÂİ, Mustafa, *Oryantalizm ve Oryantalistler*, Çev, Doç. Dr. Mücteba Uğur, İstanbul, 1993.
- TURİNAY, Necmettin: “Mehmet Akif’ten Ahmet Mithat’a Sırât-ı Müstakim Arka Planı”, *Vefatının 100. Yılında Ahmet Mithat Efendi Armağanı*, Haz. Mustafa Miyasoğlu, İstanbul, 2012, s.113-127.
- ZAKZUK, Mahmud Hamdi, *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşmasının Arka Plânı*, Çev. Abdulaziz Hatip, İzmir, 1993.

HAZRET-İ ALİ'NİN HAZRET-İ PEYGAMBER'E VEKÂLETİ

Güngör Aksu*

Öz

Temsil ve vekâlet kurumları, insanların geçmişten itibaren kullandıkları uygulamalardır. İslâmiyet gerek sosyal hayatta gerekse dinî hayatta insanların sorunlarının çözümlenmesinde ve karşılıklı ilişkilerin güven ve kolaylıkla yerine getirilebilmesi için bu kurumları kullanmıştır. Hz. Peygamber de birçok durumda bu kurumları kullanmıştır. Askerî, idarî ve siyasî alanlarda sahâbeden bazılarını kendisine vekâlet etmek üzere görevlendirmiştir. Bu sahabe arasında ise Hz. Ali, sahip olduğu özellikler bakımından ön plana çıkmıştır. Hz. Peygamber'in himayesinde büyümüş, her anını onunla geçirip vahyin nüzulüne şahit olmuştur. Bu sayede Hz. Peygamber'i çok iyi tanıma fırsatı bulan Hz. Ali, vekâlet ve temsil noktasında sorumluluklarını en iyi şekilde yerine getirmiştir. Hz. Ali askerî, siyasî, ilmî alanlarda Hz. Peygamber'i temsil etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ali, Vekâlet, Temsil.

HAZRAT ALI'S MINISTER OF HAZRAT PEYGAMBER

Abstract

Representation and wakalah institutions have been taken significant part during the human history. Muslims has been used these institutions to solve individuals' problems and to make their relationship easier and trustful. On the other hand Prophet Muhammad has used these institutions several times. He has assigned some of his companions to represent him in military, administrative and political areas. Ali b. Abu Talib has come into prominence among them. He has grown up under the tutelage of the Prophet and witnessed the process of the revelation. By this means, Ali b. Abu Talib, who had an opportunity to make a close acquaintance with the Prophet, performed the representation tasks greatly. And He has represented the Prophet in military, administrative and political areas.

Keywords: Ali b. Abu Talib, wakalah, Representation.

GİRİŞ

İslâm Târîhi boyunca Hz. Peygamber ve ailesine büyük bir sevgi muhabbet duyulmuştur. Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde ve daha sonrasında ailesi içerisinde özellikle Hz. Ali ön plana çıkmıştır. Hz. Ali, Hz. Peygamber'in ailesi ve yakın arkadaşları arasında önemli bir yer edinmiştir. Daha çocukluğundan itibaren Hz. Peygamber'in himâyesinde yetişen ve her anını onunla bir arada geçirmeye çalışan Hz. Ali, birçok ilmi Hz. Peygamber'den öğrenme imkânı bulmuştur.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bu müktesebâtı İslâm Târîhi içerisinde Hz. Ali’yi askerî, siyâsî, dinî, sosyal ve kültürel alanlarda seçkin bir yere taşımıştır. Hz. Ali, Sahâbe içerisinde hem Hz. Peygamber ile olan yakınlığı hem ondan sonra ortaya çıkan gelişmelerdeki uygulamaları, karşı karşıya kaldığı sıkıntılar vb. sebepler neticesinde kaynaklarda hakkında en fazla bilgi bulunan sahâbe arasında yer almıştır. Bunlardan farklı olarak tarih içerisinde bazen bir sûfî, bazen bir cengâver bazen de bir mitoloji kahramanı olarak tasavvur edildiği birçok esere de tesâdüf edilmektedir.

Hz. Ali aynı zamanda üzerinde en fazla bilimsel araştırma yapılan ve hayatını çeşitli yönlerden ele alan tezlerin ve eserlerin yazıldığı bir sahabî olmuştur. İslam tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri olan ve hakkında birçok yönden çalışma yapılmış olan Hz. Ali’yi biz bu çalışmamızda farklı bir bakış açısı ile Hz. Peygamber’e hangi yönlerden vekâlet ettiğini temsil kavramı üzerinden ortaya koymaya çalışacağız.

Temsil ve Vekâlet Kavramları

Konumuz açısından temsil ve vekâlet kavramlarını ele almanın konumuzun aşılması açısından faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Temsil, insanoğlunun geçmişten itibaren birçok konuda başvurduğu bir uygulamadır. Arapça **m.s.l** kökünden¹ türeyen ve tef’îl bâbında mastar olan temsil kelimesi, “Benzemek, bir şeyin aynısını yapmak, bir kişi veya bir topluluk adına fiiliyatta bulunmak” manalarına gelmektedir². Terim olarak ise temsil, “*Bir şahsın, hukukî veya herhangi bir mevzu ile alakalı bir konuyu başka bir şahıs adına onun izni ve görevlendirmesi ile yerine getirmesi işlemidir*”³.

İslâm Hukuku içinde temsil kavramının en geniş kısmını ‘vekâlet’ kavramı oluşturmuş ve akdî temsil olarak yer almıştır⁴. Akdî bir temsil olan “vekâlet” kavramı sözlükte “*Bir işi başka birine teslim etmek, korumak, muhafaza etmek, itimat ve sorumluluğu üzerine almak*” gibi manalara gelen **v.k.l** kökünden türemiştir⁵. Terim

¹ Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, (711/1311), *Lisânü’l-Arab*, (tsh. Emîn M. Abdülvehhâb-M. Sâdık el-Ubeydî), Beyrut 1997, XIII, 21.

² İbn Manzûr, XIII, 24.

³ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Yayınları, İstanbul 2013, s. 452.

⁴ Mustafa Ahmed Zerka (1999), *el-Fıkhü’l-İslâmî, fi sevbihi’l-cedîd*, Dımaşk 1964, I, 458.

⁵ İbn Manzûr, XV, 321; Ebü’t-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya’kûb Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu’l- Muhît*, Beyrut, ty.,IV, 452.

olarak ise vekâlet, “*Bir kimsenin bizzat kendisinin yapabileceği bir iş veya hukukî işlemi yapma yetkisi bir başkasına vermesidir*”⁶.

İnsanların geçmişten itibaren ihtiyaç hissettiği bu müesseseye Hz. Peygamber’in de müracaat ederek önem verdiği bilinmektedir. Buradan hareketle Hz. Peygamber, ister ordu komutanı ister vali ister vergi memuru ya da kâtip olsun, devletin işleyişini devamlı kılacak ve gücünü ayakta tutacak önemli vazifelerde bu kurumu kullanmıştır⁷.

Bu açıklamalardan sonra konumuzu başlıklar halinde işlemenin daha faydalı olacağı kanaatindeyiz.

A) Hz. Ali’nin Ehl-i Beyt Mensubu Olarak Vekâlet Ettiği Durumlar

Hz. Ali hayatı boyunca Hz. Peygamber’den bir an olsun ayrılmamaya ve her anını onunla geçirmeye gayret etmiştir. Çocukluğundan itibaren Hz. Peygamber’in himayesine girmiş, Hz. Peygamber’in hayatını ve vahyin gelişini çok yakından görme şansını elde etmiştir. Hz. Peygamber ile aralarında kan bağı bulunması daha sonra Hz. Peygamber’in kızı Hz. Fatıma ile evlenmesi, Ehl-i Beyt içerisinde yer alması Hz. Ali’nin Sahâbe arasında ön plana çıkmasında etkili olmuştur. Hz. Peygamber, Hz. Ali’ye Ehl-i Beyt mensubu olarak kendisini temsilen görevler vermiştir. Bu görevlerin başında hicret gecesi Hz. Peygamber’in yatağına yatması, Hz. Peygamber’de bulunan müşriklere ait emanetleri onun adına sahiplerine teslim etmesi gelmektedir.

Hz. Peygamber, Mekkeli müşriklerin giderek artan eziyetleri karşısında Müslümanlara Mekke’den Medine’ye Hicret izni vermiştir. Bu iznin ardından Müslümanlar küçük gruplar hâlinde Mekke’yi terk ederek Medine’ye Hicret etmişlerdir. Mekke’de ise sadece Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali ile bunların aileleri ve Hicret’e güç yetiremeyenler ile Hicret etmesi müşrikler tarafından engellenen Müslümanlar kalmıştır⁸.

⁶ Fikret Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, TDV Yayınları, Ankara 2006, s. 688; Bilal Aybakan, “Vekâlet”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 1-3.

⁷ İbrahim Canan, *Hazreti Peygamberimizin Tebliğ Metotları-1*, Nesil Yayınları, s. 205.

⁸ Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-Kübrâ*, (thk. Ali Muhammed Ömer), Kahire 2001, I, 193; Ebü’l-Hasen İzzeddîn İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, (thk. Ebu’l- Fida Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1987, II, 3; Ebü’l- Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *es-Sîre*, (thk. Mahmud Ömer ed-Dimyâdî), Beyrut 2011, s. 205.

Hız. Peygamber'in henüz Mekke'de bulunması ve Hicret etmemiş olması müşrikleri ona karşı bir tertip düzenlemek üzere harekete geçirmiştir. Zira onun da Mekke'den ayrılıp Medine'ye Hicret etmesi, onları gerçekten zor durumda bırakabilirdi. Böyle bir zamanda içinde buldukları şartları ve ne yapmaları gerektiğini görüşmek üzere Darü'n-nedve'de toplanmışlar ve Ebû Cehil'in önerisi üzerine Hız. Peygamber'e suikast girişiminde bulunmayı kararlaştırmışlardır⁹. Cebrâil vasıtasıyla bu girişimden haberdar olan Hız. Peygamber¹⁰, müşrikleri yanıltmak amacıyla o gece Hız. Ali'yi kendi döşegine yatırmıştır.

Hız. Peygamber'i o dönemde en iyi tanıyan ve onu en iyi şekilde temsil edebilecek yegâne insan, Hız. Ali idi. O, bizzat Hız. Peygamber'in gözetiminde ve terbiyesinde büyümüştür. Onun daha Müslüman olmadan önce Hız. Peygamber'le aynı evde birlikte yaşadığını görmekteyiz. Ve o, Hız. Peygamber'e peygamberlik davasında elinden gelen yardımı gösteren amcası Ebû Tâlib'in oğlu idi. Aralarındaki kan bağı, aynı Ehl-i beyt'ten olmaları sonucunu doğuruyordu ki, bu bağ vekâlet yani hukukî sonuç doğuracak temsil konusunda Arapların en çok dikkat ettikleri husus idi.

Bu açıdan baktığımızda Hız. Ali'nin şartlarında başka bir sahâbîyi görmek mümkün değildir¹¹. Böyle bir durumda Hız. Peygamber'miş gibi onun döşegine yatacak ve orada yatan bizzat oymuş izlenimini verecek yegâne kişi Hız. Ali idi. Bu sebeple Hız. Peygamber Hız. Ali'ye, “*Bu gece döşegimde sen uyu ve üzerine benim Hadramevt işi yeşil bürdemi ört; şüphesiz onlar sana bir şey yapamayacak ve onlardan sana bir kötülük gelmeyecek*” buyurarak¹² onu yatağına yatırmıştır. Hız. Ali ise Hız. Peygamber'in emrini hiç tereddüt etmeden -ki öldürülmeyi de göze almış olarak- yerine getirmiş, o geceyi Hız. Peygamber'in örtüsüne bürünerek onun döşeginde geçirmiştir.

⁹ İbn Sa'd, I, 194; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu'l-umem ve'l-mülük*, (thk. Muhammed Ali Beyzâvî), Beyrut 2012, II, 566-567; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 3-4.

¹⁰ Enfâl Suresi, 8/30.

¹¹ Saffet Sancaklı, “Hadisler Bağlamında Hız. Peygamber'in Hız. Ali ile Olan ilişkilerinin Önemi ve Analizi”, *Hız. Ali Sempozyumu*, İzmir Müftülüğü, İzmir 2009, s. 164.

¹² Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n- Nebeviyye* (thk. Muhammed Fehmî es-Seracânî-Hayri Saîd), Kahire 2003, II, 89-90; Taberî, *Târîh*, II, 567; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 4.

Temsil vasfının en belirgin özelliği temsil edilenin eksiksiz ve tam olarak temsil edilmesidir¹³. Kılık-kıyafet ve giyimin de insanların üzerindeki etkisi tartışılmazdır. Bu sebeple Hz. Peygamber, Hz. Ali'nin onu tam olarak temsil edebilmesi ve onun kendisi olduğu izlenimini verebilmesi için ona Hadramevt işi yeşil¹⁴ bürdesini giydirmiştir.

Hz. Peygamber'in bu hareketi göz ardı edilmemesi gereken bir husus idi. Eğer Hz. Peygamber böyle yapmamış olsaydı, Hz. Ali'nin temsil vazifesini tam olarak yapabilmesi mümkün olmayacaktı. Ayrıca o esnada Hz. Peygamber'e suikast girişiminde bulunacak olan grupta şüpheye düşebilirdi. Hz. Peygamber, bu bürdesini ona giydirerek onun temsil vazifesini hakkıyla yapabilmesini sağlamıştır.

Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'e vekâlet ettiği bir diğer husus Hz. Fatımâ'ya hicret esnasında refakat etmesidir. Hz. Peygamber, Medine'ye Hicret yolculuğuna başladığında Mekke'de Hicret'e güç yetiremeyen ve engellenen Müslümanlar ile Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fâtıma'da bulunuyordu¹⁵. Emanetleri sahiplerine teslim etmek üzere Mekke'de üç gün¹⁶ kalan Hz. Ali, bu görevi yerine getirdikten sonra yola çıkmaya hazırlandı. Hz. Ali yanına annesi Fâtıma bint Esed, Hz. Fâtıma ve Hicret'e tek başlarına güç yetiremeyen diğer Müslümanları alarak yola çıkmıştır¹⁷. Burada konumuzu ilgilendiren kısım Hz. Ali'nin Hicret'i esnasında yanında Hz. Fâtıma'nın da bulunmasıdır. Dolayısıyla Hz. Fâtıma da Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye emanetidir. Zira Hz. Fâtıma, Hz. Peygamber ile birlikte Hicret edememiş ve geride kalmıştır. Onun da bir an evvel Medine'ye Hicret etmesi gerekiyordu ki, o günün şartlarında bunu yalnız başına veya herhangi bir Müslüman veya Müslüman bir grupla yapması mümkün değildi. Başka bir Müslüman grupla Hicret etmesi hâlinde bu müşrikler tarafından Hz. Peygamber'e karşı olumsuz bir şekilde kullanılabilirdi. Mekke ile Medine arasını bir kadının yalnız başına kat etmesi de mümkün değildi. Yollar güvenli değildi ve başına farklı sıkıntılar gelebilirdi. Bu sebeple Hz. Peygamber, onu Hz. Ali'ye emanet etmiştir.

¹³ İbn Sa'd, IV, 336.

¹⁴ İbn Hişâm, II, 89-90; Taberî, *Târîh*, II, 568; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 4. Kaynakların ekserisi Hz. Peygamber'in bu bürdesinin rengini yeşil olarak vermekte iken İbn Sâ'd ve İbn Hibbân bu bürdenin rengini kırmızı olarak vermektedir. Bkz. Ebû Hâtîm Muhammed İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, (thk. Saîd Kerim) Beyrut 1987, s. 66; İbn Sâ'd, I, 194.

¹⁵ İbn Sa'd, I, 226; İbn Kesîr, *es-Sîre*, s. 445.

¹⁶ İbn Sa'd, III, 22.

¹⁷ Ethem Ruhi Fığlalı, *İmam Ali*, TDV Yay., Ankara 2011, s. 6; Gülgün Uyar, *Ehl-i Beyt (İslam Tarihinde Ali-Fâtımâ Evladı)*, İfav Yay., İstanbul 2005, s. 45.

Hiz. Ali, burada Hiz. Peygamber'in Ehl-i beyt'inden bir fert olarak onu temsilen bu vazifeyi üstlenmiştir.

Bu başlık altındaki bir başka husus ise Hiz. Ali'nin Zi'l-kurbâ hissesini tevzî etmesidir. Hiz. Peygamber hayatı boyunca ailesinin geçimini ve ihtiyaçlarını kendi eliyle yerine getirmiştir. Bizzat kendi emeği ile ailesinin geçimini o dönemin meşru kazanç yolları ile -ki ticaret en yaygın olanı idi- sağlamaya çalışmıştır. Medine döneminden itibaren bu gelirin yanında Kur'ân-ı Kerîm'de belirtilen¹⁸ ve doğrudan Hiz. Peygamber'e ve onun ailesine tahsis edilen maddî gelirler de söz konusu olmuştur. Bu gelirlerin de tasarrufunu elinde bulunduran Hiz. Peygamber, ailesi arasında bu gelirin taksim edilmesini kendisi sağlamıştır. Aile fertlerinin maddi-manevi durumları ile ilgilenmek, geçimlerini ve yaşelerini temin etmek, bu gelirlere onlar için tasarrufta bulunmak noktasında Hiz. Peygamber bir nakîb/önder olarak hareket etmiştir. Hiz. Peygamber döneminde zi'l-kurbâ adlı bu hisse ile alakalı dikkat çekilmesi gereken husus, bu hissenin ilgili kimselere kim tarafından dağıtıldığıdır. Burada da karşımıza Hiz. Ali çıkmaktadır. İleride başkalarının bu konuda kendilerine muhalefet etmelerini engellemek için humustaki bu haklarını dağıtmak üzere Hiz. Ali, kendisinin memur tayin edilmesini Hiz. Peygamber'den talep etmiştir. Hiz. Peygamber, onun bu talebini kabul etmiş ve bu vazife ile onu görevlendirmiştir. Hiz. Ali bu vazifeye Hiz. Peygamber'in sağlığında devam ettiği gibi Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer'in halifeliklerinde de devam etmiştir. Fakat Hiz. Ömer'in halifeliğinin son yıllarında devlet gelirlerinin iyice artmasından dolayı o sene Müslümanların ihtiyacı var diyerek halife tarafından ödenen bu payı o sene için geri vermiştir. Bu hususta şu bilgi bizim için önemlidir. Hiz. Ali bu payı o sene Hiz. Ömer ile görüşüp iade ettikten sonra amcası Abbâs, Hiz. Ali'ye "*Kıyamete kadar bir daha bize verilmeyecek olan bir şeyi, bu sabah bize haram kıldın*" demiştir¹⁹.

Hiz. Ali'nin Hiz. Peygamber'e vekâlet ettiği hususlardan bir başkası da onun adına kurbanlarını kesmesidir. Hiz. Peygamber, Hicret'in 10. yılı Zilkâde ayında Hac etmek üzere hazırlanmış ve kendisiyle birlikte Hac etmek için Medinelilere emir vermiş, ayrıca Medine dışından Hac etmek üzere Mekke'ye hareket edeceklerin de Medine'de

¹⁸ Enfâl 8/41; Haşr 59/6, 7.

¹⁹ Uyar, *Ehl-i Beyt*, s. 469.

toplannmalarını ilan ettirmiştir²⁰. Hz. Peygamber, Hac görevini yerine getirmek üzere Medine'den hareket ettiği esnada Hz. Ali Yemen'de görevli idi ve Hz. Peygamber'in emriyle Hac esnasında ona yetişmek üzere yola çıkmıştır²¹. Hac esnasında Hz. Peygamber'e yetişen Hz. Ali, Hacca niyetlenmiştir²². Hz. Peygamber de Hz. Ali'yi yanına alarak Hac ibadetine devam etmiş ve bu esnada Hz. Ali'ye yanında kurbanlığının bulunup bulunmadığını sormuştur. Hz. Ali, "Hayır Ey Allah'ın Resûlü!" cevabını verince Hz. Peygamber onu kendi kurbanına ortak etmiştir.

Haccın sonunda kurban kesme safhasında ise Hz. Peygamber, sayıları 100 civarında olan kurbanlıklarını kesim alanına getirtmiş ve ömür yıllarının sayısı kadar deveyi kendisi keserek kurban etmiştir. Daha sonra bıçağı Hz. Ali'ye vererek geri kalan kurbanları kesme görevini ona vermiştir. Hz. Ali de Hz. Peygamber'in kendisine verdiği bu görevi yerine getirerek onun vekâletiyle kalan kurbanları kesmiştir.²³ Boğazlama işlemi bittikten sonra ise Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye her kurbanlık deveden bir parça almasını ve bu etlerin pişirilmesini emretmiş, pişirilen bu parçalardan Hz. Ali ile birlikte yemiştir²⁴. Ayrıca Hz. Peygamber, kurbanların kalan etlerini ve derilerini dağıtmakla da Hz. Ali'yi görevlendirmiştir²⁵.

Hz. Ali'nin Ehl-i Beyt mensubu olarak vekâlet ettiği durumlar başlığındaki son husus ise Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'i teçhiz ve tekfin etmesidir. Hz. Ali, Hz. Peygamber'in yaklaşık on üç gün²⁶ süren ve sonunda Dâr-ı Bekâ'ya göç ettiği hastalığı esnasında da hep yanında olmuş ve onun ihtiyaçlarını gidermeye ve ona yardımcı olmaya çalışmıştır. Hz. Peygamber'in hastalığının iyice arttığı, yürüyemeyecek duruma geldiği günlerde ise amcası Abbâs ile birlikte Hz. Peygamber'in kollarına girerek onu Hz. Âişe'nin odasına taşımışlardır²⁷. Hz. Peygamber'in cenazesinde Hz. Ali ilk olarak yıkama işlemini yapmıştır. Bu esnada Hz. Abbâs ve oğlu Fazl b. Abbâs ona Hz. Peygamber' in cenazesini çevirerek, Üsâme b. Zeyd ve Hz. Peygamber'in azatlısı

²⁰ Ebû Abdullah Muhammed İbn İshâk, *es-Siretü'n-Nebeviyye* (thk. Ahmet Ferîd el-Mizyâdî), Beyrut 2009, s. 667; İbn Hişâm, IV, 180; Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, (thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 2004, II, 452; İbn Sa'd, II, 157.

²¹ İbn İshâk, s. 668; İbn Hişâm, IV, 181.

²² Mustafa Asım Köksal, *Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, Şamil Yay. İstanbul 1995, s. 290.

²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 430.

²⁴ Vâkîdî, II, 466.

²⁵ Vâkîdî, II, 466.

²⁶ Raşit Küçük- İsmail Yiğit, *Hz. Muhammed (Siyer-i Nebî)*, Kayıhan Yay. İstanbul 2006, s. 313.

²⁷ İbn İshâk, s. 706; İbn Hişâm, IV, 221; Taberî, *Târîh*, II, 226; İbn Kesîr, *es-Sîre*, s. 667.

Şükran ise ona su dökerek yardımcı olmuşlardır²⁸. Daha sonra Hz. Ali, Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbâs, Hz. Abbas'ın oğlu Fazl b. Abbâs ve Üsame b. Zeyd'in yardımıyla kefenlemiştir. Hz. Ali son olarak Hz. Peygamber'i kabre indirmiştir²⁹. Hayatı boyunca Hz. Peygamber'den bir an olsun ayrılmayan Hz. Ali, Hz. Peygamber'in hastalığından Dâr-ı Bekâ'ya göçmesine kadar onun hizmetinden ayrılmamıştır.

A) Hz. Ali'nin İdarî, Kazâî ve Askerî Vekâleti

Gelenek ve kültürlerine son derece bağlı olan Araplar, bu yönlerini hep ön planda tutmuş ve buna uygun yaşamaya çalışmışlardır. Arapların bu yönünü iyi bilen Hz. Peygamber, birçok uygulamada bu durumu göz önünde bulundurmuş ve örfe de riayet etmiştir. Müslümanların peygamberi olan Resûl-i Ekrem, özellikle kabile liderliği ve kabile liderinin vazifeleri noktasında Arap geleneklerine de dikkat etmiş ve kendi yerine görevlendirme yaparken Arapların bu husustaki uygulamalarını dikkate almıştır. Bu bölümde de Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi kendi yerine vekil tayin ettiği hususlar incelenmeye çalışılacaktır.

1) Hz. Ali'nin İdarî Vekâleti

a) Ahid ve Anlaşmaların İfasında Vekâleti

Bu başlık altında ilk inceleyeceğimiz konu Hz. Ali'nin hicret esnasında Hz. Peygamber'in kendisine bıraktığı emanetleri sahiplerine ulaştırmasıdır. Hz. Peygamber, düzensizliğin, adaletsizliğin hüküm sürdüğü, güçlülerin fakirleri ezdiği Câhiliye Arap toplumunda güvenilirliği ile ön plana çıkan bir şahsiyettir. Küçüklüğünden itibaren, kavmi içerisinde güzel ahlâkı, doğruluğu, sözünde durması ve üstün hayâsı ile herkesin takdirini kazanmıştır. Bu vasıflarına bağlı olarak kavmi ona “*el-emîn*” (güvenilir kişi) lakabını vermiştir³⁰. Kureyş'in önde gelenlerinden Ebû Cehil, Ebû Leheb gibi can düşmanları bile onun eminliğinden şüphe etmemişlerdir³¹. Bu sebeple Hz. Peygamber'in evi daha gençlik yıllarından itibaren Kureyş'in emanetlerini bıraktığı bir ev hâline gelmiştir. Bi'setten sonra da ister müşrik ister Müslüman olsun birçok kimse bir yolculuğa çıkacağı zaman veya sair zamanlarda toplumdaki gasp, hırsızlık ve yağma

²⁸ Taberî, *Târîh*, II, 238; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 195.

²⁹ Taberî, *Târîh*, II, 239; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 195;

³⁰ Mehmet Ali Kapar, “Hz. Peygamber'in Güvenilirliği”, *İstem Dergisi*, Konya 2003, sy. 1, s. 42.

³¹ Ali Hikmet Berki, Osman Keskiöglü, *Hâtemü'l-Enbiyâ*, TDV Yay., Ankara 1997, s. 188.

olaylarına karşın değerli eşyalarını, mal ve paralarını güven içinde ona teslim ediyorlardı. Mekke toplumunda bu yönüyle tanınan Hz. Peygamber'in, kendisinde emanet olarak bulunan eşyaları Hicret ederken öylece bırakması düşünülemezdi. Çünkü bu eşyalar ona emanet edilmişti ve Hz. Peygamber her zaman emanet hukukuna riâyet etmişti. Bu emanetlerin de yerlerine teslim edilmesini sağlamadan Hicret yolculuğuna çıkması mümkün değildi. Farklı bir açıdan ise Hz. Peygamber ile emanet sahibi arasındaki alakayı bir akid olarak değerlendirmeye tâbî tutmakta mümkündür. Bilindiği şekliyle hukuk dilinde emanet³² “*emin ittihaz olunan kimse nezdinde bulunan şeydir*” ve emanet edenle emanet edilen arasında güven ilişkisi esastır³³. İradî olarak ve korunması maksadıyla bir malın emanet olarak bir başkasına tevdi edilmesi bir akid oluşturup vedîa olarak isimlendirilir³⁴. Vedîa akdi bir çeşit vekâlet hükmünde olup malı sadece korumaya yöneliktir. Kendisine emanet bırakılan kişinin temel görevi olan vedîayı koruma yükümlülüğü malı teslim almasıyla başlamaktadır. Vedîanın korunmasında ise örf ve teamül en belirleyici unsur kabul edilmiş ve emanetçinin vedîayı kendi malı gibi koruması esas alınmıştır³⁵. Kanaatimizce bu durumda Hz. Peygamber ile ona emanet bırakanlar arasında bir akid söz konusudur. Dolayısıyla emanetleri muhafaza durumu şehirden ayrılması sebebiyle ortadan kalkan Hz. Peygamber, bu emanetleri sahiplerine iade etmekle mükelleftir. Bu iadeyi ya kendisi gerçekleştirecek ya da kendi yerine tâyin ettiği bir vekîl bu iadeyi ifâ edecektir. Hz. Peygamber, üzerine zimmetli bu emanetlerin sahiplerine ulaştırılması için Hz. Ali'yi kendisine vekîl kılmıştır. Zamanlama olarak ise Hicret'inden önce kendisinin emanetleri müdîlerine teslim etmemesi ise Hicret'ine dikkatleri celbetmemek için olmalıdır.

Hz. Peygamber'in, emanet malların geri verilmesi konusunda vekîl olarak Hz. Ali'yi belirlemesini, o günkü örfün bu konudaki beklentisiyle doğru orantılı bir tâyin olarak düşünmek uygun görünmektedir. Hz. Peygamber'in vekîli olarak Hz. Ali'nin konumunu tam manasıyla tespit edebilmek için bir hususa daha dikkat çekmemiz gerekmektedir. Bu hususu beyan eden hadîs-i şerîfte Hz. Peygamber: “*Ali bendendir; ben de Ali'denim. Benim nâmıma (olan taahhüdlere ve akidleri), ancak ben ya da Ali*

³² İslâm hukûkunda emânet şöyle tarif edilir: “Emanet hem belli tür akid ve hukukî işlemlerin ve buna bağlı olarak tarafların zilyedliğinin hukukî niteliğini, hem de meşrû bir sebebe dayalı olarak kullanma, işleme ve koruma sorumluluğuyla bir kimsenin yanında bulunan başkasına ait malın hukukî konumunu ifade eden bir terimdir.” Bkz. Hamza Aktan, “Emanet”, *DİA*, XI, TDV Yay., İstanbul 1995, 83.

³³ Aktan, “Emanet”, *DİA*, XI, 83.

³⁴ Mustafa Yıldırım, “Vedîa”, *DİA*, XLII, 596.

³⁵ Yıldırım, “Vedîa”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2012, XLII, 597.

yerine getirir”³⁶ buyurmuştur. Bu hadîs-i şerîf, akidlerle ilgili uygulamalarda Hz. Peygamber’in bulunmadığı yer ve zamanlarda tabii vekîlinin Hz. Ali oluşunu bildiren açık bir ifadedir.

b) Benî Kurayza Gazvesi Öncesi ve Sonrasında Vekâleti

Hz. Peygamber’in Medine’ye hicret ettiğinde Medine’de bulunan Üç Yahudi kabilesinde olan Kurayza Yahudileri, diğer iki kabile gibi Hz. Peygamber’e olan düşmanlıklarını çok fazla saklayamamışlar ve Hendek savaşında anlaşmayı bozarak Müslümanlara ihanet etmişlerdir³⁷. Bu durum Müslümanları zor durumda bırakmış ve Hz. Peygamber Benî Kureyza’dan gelebilecek bir saldırıyla iki ateş arasında kalmamak için Medine içinde de bir askerî birlik görevlendirmek durumunda kalmıştır³⁸. Hendek Savaşı’nın bu safhasında Gatafan reislerinden Nuaym b. Mes’ûd’un Müslüman olması ve Hz. Peygamber’in emri doğrultusunda Yahudilerle müttefikleri Kureyş’in arasını açmayı başarması neticesinde savaş müşriklerin hezimetini ile sonuçlanmış ve bu tehlike bertaraf edilmiştir³⁹.

Hz. Peygamber Hendek Savaşı’ndan öğle saatlerinde döndüğünde Hâne-i saâdet’e Hz. Âişe’nin yanına gelmiş⁴⁰ ve silahlarını çıkarmıştır⁴¹. Bu esnada Cebrâil Aleyhisselâm gelerek mescidin kapısında durarak⁴² Hz. Peygamber’e “*Ey Allah’ın Resûlü! Silahını bıraktın mı?*” diye sormuş; Hz. Peygamber “*evet*” dediğinde ise Cebrâil Aleyhisselâm “*Biz düşman sizden elini çekene dek silahlarımızı bırakmış değiliz. Allah sana derhal Benî Kurayza üzerine yürümeni emrediyor. Şimdi ben onları sarsmaya gidiyorum*” şeklinde Allah Teâlâ’nın emrini tebliğ etmiştir⁴³.

Hz. Peygamber bu emri alır almaz zırhını giyinip silahlarını kuşanmaya başlamış ve Hz. Ali’yi çağırarak sancağını ona vermiş ve onu öncü birliklerin başında Benî

³⁶ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, (303/915), *Hasâisü Ali b. Ebî Tâlib*, (thk. Muhammed b. Şerîf), Beyrut t.y., s. 67; Ebû İsa Muhammed et-Tirmizî, *es-Sünen*, “Menâkıb”, (thk. Mahmûd Şâkir), Beyrut 2004, V, 38.

³⁷ İbn İshâk, s. 397-398.

³⁸ Câsim Avcı, “Benî Kurayza”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 432.

³⁹ İbn İshâk, s. 404-405; Vâkıdî, I, 409-411; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 73;

⁴⁰ Vâkıdî, II, 3; ; İbn Sa’d, II, 70; Ebû’l-Abbas Ahmed b. Yahya Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, (thk. Abdülkâdir Muhammed Ali), Beyrut 2000, s.20.

⁴¹ İbn Kesîr, *es-Sîre*, s. 436.

⁴² İbn İshâk, s. 409; İbn Hişâm, III, 144; Vâkıdî, II, 3, İbn Sa’d, II, 70; Taberî, *Târîh*, II, 98.

⁴³ İbn İshâk, s. 408; İbn Sa’d, II, 70; Belâzürî, *Fütûh*, 20; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 75;; İbn Kesîr, *es-Sîre*, s. 346.

Kurayza yurdunu kuşatması için önden göndermiştir⁴⁴. Bu emir ile birlikte hızlıca Benî Kurayza'yı kuşatmak üzere harekete geçen Hz. Ali, Yahudilerin kalelerinin dibine kadar ilerleyerek sancağı buraya dikmiştir⁴⁵. Hz. Ali'nin sancağı kalelerinin dibine diktiğini gören Yahudiler, kalelerinin üzerinden Hz. Peygamber'e ve mü'minlere sövmeye başlamışlar, bunun yanında Hz. Peygamber ve zevcelerine dil uzatmışlardır⁴⁶. Bu sözleri işiten Hz. Ali, geriden ana ordu ile birlikte gelmekte olan Hz. Peygamber'in yanına gelmiştir. Yahudilerin onun hakkındaki kötü sözlerini duymasını istemediği için de *"Ey Allah'ın Resûlü! Şu pis insanların yanına kadar gitmeniz gerekmez"* diyerek uyarıda bulunmuştur. Bu uyarının sebebini soran Hz. Peygamber'in karşısında ise⁴⁷ Hz. Ali, Yahudiler'in Ehl-i beyt aleyhinde sarf ettikleri nahoş sözlerini tekrar etmekten hayâ ederek susmuştur. Hz. Peygamber *"Öyle sanıyorum ki, sen onlardan beni incitecek bir takım sözler işitmişsin"* buyurunca Hz. Ali *"Evet ey Allah'ın Resûlü!"* şeklinde cevap vermiştir. Hz. Peygamber bunun üzerine Hz. Ali'ye *"Mûsâ Peygamber Yahudilerden bundan daha ağırı ile karşılaşmış ve daha fazla üzölmüştür"* buyurmuştur⁴⁸. Bunun akabinde Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye *"Git! O Allah düşmanları beni görecektür olurlarsa söylemiş oldukları sözlerin hiçbirini söyleyemeyeceklerdir"* buyurmuştur. Bu buyruk ile Hz. Ali tekrar vazife mahalline dönmüş, peşinden de Hz. Peygamber Benî Kurayza kalesine yaklaşmıştır⁴⁹. Kurayzalıların kalelerini kuşatan Hz. Peygamber onları İslâm'a davet etmiş; fakat onlar yanaşmamışlardır. Hz. Peygamber bu defa onları Allah'a ve kendisine itaat ederek teslim olmaya çağırılmış, fakat Yahudiler bu teklifi de kabul etmemişlerdir⁵⁰.

Kuşatmanın şiddetine dayanamayan Yahudiler bir müddet sonra Hz. Peygamber'den sulh istemişlerdir. Kurayza Yahudileri Hz. Peygamber'e elçi göndererek kendileri hakkında hüküm vermek ve o hükme göre teslim olmak üzere bir hakem seçmek istediklerini belirtmişler, Hz. Peygamber de onların bu isteğine olumlu cevap vererek ashâbından istedikleri kişiyi hakem olarak seçmelerine müsaade

⁴⁴ İbn İshâk, s. 409; İbn Hibbân, s. 148; Vâkıdî, II, 4; İbn Sa'd, II, 70.

⁴⁵ İbn İshâk, s. 409; Vâkıdî, II, 5.

⁴⁶ Vâkıdî, II, 5; Taberî, *Târîh*, II, 98.

⁴⁷ İbn İshâk, s. 409; İbn Hişâm, III, 144.

⁴⁸ İbn Sa'd, II, 73.

⁴⁹ İbn İshâk, s. 409; İbn Hişâm, III, 144.

⁵⁰ Köksal, *Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, V, 329.

edeceğini belirtmiştir. Yahudiler sahâbe arasından Sa'd b. Muâz'ı⁵¹ seçtiklerini ve onun vereceği hükme göre teslim olacaklarını Hz. Peygamber'e iletmişler, Hz. Peygamber de onun hükmüne göre teslim olmalarını kabul etmiştir⁵².

Sa'd b. Muâz her iki taraftan da söz aldıktan sonra Kurayza Yahudilerine yönelmiş ve onlardan silahlarını bırakıp teslim olmalarını istemiştir. Yahudiler kendileri hakkında hüküm vermesi için seçtikleri Sa'd b. Muâz'ın bu isteğini yerine getirerek teslim olmuşlardır⁵³. Bir müddet sonra ise Sa'd b. Muâz hükmünü açıklamıştır. Sa'd b. Muâz, Kurayza Yahudileri hakkında

- Elleri silah tutan ve buluşa ermiş erkeklerinin öldürülmesine,
- Mallarının Müslümanlar arasında taksim edilmesine,
- Kadınlarının ve çocuklarının esir edilmesine hükmetmiştir⁵⁴.

Sa'd b. Muâz'ın verdiği bu hüküm aynı zamanda Hz. Mûsâ'nın şeriatinde bulunan bir hükümdü. Tevrat'ın bu hükmünü iyi bilen Kurayza Yahudileri bu sebeple bu hükme itiraz edememişler ve bu cezanın, işledikleri suça binâen takdir edilmiş olduğunu kabullenmişlerdir⁵⁵. Hz. Peygamber gruplar hâlinde Medine çarşısında kazılan büyük hendeğe getirilen Yahudilerin boyunlarını vurma vazifesini ise Hz. Ali ve Zübeyr b. Avvâm'a vermiştir⁵⁶.

Benî Kurayza seferini ve sonrasında gelişen olayları göz önüne aldığımızda Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'i iki yerde temsil ettiğini görebiliriz. İlk temsil vazifesi Hz. Peygamber'in Hendek muharebesinden döndükten sonra Cebrâil Aleyhisselâm'ın Allah'ın emrini Hz. Peygamber'e tebliğ ederek onu Kurayzaoğulları üzerine sevk etmesi ile başlamaktadır. Gelen bu emir üzerine acele etmesi gerektiğini bilen Hz. Peygamber Hz. Ali'yi yanına çağırılmış ve kendisini vekâleten temsil etmek üzere sancağı ona vererek öncü birliklerin başında Kurayza Yahudilerini kuşatmak için

⁵¹ Sa'd b. Muâz o dönemde Evs kabilesinin liderleri arasında bulunmaktaydı ve Evs kabilesi Kurayza Yahudilerinin müttefiki idi. Yahudiler, eski dostlukları sebebiyle haklarında olumlu bir hüküm vereceğine inandıkları için onu hakem olarak seçmişlerdir.

⁵² İbn İshâk, s. 413; İbn Hişâm, III, 148; Vâkıdî, II, 13; İbn Sa'd, II, 73.

⁵³ Köksal, *H. Muhammed ve İslâmiyet*, V, 351.

⁵⁴ İbn İshâk, s. 414; İbn Hişâm, III, 148; Vâkıdî, II, 15; İbn Sa'd, II, 73; Taberî, *Târîh*, II, 101; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 83.

⁵⁵ İbn İshâk, s. 415; İbn Hişâm, III, 149; Vâkıdî, II, 16; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 92.

⁵⁶ Vâkıdî, II, 16; Taberî, *Târîh*, II, 104.

göndermiştir. Bu vekâleten temsîli iki yönden ele almak mümkündür. İlki savaş durumunda devlet başkanına ait sancağı taşımak ve kuşatmayı başlatarak yürürlükteki antlaşmayı bozan tarafa gerekli müeyyideyi uygulamak üzere muâhede sahibine vekâlet etmektir. Benî Kurayza, Hz. Peygamber’le yaptıkları Medine Sahîfesi/Antlaşması’ndaki şartları ihlâl ettiler. Bu durumda resmî muhatapları Hz. Peygamber’dir. Hz. Peygamber de ihânet sebebiyle bu ihlâli cezalandırmak üzere Benî Kurayza’nın teslim olmasını isteyecektir. Muâhedenin bozulduğuna dair tarafları ilgilendiren bu bildirim yapılması için Hz. Peygamber, Hz. Ali’yi görevlendirmiştir. Önceki başlıkta Hz. Peygamber Hicret ettikten sonra ona bırakılan emânetleri Hz. Ali’nin teslim etmesi konusunda değindiğimiz “**Ali bendendir; ben de Ali’denim. Benim nâmıma (olan taahhüdlere ve akidleri), ancak ben ya da Ali yerine getirir**”⁵⁷ meâlindeki hadîs-i şerîf, Benî Kurayza ile ahdin bozulduğunun ilânı olan askerî harekâtın komutanı olarak Hz. Ali’nin görevlendirilmesini de açıklamaktadır. Bu durumda tek atanabilecek kişi o idi.

Benî Kurayza Gazvesi sonuçlandıktan sonra Hz. Ali’nin Hz. Peygamber’e vekâleten edâ ettiği diğer vazîfesi ise Benî Kurayza erkeklerinin infazıdır. İhânetlerinin bedeli olarak Sa’d b. Muâz’ın hükmüne göre verilen idam cezasını antlaşma sahibinin yerine bizzat Hz. Ali’nin tatbik etmesi, akde dair bir konuda Hz. Peygamber’e onun vekîl olması ile alâkalıdır. Böyle bir durumda toplumun, muhatapları olarak onun Ehl-i beyt’inden bir şahsın karşılıklarına çıkması yolundaki beklentisini de burada dikkate almak gerekecektir.

c) Hz. Ebû Bekir’in Hac Emirliğinde Tevbe Sûresini Tebliğ Etmek Üzere Vekâleti

Hz. Ebû Bekir, 9 (631) yılında Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından Hac Emîri olarak görevlendirilip beraberindeki ashâb ile yola çıktıktan kısa bir müddet sonra Tevbe (Berâe) sûresi nâzil olmuştur⁵⁸. Hz. Peygamber, özellikle müşriklerle olan ilişkileri yeniden düzenleme esaslarını içeren yeni âyetleri Hac mevsiminde insanlara ulaştırmak için kendi vekili olarak Hz. Ali’yi görevlendirmiştir. Bu yeni inen âyetlerde özellikle, müşriklerle yapılan antlaşmaların süresi ile ilgili bildirimler, antlaşma olmayan müşriklere Müslüman olmaları için dört ay mühlet verilmesi, bu yıldan sonra

⁵⁷ Tirmizî, “Menâkıb”, V, 38; Nesâî, s. 67.

⁵⁸ İbn İshâk, s. 621; İbn Hişâm, IV, 135; İbn Sa’d, II, 153; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 223.

müşrik olanların Kâbe'yi ziyaret edemeyecekleri ve Kâbe'nin çıplak tavaf olunamayacağı gibi emirler yer almakta idi⁵⁹.

Hac döneminde Arap yarımadasının değişik yerlerinden birçok farklı kabileye mensup insan Mekke'ye gelecekti. Ve bu görevi yerine getirecek kimsenin hepsinin kabulleneceği bir kimse olması gerekirdi ki, bu da ya Hz. Peygamber olacaktı ya da ailesinden biri. Bu sebeple önde gelen sahâbîlerden birini görevlendirmesi geleneksel açıdan bu görev için etkili olmayacaktı. Araplar arasındaki âdet ve geleneğe göre bir antlaşmanın üzerinde ancak devlet veya kabîle başkanı ya da onların ailelerinden görevlendirdiği biri söz sâhibi olabilirdi⁶⁰. Bu sebeple Hz. Peygamber'in ya bizzat kendisinin gitmesi ya da ailesinden birini görevlendirmesi gerekmekte idi. Söz konusu gerekliliği, bu sûreyi halka Hz. Ebû Bekir'in tebliğ etmesi yönünde görüş belirtenlere Hz. Peygamber'in verdiği cevapta da açıkça görebilmekteyiz. Hz. Peygamber kendisine bu âyetleri Hz. Ebû Bekir tebliğ etsin diyenlere; “*bu nevî sözleşmelerin tebliğini benim ya da ailemden birinin yerine getirmesi gerekir*”⁶¹ şeklinde açıklama getirmiştir.

Hz. Peygamber görevini açıklamak için Hz. Ali'yi yanına çağırması ve ona şöyle buyurmuştur: “*İnsanlar Mina'da kurban günü toplandıkları zaman, Berâe sûresinde nâzil olan kâfirlerin cennete giremeyeceği, bu yıldan sonra müşriklerin hacedemeyeceği, Kâbe'nin çıplak tavaf edilemeyeceğine dair hükümleri onlara îlân et*”⁶². Hz. Ali, önde gelen diğer sahâbîlerin yanında genç ve tecrübesiz olduğunu ileri sürerek bu görevi hemen kabul etmek istememiştir. Bu görevi kendisine vermek için yanına çağırılan Hz. Peygamber'e “*Ey Allah'ın Resûlü, ben ne yaşlıyım ne de hatîbim*”⁶³ demiş; bunun üzerine Hz. Peygamber, “*Muhakkak bunu ya ben götüreceğim ya da sen götüreceksin. Bunun için ya sen gideceksin ya da ben gideceğim; Sen git! Hiç şüphesiz, Allah senin diline ve kalbine sebat verir*” buyurarak, mübarek elleri ile göğsünü

⁵⁹ Bu emirler hakkında geniş bilgi için bkz. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Huzur Yay. İstanbul 2007, IV, 260-280.

⁶⁰ İbrahim Sarıçam, “Hz. Ali ve Hayatı” *Hayatı ve Düşünceleri ile Hz. Ali Sempozyumu*, Bursa Müftülüğü, Bursa 2004, s. 22; Adnan Demircan, *Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt*, Beyan Yay. İstanbul 2008, s. 26.

⁶¹ İbn İshâk, s. 623; İbn Hişâm, IV, 137; Taberî, *Târîh*, II, 192; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 224.

⁶² İbn İshâk, s. 623; İbn Hişâm, IV, 137; Taberî, *Târîh*, II, 192; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 224.

⁶³ İbn İshâk, s. 275; İbn Hişâm, I, 337.

sığamıştır⁶⁴. Buradaki ifadelerden Hz. Peygamber'in bu sorumluluğu yerine getirme bakımından Hz. Ali'ye olan güvenini de açık bir şekilde görebilmekteyiz.

Hz. Peygamber'den bu görevi alan Hz. Ali, bizzat Hz. Peygamber tarafından devesi Kasvâ (Adbâ)'ya⁶⁵ bindirilerek Hz. Ebû Bekir'in ardından gönderilmiştir⁶⁶. Hz. Ebû Bekir yolda iken Hz. Peygamber'in devesinin sesini işitmiş ve bu Kasvâ'nın böğürtüsüdür deyip Hz. Peygamber'in geldiğini düşünerek durmuştur. Fakat karşısında Hz. Ali'yi görmüştür⁶⁷. Temsîl vasfının en belirgin özelliği temsîl eden kimsenin vazifesini eksiksiz yerine getirmesidir. Daha önce ele almaya çalıştığımız üzere Hz. Peygamber Hicret esnasında Hz. Ali'ye yeşil renkli bürdesini, ileride temas etmeye çalışacağımız Hendek savaşı esnasında da sarığını, zırhını ve kılıcını vermiştir. Kanaatimizce burada da Hz. Peygamber, kendisini temsîl edecek olanın her bakımdan temsîl edebilmesi ve halkın onu temsilci olarak akıllarında soru işareti olmadan kabul etmesi gerektiğini bildiği için Hz. Ali'yi bu en meşhur devesi ile göndererek onun temsîl yönünü kuvvetlendirmiştir.

Hz. Ali görevi alınca yola çıkarak Hz. Ebû Bekir idaresindeki gruba yetişmiştir. Hz. Ebû Bekir, ifrad haccına niyet ederek Mekke'ye girdikten sonra insanlara Hac vazifelerini anlatan bir hutbe vermiştir. Hutbesini bitirdikten sonra ise Hz. Ali kalkarak insanlara Berâe suresinin inen âyetlerini tebliğ etmiştir. Hac vazifelerini bir bir yerine getiren Hz. Ebû Bekir, Arafat'ta da bir hutbe okuduktan sonra Hz. Ali'ye "Kalk yâ Ali! Resûlullâh Aleyhisselâm'ın elçiliğini yerine getir" demiştir. Bunun üzerine Hz. Ali kalkarak burada da insanlara Berâe sûresini tebliğ etmiştir. Akabe cemresinde de bu durum devam etmiş, burada da Hz. Ali "Ey insanlar! Ben sizlere Allah Resûlünün elçisiyim" şeklinde hitap etmiş, müşrikler bunun üzerine "Ne hakkında?" şeklinde karşılık verince, Hz. Ali onlara Berâe sûresini tebliğ etmiştir⁶⁸.

Müşrikler, Hz. Ali'nin bu bildirimlerine karşı tepki göstermişler ve "Biz senin ahdinden de amcanın oğlunun ahdinden de uzağızdır. Amcanın oğluna tebliğ et ki, biz ahdimizi arka tarafımıza atmışızdır. Bizimle onun arasında mızraklarla savaşmaktan,

⁶⁴ Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, (thk. Riyad Zirikli- Süheyl Zekkâr), Beyrut 1996, II, 355; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 224.

⁶⁵ İbn İshâk s. 623; İbn Hişâm, IV, 137; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 224.

⁶⁶ Köksal, *Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, IX, 432.

⁶⁷ İbn Hişâm, IV, 137; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 224.

⁶⁸ Köksal, *Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, IX, 437-439.

kılıçlarla savaşmaktan başka ahid yoktur”⁶⁹ karşılığını vermişlerdir. Müşrikler bu tavırlarından sonra dönüp giderlerken akılları başlarına gelmiş ve birbirlerine “*Yahu siz ne yapıyorsunuz? Kureyşliler bile Müslüman olmadı mı?*” diyerek birbirlerini kınamışlar ve Müslüman olmuşlardır⁷⁰.

Burada dikkat etmemiz gereken husus, Hz. Ali’ye karşı müşriklerin biz senin ve amcanın oğlunun ahdinden uzağız ifadelerini kullanmalarıdır. Bu ifadeleri onların Hz. Ali’nin açık bir şekilde Hz. Peygamber’in temsilcisi olduğunu kabul ettiklerini göstermektedir. Hz. Peygamber’in kendi ailesinden olan temsilcisine bile böyle bir karşılık verebilen müşrikler yukarıda ifade etmeye çalıştığımız gibi Hz. Peygamber’in, ailesinden olmayan bir sahâbîyi görevlendirmesi durumunda kanaatimizce hiç itibar göstermeyip onu dinlemeyeceklerdi. Bu durum tebliğ edilen âyetlerin dikkate alınmaması gibi bir sonucu bile meydana getirebilirdi. İşte Hz. Peygamber bu şekilde olası bir dikkate almama durumunun da önüne geçmiştir.

2) Kazâi Vekâleti

Medîne döneminden itibaren İslâm topraklarının genişlemesi neticesinde İslâm toplumunun nüfusu artmış ve dînî bir takım problemler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bundan dolayı da Hz. Peygamber, İslâmiyet’i kabul eden bu yeni topluluklara hem İslâm’ı anlatmaları hem de insanların karşılaştıkları problemlere çözüm bulmaları için sahâbeden bazılarını kadı olarak görevlendirmiştir. Örneğin Muâz b. Cebel Cened’e, Hz. Ali Yemen’e, Osman b. Ebü’l-Âs Tâif’e ve Attâb b Esîd Mekke’ye kadı olarak görevlendirilmiştir⁷¹.

Hz. Peygamber birkaç örneğini verdiğimiz üzere birçok yere kadı tâyin etmiştir. Yanında yetişmiş, vahyin nüzûlüne şahit olmuş Hz. Ali’yi de Yemen’e kadı olarak görevlendirmiştir. Hz. Ali ilk etapta bu görevi kabul etmemiş özellikle ilmi yönünün böyle ağır bir sorumluluğu kaldıracak durumda olmadığını belirtmiştir. Fakat Hz. Peygamber onu bu hususta teşvik etmiş ve elini Hz. Ali’nin göğsüne vurarak Allah Teâlâ’ya onun dilini kuvvetlendirmesi ve kalbine doğruları ilham etmesi yönünde duâ

⁶⁹ Taberî, *Târîh*, II, 192; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 161.

⁷⁰ Taberî, *Târîh*, II, 192; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 161.

⁷¹ Fahrettin Atar, “Kadı” *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 66.

etmiştir⁷². Bu duâdan sonra ona, hüküm verme yönünden tavsiyelerde de bulunan Hz. Peygamber, onu Yemen'e göndermiştir⁷³.

Böylece bu görevinde de Hz. Ali, devlet başkanı olarak Hz. Peygamber'in uhdesinde bulunan hükmetme ve anlaşmazlıkları giderme konusundaki hukûkî sorumluluğu, onun izni ve görevlendirmesi ile vekâleten üstlenen bir kadı olarak görev yapmıştır. Zira valileri devlet başkanı konumunda olan Hz. Peygamber atadığı gibi fikhî konularda insanlara yardımcı olacak kadıların da memur olarak Hz. Peygamber atamıştır. Bu bağlamda kadılar da bu alanda Hz. Peygamber'in temsilcileri konumundadırlar. Fıkıh bilgisi ve hüküm çıkarma yetisi açısından Hz. Peygamber'i temsil etme noktasında en iyi örneklerin başında Hz. Ali gelmektedir. Bir sonraki bölümde daha geniş olarak ele almaya çalışacağımız üzere ilmi birikim açısından Hz. Peygamber'i en iyi temsil edecek kişi Hz. Ali kabul edilmiştir.

3) Askerî Vekâleti

a) Seriyeye Komutanlığı

Tebük hariç Hz. Peygamber ile birlikte bütün savaşlara⁷⁴ katılan Hz. Ali, bu savaşların dışında üç seriyeye komutan olarak görevlendirilmiştir⁷⁵. Hz. Ali'nin

⁷² Belâzürî, *Ensâb*, II, 352; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe fî ma'rifeti's-Sahabe*, (thk, Muhammed İbrahim el-Bennâ), Kahire 1973, III, 596; Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshak es-Sicistânî, *es-Sünen*, "Akziye", (nşr. Ahmed Sa'd Ali), Kahire 1938, IV, 11.

⁷³ Ebû Dâvud, "Akziye", IV, 11-12. Kadıların davalara bakarken uymaları gereken kurallar açısından Hz. Peygamber'in Muâz b. Cebel ile yaptığı konuşma önemlidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tirmizî, "Ahkâm", III, 70.

⁷⁴ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdullâh İbn Abdilber, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, (thk. Ali Muhammed Bicâvî), Beyrut 1992, III, 1097; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 588.

⁷⁵ Hz. Peygamber hicretin dokuzuncu yılında Tâif kuşatmasından döndükten sonra Zilhicce ile Receb ayları arasında Medîne'de geçirmiştir. Bu tarihten sonra Bizans imparatoru Herakleios ile Hıristiyan Arapların Müslümanlar üzerine saldıracakları haberini alınca Bizanslılara karşı savaş hazırlıklarına başlanmasını emretmiştir. Savaş hazırlıklarının tamamlanması ile birlikte Receb ayında harekete geçen Hz. Peygamber, Hz. Ali'yi Medîne'de ailelerine ve işlerine bakmak üzere vekil bırakmıştır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 149; İbn Hişâm, IV, 116; İbn Kesîr, *es-Sîre*, s. 486. Hz. Ali, Hz. Peygamber ile birlikte o zamana kadar yapılan bütün savaşlara katılmıştır. Dolayısıyla Bizans gibi güçlü bir düşmana karşı yapılan bu sefere katılmayıp Medîne'de kalmaya pek taraftar olmamasına rağmen Hz. Peygamber'in sözüne riâyet ederek Medîne'de kalmıştır. Hz. Ali'nin, Medîne'de kalıp, Hz. Peygamber'in ailesi ile kendi ailesinin işlerini yürütürken, Medîne'de münâfikların onun hakkında yalan haberler uydurmaya başlamışlardır. Münâfikların onun hakkında "Ali önemsiz görüldü; kadınların ve çocukların muhafızlığına lâıyk görüldü. Hz. Peygamber onun arkadaşlığını hoş görmedi" şeklinde dedikodular yaymaya başlamışlardır. Bkz. İbn Hişâm, IV, 116; İbn Kesîr, *es-Sîre*, s. 486; Fığlalı, *İmam Ali*, s. 39. Bu dedikoduların iyice yayılması ve Hz. Ali'yi rahatsız etmesi üzerine Hz. Ali silahlarını kuşanıp Hz. Peygamber'e yetişmek üzere yola çıkmıştır. Hz. Peygamber ordusuyla birlikte Curf denilen bölgede mola verdiği esnada ona yetişen Hz. Ali, Hz. Peygamber'e münâfikların dedikodularını anlatarak "Beni kadınlarla ve çocuklarla mı bırakıyorsun" demiştir. Hz. Ali'nin çok üzüldüğü gören Hz. Peygamber Hz.

komutan olarak görevlendirildiği seriyyelerin ilki Sa'd b. Bekroğulları kabilesi üzerine sevk edilmesidir. Hz. Peygamber Hicret'in altıncı yılında, Hayber Yahudileri ile ittifak kurmak isteyen bu kabile üzerine Hz. Ali komutasında yüz kişilik bir birlik göndermiştir. Hz. Ali komutasındaki bu birlik onları Yahudiler ile birlik olmadan önce kuşatmış ve onlara taarruz etmiştir. Bu taarruz neticesinde kısa bir süreliğine kaçan kabile mensupları daha sonra liderleri Berâ b. Uleym'i göndererek teslim olmuşlardır. Bu baskın neticesinde Müslümanlar ganimet olarak 500 deve ile 2000 koyun ele geçirmişlerdir. Burada üç gün kalan Hz. Ali, Hz. Peygamber'in hissesini ayırdıktan sonra ganimeti askerler arasında taksim etmiş ve daha sonra Medine'ye geri dönmüştür⁷⁶.

Hz. Peygamber, Hz. Ali'yi Tayy kabilesi üzerine gönderdiği seriyyede de komutan olarak görevlendirmiştir. Mekke'nin fethinden sonra Arap kabilelerinin itaatini sağlamak ve putları ortadan kaldırmak üzere Hz. Peygamber birçok kabile üzerine seriyyeler göndermişti. Bu kabilelerin büyüklerinden olan ve adını Tayy b. Üded b. Zeyd'den alan Tayy kabilesi, Ecâ dağına yerleştirdikleri ve ibadet ettikleri Fels (Füls) putu ile de tanınmakta idi⁷⁷. Hicret'in 9. yılında Hz. Peygamber Tayy kabilesini itaat altına almak ve putlarını yıkmak üzere tamamı Ensârdan oluşan 150 kişilik bir birliğin başında Hz. Ali'yi komutan olarak görevlendirmiştir. Bu birlik ile harekete geçen Hz. Ali, sabah vakti ânî bir hücumla Tayy kabilesini gafil avlamış ve onlardan bol miktarda

Ali'ye "Onlar yalan söylemişler. Seni, arkamda bıraktığım işleri görmem için bıraktım. Geri dönerek ailemin ve ailenin yanında kal. *Ey Ali! Hârûn'un Mûsâ'ya yakınlığı ne ise senin de bana yakınlığın öyledir; fakat benden sonra peygamber gelmeyecektir*" buyurmuştur. Bkz. İbn Hişâm, IV, 116; İbn Sa'd, III, 22-23; . İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 149; İbn Kesir, *es-Sîre*, s. 486; Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmiü's-Sahîh*, "Megâzî", (thk. Muhammed Fûad Abdülbâki-Muhibbüddin el-Hatîb), Kahire 1980, III, 23; Ebü'l Hüseyin Müslim b. Haccâc Müslim, *el-Câmiü's-Sahîh* "Fezâilü's-Sahâbe", (thk. Yahyâ İsmâil), Kahire 1998, VII, 411; Tirmizî, "*Menâkıb*", V, 40. Bunun üzerine Hz. Ali bu müjde ile Medine'ye geri dönerek Hz. Peygamber'in ve ailesinin işleri ile ilgilenmiştir. Böylece bir kez daha Hz. Ali'ye olan sevgisini gösteren Hz. Peygamber, ona karşı oluşturulmaya çalışılan olumsuz düşüncelerin önüne geçmiş ve onun değerini ifade etmiştir. Zira Hz. Mûsâ ile Hz. Hârûn arasında kardeşlik ve nübüvvet yakınlığından başka Tûr dağına çıktığı zamanlarda Benî İsrâîl'i idâre etmek üzere Hz. Hârûn'un Hz. Mûsâ'ya vekâlet etmesi münâsebeti de söz konusudur. Geniş bilgi için bkz. M. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 2001, II, 69. Yukarıda da belirtmeye çalıştığımız üzere Hz. Peygamber ile Hz. Ali "Muâhât" usulünce kardeş olmuşlardı. Aralarında kan bağı da mevcuttu ve Hz. Peygamber onu kendi yerine Medine de vekil bırakmıştı. Bu açıdan nübüvvet hariç -ki hadîste bu belirtilmiştir- Hz. Mûsâ'nın yanında Hz. Hârûn'un konumu ne ise Hz. Peygamber'in yanında da Hz. Ali'nin konumu öyle idi. Böylece Hz. Peygamber, Hz. Ali üzerinden fitne tohumları ekmeye çalışan münâfıkların dedikodularının önünü de kesmiştir.

⁷⁶Vâkıdî, II, 59-60; İbn Sa'd, II, 86.

⁷⁷Apak, Âdem, "Tay (Benî Tay), *DİA*, İstanbul 2014, XL, 187.

esir ve ganimet ele geçirmiştir. Buradan putun olduğu yere gelen Hz. Ali, Fels (Füls) putunu yerle bir ederek görevini yerine getirmiştir⁷⁸.

Son olarak ise Hz. Ali'nin Yemen seriyyesini ele almaya çalışacağız. Hz. Peygamber Hicret'in 10. yılında Hz. Ali'ye siyah bir sancak vererek üç yüz kişilik bir süvari birliğinin başında Yemen'e göndermiştir. Hz. Ali süvarileriyle ilk olarak Mezhecliler'in yurduna gelmiş, buradan da süvarilerini kollara ayırarak seferine devam etmiş ve birçok esir ile birlikte çoğunluğunu deve ve koyunların oluşturduğu yüklü bir ganimet ele geçirmiştir⁷⁹. Hz. Ali ganimet mallarını Büreyde b. Husayb el-Eslemî'ye teslim ettikten sonra seferine devam etmiş ve farklı bir toplulukla karşılaşmıştır. Hz. Ali bu topluluğu İslâm'a davet etmiş, fakat onlar bu daveti kabul etmedikleri gibi Müslümanlara hücum etmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ali de karşılık vermiş ve yirmi kadar müşrik öldürülmüştür. Sonunda bu topluluk teslim olmuş ve Hz. Ali'nin tekrar onları İslâm'a daveti üzerine Müslüman olmuşlar ve zekât ile sadakalarını Hz. Ali'ye teslim etmişlerdir⁸⁰. Hz. Ali ganimet malını bir araya toplayarak beşe ayırmış bir okun üzerine "Allah'a aittir" ifadesini yazarak Hz. Peygamber'e götürmek üzere beşte birini ayırmış, kalan beşte dördlük kısmı ise askerleri arasında dağıtmıştır⁸¹. Hz. Ali Yemen seferini tamamladıktan sonra Hz. Peygamber'e Hac yolculuğunda yetişmek üzere yola çıkmıştır.

b) Mübâreze

Araplar arasındaki mücadeleler genellikle mübâreze⁸² (iki taraftan kabîle liderlerinin belirlediği iki veya daha fazla savaşçı arasında teke tek savaş) ile başlardı⁸³.

⁷⁸ Vâkıdî, II, 375; İbn Sa'd, II, 150.

⁷⁹ Vâkıdî, II, 445; İbn Sa'd, II, 155; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 396-397 Köksal, *Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, VII, 26.

⁸⁰ Vâkıdî, II, 447; İbn Sa'd, II, 155

⁸¹ Vâkıdî, II, 447.

⁸² Cevad Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslam*, Beyrut 1970, V, 440. Bazı durumlarda mübâreze liderler arasında da gerçekleşebilirdi. Örneğin Sıffin savaşında Hz. Ali, çadırının önünde Muâviye b. Ebû Süfyân'a seslenerek, sorunun ikisi arasında olduğunu ve askerlerin kanını dökmek için karşısına çıkıp çarpışmasını teklif edip onu mübârezeye dâvet etmiştir. Fakat Muâviye b. Ebû Süfyân, Hz. Ali'nin mübârezelerini ve savaşlardaki cesaretini bildiği için bu teklifi kabul etmemiştir. Bkz. Taberî, *Târih*, III, 86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 312; Ethem Ruhi Fığlalı da Hz. Ali'nin Muâviye b. Ebû Süfyân'a yazdığı mektupta geçen şu ifadelerini aktarır: "Bizi savaşa çağırdın. Sen iki tarafı savaşmaktan uzak tut ve insanları bir tarafa bırakarak tek başına bana karşı meydana çık. O zaman hangimizin günahkâr ve hangimizin basiretinin kör olduğunu göreceksin. Bilmelisin ki ben dedenin ve dayının kellesini Bedir'de uçuran Ebü'l-Hasan'ım. Kılıcım hâlâ elimdedir ve o günkü îmân ve cesâretimle seni karşılarım." Bkz. Fığlalı, *İmam Ali*, s. 70-71.

Hicret'ten sonra Mekkeli müşrikler ile Medinelî Müslümanlar arasında meydana gelen büyük savaşlarda da mübâreze ön plana çıkmaktadır. Biz de konumuz itibari ile burada iki savaş esnasındaki mübârezeleri ve bu mübârezelerde Hz. Ali'nin öne çıkışını ele almaya çalışacağız.

İlk olarak Bedir savaşına temas etmeye çalışacağız.

Konumuz aşısından savaşın tamamını ele almamakla birlikte bizi ilgilendiren olayların savaşın ilk merhalesinde gerçekleşmiş olmasından dolayı bu sayfayı ele almaya çalışacağız. Bedir bölgesinde karşı karşıya gelen iki ordu savaş öncesi eski Arap geleneklerinden olan mübâreze ile savaşa başlamışlardır. Savaş başlamadan önce Mekkeli müşriklerden Utbe, kardeşi Şeybe ve oğlu Velîd ile birlikte meydana çıkarak karşılarına çıkacak er istemiştir. Utbe'nin bu çağrısı üzerine Ensâr'dan üç kişi karşılarına çıkınca Utbe “*Bizim sizinle herhangi bir işimiz yoktur*” deyip “*Ey Muhammed! Karşımıza kavmimizden dengimiz olan birilerini gönder*” sözleriyle Hz. Peygamber'e seslenmiştir⁸⁴. Utbe'nin bu seslenişi üzerine Hz. Peygamber “*Kalkın ey Hâşimoğulları! Kalk yâ Ubeyde! Kalk yâ Hamza! Kalk yâ Ali!*” diyerek onları mübârezeye teşvik etmiştir. Utbe karşısına çıkan hemşehrilerine kim olduklarını sormuş; her biri kendisini tanıttıca da “İşte siz bizim denklelerimizsiniz” demiştir⁸⁵. Ubeyde b. Hâris ile Utbe, Hz. Hamza ile Şeybe, Hz. Ali ile Velîd karşı karşıya gelmiştir. Hz. Hamza ile Hz. Ali rakiplerini birkaç hamlede öldürmüşler ve o sırada ağır yaralanan Ubeyde b. Hâris'e yardım ederek onun rakibini de öldürmüşlerdir⁸⁶.

Burada üzerinde durmak istediğimiz husus Hz. Peygamber'in mübâreze için çıkardığı şahısların Resûl-i Ekrem'e olan yakınlıklarıdır. Bu üç şahsa baktığımızda Hz. Hamza'nın Hz. Peygamber'in amcası, Ubeyde b. Hâris ile Hz. Ali'nin ise Hz. Peygamber'in amcaoğulları oldukları görülmektedir; yani aralarında kan bağı mevcuttur. Burada Hz. Peygamber, müşriklerin karşısına yakın akrabalarını çıkararak Arap örfüne riâyet etmiştir. Bunun yanında rakiplerin Kureyş kabilesine mensup olmalarından dolayı karşılarına Ensâr'dan değil de Kureyş'e mensup olan akrabalarını çıkarmasının da gözden kaçmaması gereken bir husus olduğu kanaatindeyiz. Böylece

⁸³ Mustafa Zeki Terzi, “Savaş”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXVI, 194.

⁸⁴ Vâkıdî, I, 69; İbn Sa'd, II, 17;

⁸⁵ Vâkıdî, I, 68.

⁸⁶ Köksal, *Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, III, 345.

Müslümanların önderi olan Hz. Peygamber'i mübâreze esnasında kan bağı olan akrabaları temsil etmişlerdir.

Müşrikler ile Müslümanlar arasında Bedir ve Uhud'dan sonra meydana gelen bir diğer savaş Hicret'in 5. senesinde meydana gelen Hendek savaşı idi. Hendek savaşının en önemli anlarının başında beş müşrik süvarisinin hendeği geçmesi gelmektedir. Bu beş süvâri: İkrime b. Ebû Cehil, Nevfel b. Abdullâh, Dırâr b. Hattâb, Hubeyre b. Ebû Vehb ve Amr b. Abd idi⁸⁷. Bunlardan Amr b. Abd, bin ere denk tutulan ve o gün tamamıyla zırhlara bürünmüş bir savaşçı idi⁸⁸. Amr, atının başını çevirerek Müslümanlara "*Benimle çarpışacak kim varsa çıksın ortaya*" diyerek meydan okuyor ve karşısına çıkacak bir er istiyordu. Amr mübâreze yapmak için er istediğinde onun cesaretini ve kuvvetini iyi bilen Müslümanlar, sanki başlarına kuş konmuş gibi yerlerinden kımıldayamamışlardı⁸⁹.

Amr b. Abd'in bu çağrısına Hz. Ali karşılık vermiştir. Hz. Ali ayağa kalkarak "*Yâ Resûlallâh, onunla ben çarpışayım*" dediğinde ise Hz. Peygamber, "*Sen otur, o Amr'dır!*" buyurmuştur. Amr b. Abd "*Hani, sizden öldürülünce Cennet'e gideceğini iddia ettiğiniz kimseler; hani, nerede kaldılar? İçinizden meydana gelerek benimle çarpışacak kimse yok mu?*" diye tekrar seslenince, Hz. Ali tekrar ayağa kalkarak "*Onunla ben çarpışayım yâ Resûlallâh*" demiştir. Hz. Peygamber tekrar ona "*Sen otur! O, Amr'dır*" buyurmuştur. Amr b. Abd, üçüncü defa seslenerek çağrıda bulunup aralarında çarpışacak kimse olup olmadığını sorarak bir dörtlük okumuştur. Bunun üzerine Hz. Ali tekrar ayağa kalkarak "*Onunla ben karşılaşayım yâ Resûlallâh*" demiş ve Hz. Peygamber'in "*O, Amr'dır*" buyurması üzerine Hz. Ali, "*Onun Amr olması fark etmez*" karşılığını vermiş; Hz. Peygamber de sonunda onun mübâreze çıkmasına müsaade buyurmuştur⁹⁰.

Hz. Peygamber, Hz. Ali'nin Amr ile karşılaşmasına müsaade edince ona kendi kılıcını kuşandırmış, kendi zırhını giydirmiş ve sarığını onun başına sarmıştır⁹¹. Ve Hz.

⁸⁷ İbn İshâk, s. 400; İbn Hişâm, II, 138; Vâkıdî, I, 401.

⁸⁸ Köksal, *Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, V, 258

⁸⁹ Vâkıdî, I, 401.

⁹⁰ Kadı Hüseyin b. Muhammed Diyarbekrî, *Târîhu'l-Hamîs*, (thk. Abdullah Muhammed Halîfî) Beyrut 2009, I, 486; Köksal, *Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, V, 258.

⁹¹ Vâkıdî, I, 401; Diyarbekrî, I, 486-487.

Peygamber ona, “Allah’ım ona yardımını ihsan et⁹²! Allah’ım! Bedir günü benden Ubeyd’yi, Uhud günü de Hamza’yı aldın. Ali ise benim kardeşimdir ve amcamın oğludur. Beni yalnız başıma bırakma! Sen vârislerin en hayırlısıdır” diyerek dua etmiştir⁹³. Mübâreze de ilk hamleyi Amr b. Abd yapmıştır. Amr, Hz. Ali’ye kılıcıyla şiddetli bir darbe indirmiş, Hz. Ali ise bu hamleyi kalkanı ile karşılamıştır. Amr’ın darbesi o kadar şiddetli olmuştur ki, kılıcı kalkana saplanmış ve ucu da Hz. Ali’nin başını yaralamıştır. Bu hamleye karşılık sıranın kendisine gelmesiyle birlikte Hz. Ali de kılıcıyla Amr’a şiddetli bir darbe indirerek onu öldürmüş ve tekbir getirmeye başlamıştır⁹⁴.

Hz. Ali bu mübâreze de Hz. Peygamber’in vekîli olarak onu temsil etmiştir. Amr b. Abd, o dönem savaşlarında yaygın bir usul olan mübâreze ile karşısına bir rakip istemesine rağmen hiçbir sahâbî onun karşısına çıkmamıştır. Hiçbir sahâbînin Amr b. Abd’in karşısına çıkmaması gibi bir durumda ise Müslümanların komutanı olan Hz. Peygamber’in onun karşısına çıkması gerekecekti. Sahâbîlerin harekete geçemediği böyle bir durumda Hz. Ali, Amr’ın bu teklifine olumlu cevap vermiştir. Hatta yukarıda da zikretmeye çalıştığımız üzere Hz. Ali’nin, Amr’ın karşısına çıkmak üzere harekete geçmesine Hz. Peygamber ilk başlarda engel olmuşsa da, onun ısrarlı tavrı üzerine daha sonra ona izin vermiştir. Hz. Ali bu vazîfesini gözünü kırpmadan şecaatle yerine getirerek Hz. Peygamber’i başarı ile temsil ederek önüne siper olmuştur.

Sonuç

Temsil, insanoğlunun geçmişten itibaren birçok konuda uygulaya geldiği “bağlı yetki kullanımı” olarak tanımlanan bir konudur. “Benzemek, bir şeyin aynısını yapmak, bir kişi veya bir topluluk adına fiiliyatta bulunmak” manalarına gelen temsil ifadesi, terim olarak ise “Bir şahsın, hukukî veya herhangi bir mevzu ile alakalı bir konuyu başka bir şahıs adına onun izni ve görevlendirmesi ile yerine getirmesi işlemidir”. Bir kimsenin birine kendi adına hukukî işlem yapma yetkisi vermesini ve bu yetkiyi ifade eden vekâlet kavramı da akid, ahid ve antlaşma yapan tarafın aynı şartlarda bir başkasını temsilci kılması anlamını taşır.

⁹² İbn Sa’d, II, 68; Vâkıdî, I, 401.

⁹³ Diyarbekrî, I, 487.

⁹⁴ İbn İshâk, s. 401; Vâkıdî, I, 402; Taberî, *Târîh*, II, 94; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 72.

Temsil ve vekillik konumu Hz. Peygamber'in görevlendirmelerinde işlerlik kazanmıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamber ordu komutanı, vali, vergi memuru, kâtip gibi merkezî idareye bağlı görevlileri vazîfeye atamış ve bu önemli vazîfelere tayin ettiği memurlar onu temsilen vekâlet yetkilerini kullanmışlar ve sorumluluklarını yerine getirmişlerdir. Hz. Peygamber'in bu şekilde görev verdiği sahâbîler arasında Hz. Ali başta gelmektedir ve hususî bir yere sahiptir.

Hz. Ali henüz beş yaşlarında iken Hz. Peygamber'in himayesine girmiş ve onun yanında büyümüştür. Henüz çocuk yaşlarda olmasına rağmen Hz. Hatice ve Hz. Ebû Bekir gibi ilk inananlardan olmuştur. Hz. Ali ayrıca çocuk olmasına rağmen Hz. Peygamber'e bütün akrabalarının bulunduğu cemiyetlerde herkesin çekimser kalmasına rağmen destek olduğunu açıkça ifade etmiştir ve risâlet dönemi boyunca bütün varlığı, iradesi ve gücü ile Hz. Peygamber'in yanından ayrılmamıştır.

Hz. Peygamber'in gözetiminde yetişen, vahyin inişine birebir şahit olan Hz. Ali, ayrıca Hz. Peygamber'in yaşayışını sürekli takip etmiş ve sünnetini yakından öğrenme imkânına sahip olmuştur. İslâm'ın tebliğinde Hz. Peygamber'in yanında bulunmuş; bu mücâdelede üstün gayretler sarfetmiştir. Hz. Ali'nin en önemli vasıflarından birisi Ehl-i beyt içerisinde yer almış olmasıdır.

Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye her zaman ayrı bir değer vermiştir. Verdiği değeri birçok defa sözlü ve fiilî olarak ifade etmiştir. Muâhât esnasında Hz. Ali'yi kardeş edinmesi, kızı Hz. Fâtıma ile evlendirerek onu damadı yapması da ona verdiği değer açısından önem arz eder. Hz. Peygamber'in soyu da Hz. Ali ile Hz. Fâtıma'nın evlilikleri ile devam etmiştir.

Taşıdığı bu hususiyetlerle bağlantılı olarak Hz. Ali, birçok noktada Hz. Peygamber'i temsil etmiş, akidlerin îfâsında ondan aldığı vekâletle çok sayıda görevi yerine getirmiştir. Hicret esnasında Hz. Peygamber'in yatağına yatarak büyük bir cesaret örneği göstermiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'de bulunan emânetleri onun adına sahiplerine ulaştırmış ve Hz. Peygamber'in emâneti olan Hz. Fâtıma'yı Medîne'ye getirerek Hz. Peygamber'e teslim etmiştir. Yine Hz. Peygamber'den aldığı emirler doğrultusunda Benî Kurayza gazvesinde de onu temsil etmiş, kuşatmayı şiddetlendirerek Yahudiler'in teslim olmalarını sağlamıştır. Tevbe sûresinin nâzil

olması üzerine de Hz. Peygamber'in vekâleten temsilcisi olarak bu sûreyi Hz. Ebû Bekir'in Hac emirliği esnasında Arafat, Mina ve Müzdelife'de insanlara tebliğ etmiştir.

Hayatının her anını Hz. Peygamber ile geçiren Hz. Ali, Tebük gazvesi hariç –ki bu esnada da Hz. Peygamber'in temsilcisi olarak Medîne'de kalmıştır- bütün savaşlara katılmış ve büyük kahramanlıklar göstermiştir. Bu gazvelerde kahramanlıklarının yanında Hz. Peygamber'in sancaktarlığını da yapmıştır. Arap geleneğine binâen savaşlar mübâreze ile başladığı için Bedir ve Hendek Savaşları'nda mübârezelere çıkmış ve rakiplerini yenerek cesaretini ve yiğitliğini ortaya koymuştur. Hz. Ali, bunların yanında Sa'd b. Bekiroğulları, Tayy kabilesi ve Yemen seriyyelerinde de Hz. Peygamber'in isteği doğrultusunda komutan olarak görev almıştır.

Hayatını Hz. Peygamber ile geçirmiş olan Hz. Ali, Hz. Peygamber'in son anlarında da yanından ayrılmamış ve onun hizmetinde bulunmaya devam etmiştir. Hz. Peygamber ebedî âleme göç ettiği zaman da onun nâşının techîz ve tekfînini yaparak ona karşı son vazîfesini yerine getirmiştir. Bu îtibârla her daim Hz. Peygamber ile birlikte olmaya çalışan Hz. Ali hem ilmi hem de cesaret ve vazîfe şuuruyla Hz. Peygamber'i temsil etmiştir. Onun verdiği her vazîfeyi hakkıyla yerine getirerek temsil noktasında Hz. Peygamber'in güvenini ve desteğini kazanmıştır.

Bizlerde bu araştırmada Hz. Ali'nin bilinen birçok özelliği farklı bir bakış açısı ile ele almaya çalıştık. Hz. Peygamber ile Hz. Ali arasındaki bağı, temsil ve vekâlet kavramları açısından değerlendirdik. Daha önceki çalışmalarda genellikle siyasî ve ilmî yönleri ile ele alınmaya çalışılan Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'e vekâleti noktasına dikkat çekilmemiştir. Bu araştırma ile biz Hz. Ali'nin bu yönüne vurgulamaya çalıştık.

Kaynakça

- AKTAN, Hamza, “Emânet”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 83-84.
- APAK, Âdem, “Tay (Benî Tay)”, *DİA*, İstanbul 2014, XL, 187-188.
- ATAR, Fahrettin, “Kadı” *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 66.
- AVCI, Câsim, “Benî Kurayza”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 431-432.
- AYBAKAN, Bilal, “Vekâlet”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 1-6.
- BELÂZÜRÎ, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ (279-829), *Ensâbü'l-Eşrâf*, (thk. Riyad Zirikli- Süheyl Zekkâr), I-XIII, Beyrut 1996.
- , *Fütûhu'l-Buldân*, (thk. Abdülkâdir Muhammed Ali), Beyrut 2000.
- BERKÎ, Ali Hikmet – Osman Keskiöglü, *Hâtemü'l Enbiyâ (Hz. Muhammed ve Hayatı)*, TDV Yayınları, Ankara 1997.
- BUHÂRÎ, Ebü Abdullâh Muhammed b. İsmâîl (256/870), *el-Câmiu's-Sahîh* (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî-Muhibbüddîn el-Hatîb), I-IV, Kahire 1980.
- CANAN, İbrahim, *Hazreti Peygamberimizin Tebliğ Metotları-1*, Nesil Yayınları, İstanbul 1998.
- CEVÂD ALÎ, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, I-IX, Beyrut 1970.
- DEMİRCAN, Adnan, *Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008.
- EBÛ DÂVUD es-Sicistânî, Süleymân b. Eş'as b. İshâk (275/889), *es-Sünen*, (nşr. Ahmed Sa'd Ali), I-II, Kahire 1938.
- DİYARBEKRÎ, Kâdı Hüseyin b. Muhammed (990/1582), *Târîhu'l-hamîs* (thk. Abdullâh Muhammed Halîlî), I-III, Beyrut 2009.
- ERDOĞAN, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Yayınları, İstanbul 2013.
- FIĞLALI, Ethem Rûhi, *İmam Ali*, TDV Yayınları, Ankara 2011.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb (817/1415), *Kâmûsu'l-muhît*, Beyrut t.y.
- İBN ABDİLBER, Ebü Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdullâh (463/1071), *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb* (thk. Ali Muhammed Bicâvî), I-IV, Beyrut 1992.
- İBN HİBBAN, Ebü Hâtim Muhammed (354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ* (thk. Saîd Kerîm), Beyrut 1987.
- İBN HİŞÂM, Ebü Muhammed Abdümelik (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (thk. Muhammed Fehmî es-Sercânî-Hayri Saîd), I-IV, Kahire 2003.

- İBN İSHÂK, Ebû Abdullâh Muhammed (151/768), *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (thk. Ahmed Ferîd el-Mizyâdî), I- II, Beyrut 2009.
- İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (774/1372), *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (thk. Mahmûd Ömer ed-Dimyâdî), Beyrut 2011.
- *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (thk. Abdullâh b. Abdurrahmân et-Türkî) I- XXI, Beyrut 1997.
- İBN SA'D, Ebû Abdullah Muhammed (230/845), *Tabakâtü'l-Kübrâ* (thk. Ali Muhammed Ömer), I-X, Kahire 2001.
- İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem (711/1311), *Lisânü'l-Arab* (tsh. Emîn M. Abdülvehhâb-M. Sâdık el-Ubeydî) I- XVIII, Beyrut 1997.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasen İzzeddîn (630/1233), *el-Kâmil fi't-târih* (thk. Ebü'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî), I-XI, Beyrut 1987.
- *Üsdü'l-Gâbe fî ma'rifeti's-Sahâbe* (thk. Muhammed İbrahim el Bennâ), I- VI, Kahire 1973.
- KAPAR, Mehmet Ali, "Hz. Peygamber'in Güvenilirliği", *İstem Dergisi*, , sy. I, ss. 41-50, Konya 2003.
- KARAMAN, Fikret ve diğeri, *Dînî Kavramlar Sözlüğü*, TDV Yayınları, Ankara 2006.
- KÖKSAL, Mustafa Âsım, *Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, I- XVIII, Şâmil Yayınları, İstanbul 1995.
- , *Peygamberler Târîhi*, I-II, TDV Yayınları, Ankara 2011.
- KÜÇÜK, Raşit – İsmail Yiğit, *Hz. Muhammed (Siyer-i Nebî)*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006.
- MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc (261/875), *el-Câmiu's-sahîh* (thk. Yahyâ İsmâil), I- IX, Kahire 1998.
- NESÂÎ, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb (303/915), *Hasâisü Ali b. Ebî Tâlib* (thk. Muhammed b. Şerîf), Beyrut t.y.
- SANCAKLI, Saffet, "Hadisler Bağlamında Hz. Peygamber'in Hz. Ali ile Olan ilişkilerinin Önemi ve Analizi", *Hz. Ali Sempozyumu*, İzmir Müftülüğü, İzmir 2009.

- SARIÇAM, İbrahim, “Hz. Ali’nin Hayatı ve Şahsiyeti”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Hz. Ali Sempozyumu*, Bursa Müftülüğü, Bursa 2004.
- TABERÎ, Ebû Câ’fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk* (thk. Muhammed Ali Beyzâvî), I-V, Beyrut 2012.
- TERZÎ, Mustafa Zeki, “Savaş”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXVI, 189-200.
- TİRMÎZÎ, Ebû İsâ Muhammed (279/892), *es-Sünen*, (thk. Mahmûd Şâkir), I-V, Beyrut 2004.
- UYAR, Gülgûn, *Ehl-i Beyt (İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı)*, İFAV Yayınları, İstanbul 2005.
- VÂKIDÎ, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbü’l-Megâzî* (thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ), I-II, Beyrut 2004.
- YAZIR, Hamdi, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, Huzur Yayınları, I-X, İstanbul 2007.
- YILDIRIM, Mustafa, “Vedîa”, *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 596.
- ZERKA, Mustafa Ahmed (1999), *el-Fıkhu’l-İslâmî, fî sevbihî’l-cedîd*, Dımaşk 1964.

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE ÂMİLLİK*

Şehba YAZICI**

ÖZ

Hiz. Peygamber devrinde başlayan âmillik, İslâm devletinde tesis edilen ilk kurumlardandır. Bir sosyal güvenlik kurumu olan zekât ve İslâm devletinin tahsil ettiği devlet vergilerinde çalışan memurlar ile Hiz. Peygamber'in, merkeze bağılı olarak idareyi yürütmek üzere gönderdiği valiler, âmil olarak isimlendirilmektedir. Âmil denen görevliler, eğitim, tebliğ, yargı gibi birçok vazifeyi bir arada yürütmüşler, ancak temel görevleri valilik veya vergi memurluğu olmuştur. İlk defa merkezî hükümet kurulmasına teşebbüs edilen bu dönemde vergiler, kabilelerin merkezî hükümete siyasî bağılılığını ifade eden önemli bir semboldür. Gerek vergi işinde gerekse idarî işlerde görev alan âmiller, merkezî devlet kurulmasında önemli bir pay sahibidir.

Anahtar Kelimeler: Âmil, Zekât, Vali, Memur, Emîr.

THE TAX COLLECTION IN THE ERA OF PROPHET MUHAMMAD (PBUH)

Abstract

“Âmil” which has been used in the age of Prophet Muhammad is the name of one of the first institutions which was established by Islamic state in the history. Âmil is the name of workers in social security institution zakah and other taxes collected by Islamic state. Walis who were sent or appointed to administer their regions depending on the centre Medina is also called as âmil in classical sources of Islamic history. Âmils were carrying out a lot of duties such as education, inviting people to İslâm, judgement at the same time. But their basic duties were administering and tax collecting. Taxes were important symbols that shows the dependence of the Arabian tribes to the central government in the time of prophet that was a period which was attempted to establish a central government. Âmils who were in charge of administering and collecting taxes have an important influence on establishment of the central government.

Keywords: Âmil, Zakah, Wali, Officer, Jizyah.

Giriş

Hiz. Peygamber'in hicretiyle başlayan İslâm'ın Medine günleri birçok açıdan önem arz eden bir süreçtir. Bu süreç, zaman zaman Yahudi halkının bile istifade ettiği adaletli bir yargının ikame edildiği, merhametin anlamını yitirdiği savaş meydanlarında dahi işleyecek bir hukuk sisteminin, devlete gelir kaynakları oluşturarak bunların idaresini sağlayan bir malî sistemin, zamanla genişleyen devletin hâkimiyet alanının bölgelere ayrılarak idareci atamalarının yapıldığı bir bürokrasinin oluşum aşamasını

* Bu makale Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi Anabilim Dalı'nda hazırlanmış olan “Hz. Peygamber Ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemlerinde Âmillik” adlı tezden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü

ihativa etmektedir. Medine İslâm toplumu, daha sonra Batı Asya'nın ve Kuzey Afrika'nın geniş topraklarını içine alan İslâm topluluğunun küçük çapta bir prototipi olarak karşımıza çıkmıştır.¹

Hız. Muhammed'in kurduğu devletin sınırları kuzeyde Tebuk ve Eyle'den, güneyde Yemen kıyılarına, doğuda İran Körfezi'nden batıda Kızıldeniz'e kadar uzanmıştır.² On yıllık bir zaman diliminde, 3 milyon km²'ye tekabül eden³ topraklarıyla bir devlet kurulması, tesadüflere yüklenemeyecek kadar planlı ve istikrarlı bir çalışmanın ürünüdür.

Âmil, sözlükte, "bir iş yapan, işçi, zanaatkâr" gibi anlamlara karşılık gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm, Medine döneminde, muayyen şartları haiz mükelleflerinden tahsil edilen zekât vergisinin sarf yerlerini tayin etmiştir. Burada sayılan sekiz sınıftan biri, zekât işinde çalışanlardır ve Kur'ân-ı Kerîm, bu memurlar için "âmil" terimini kullanmıştır.⁴ Dolayısıyla âmil kelimesi Kur'ânî bir boyut kazanmış ve İslâm fihhında zekât işleriyle görevli memurların âmil olarak anılmaları bir gelenek haline gelmiştir. Hız. Peygamber ve Hulefa-yı Raşidîn dönemlerinde, sadece zekâtla değil, genel olarak vergi işleriyle alakadar olan memurlara verilen unvan âmildir. Klasik kaynaklar incelendiğinde ise, âmilliğin vergi memurluğunun yanında, herhangi bir devlet memurluğuna atfedilebilen umumî bir kavram olduğu görülür.

Hız. Peygamber döneminde çeşitli alanlarda yapılan birçok görevlendirme söz konusudur. Bunların aralarında nâkiblik, kâtiplik ve elçilik gibi bazı görevler öne çıkmıştır. Yine Hız. Peygamber, Medine'den sefer, savaş vb. amaçlarla ayrıldığında geride kalan halkın işleriyle alakadar olmak üzere bir vekil bırakmıştır. Ancak vekâlet, kâtiplik ve sefaret işlerini yürüten kimselerin kaynaklarda âmil olarak zikredilemeyip çoğunlukla kendilerine has isimleriyle anıldıkları görülmektedir. Âmiller, zaman zaman kâtiplik ve elçilik görevinde bulunmuşlarsa da, özel olarak bu kadrolarda istihdam edilen çalışanlarda âmil isimlendirmesi tercih edilmemiştir. Öte yandan dönemin devlet işlerinin en önemli ayağı vergidir ve bazı idarecilerin vergi işleriyle alakadar olmaları,

¹ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İFAV Yayınları, İstanbul 2011, s. 172.

² Corei Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 3. Baskı, çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, Cilt 1, s. 150.

³ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2012, Cilt 2, s. 760.

⁴ Tevbe, 9/60.

onlara âmil denilmesiyle bağlantılı olsa gerektir.⁵ Dolayısıyla âmilliğin umum manasına rağmen idarî ve malî sahalarda istihdam edilen memurlara hasredilen bir kullanıma sahip olduğunu söyleyebiliriz.

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE ÂMİLLİK

Medine'ye hicretin ilk günlerinden itibaren teşekkül etmeye başlayan İslâm Devletinin bir finansmana ihtiyaç duyduğu aşikârdır. İlk yıllarda bilhassa Muhacirler maddî zorluklarla yüzleşmiş ve geçimlerini temin edemedikleri için yardımlarla hayatlarını idame ettirmişlerdir. Önceleri gönüllü olarak bağışlanan sadakalar, zekâtın farz kılınmasıyla sistemleşmiş ve kurumsal bir yapıya bürünmeye başlamıştır. Bu süreçte zekât, ciddi boyutlarda olmasa da bir nebze rahatlama meydana getirmiştir. Hz. Peygamber, dinî lider kimliğinin yanında siyasî erki de elinde bulunduran yönetici olarak⁶ atamalar yapmış ve bir çeşit hiyerarşik sistemi bünyesinde barındıran bir devletin en yetkili ismi, başkanı olmuştur.

İslâm'ın Arap toplumunda meydana getirdiği en önemli siyasî değişim, Arapların itaat anlayışlarını değiştirmek ve kabileden olmayan birisine itaat etmeyi mümkün kılmak olmuştur.⁷ Bu bağlamda önceleri sadece kendisine itaat edilen Hz. Peygamber, İslâm devletinin sınırları genişledikçe bölgelere, hükümetini temsilen valiler ve emîrlere göndererek yönetimi merkezîleştirmiştir. İşte Peygamber döneminde âmil olarak adlandırılan devlet görevlilerinin bir kısmını, valiler ve emîrlere sınıfı teşkil etmektedir.

Burada valilerden kasıt, geniş bir mıntıkaya, kapsamlı yetkilerle tayin edilen yöneticilerdir. Emîr ise kabile işleriyle alakadar olan mahallî idarecidir. Klasik kaynaklar da böyle bir ayrıma gitmişler ve emîr tabirini mahallî kabile lideri manasında sıkça kullanmışlardır. Bu bağlamda “Falan şahıs kabilesinin emîri idi.” şeklindeki ifadelerle rastlanmakla beraber, Müslüman olsun veya olmasın, tüm kabile reislerinin emîr olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber tarafından kabile reisliğine getirilen veya kabile reisliğinin devamını istediği mahallî yöneticiler, âmillik

⁵ Fuat Köprülü, “Âmil”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 1, s. 402-403; Mehmet Erkal, “Âmil”, *DİA*, Ankara 1991, Cilt 3, s. 58-60.

⁶ Adnan Demircan, *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna*, Beyan Yayınları, İstanbul 2009, s. 96.

⁷ Demircan, *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna*, s. 96.

kurumunun bir parçası olup, Hz. Peygamber'in idarî sisteminde bir halkayı teşkil etmişlerdir.

Öte yandan Kur'ân-ı Kerîm'in kullanımı doğrultusunda, âmil teriminden anlaşılan zekât işlerinde çalışan memurdur. Ancak bu yaygın kullanımının yanı sıra, Hz. Peygamber döneminde harac, öşür, cizye vb. vergileri tahsil eden ve malî idarenin herhangi bir merhalesinde görevlendirilen tüm memurlara âmil dendiğini müşahade ederiz. Âmilliğin, idareci manasında kullanılmasına ise daha çok hadislerde rastlanmaktadır.⁸

Elbette Hz. Peygamber döneminde, kamunun ihtiyaçları doğrultusunda birçok görev ortaya çıkmıştır. Kazaî vazifelerin icra edilmesi, İslâm'ın giderek yayıldığı yarımadada eğitim öğretim faaliyetlerinin yürütülmesi ve İslâm'ın henüz benimsenmediği bölgelere tebliğin ulaştırılarak dinin yayılmasının sağlanması vb. başta olmak üzere daha birçok vazife zikredilebilir. Ancak, bu dönemde, devlet organları teşekkül aşamasında olup, bunları ana hatlarıyla birbirinden ayrılmış, müstakil memuriyetler olarak telakki etmek mümkün görünmemektedir. Malî, idarî, kazaî, eğitim öğretim ve tebliğe dair ana organların yükümlülükleri, Hz. Peygamber tarafından âmillere tevdi edilmiştir. Bu tür bir görevlendirme dönemin sosyal ve siyasî yapısına uygunluk arz etmektedir. Bununla beraber, tam olarak bir atama kriteri veya bölgelere gönderilen muayyen görevlileri belirlemek güçtür. Örneğin, “Hz. Peygamber, yeni fethettiği her bölgeye bir vali, bir vergi memuru, bir yargıç ve ibadetlere nezaret etmek üzere bir eğitimci-imamdan oluşan idarî bir heyet tayin ederdi.” şeklinde bir hipotez söz konusu olamaz. Nitekim bazen yeni fethedilen bölgeye, İslâm devletini temsilen sadece bir vali gönderilmiş ve hukuk meselelerinin çözümü de bu valiye havale edilmiştir. Benzer şekilde yukarıda zikredilen vazifelerden bir veya birkaçı aynı valinin salahiyetleri arasında yer alabilmiştir. Bazen bölgenin idaresi, devam edegelen düzeninde bırakılarak, bölgeye vergi tahsildarı ya da mevcut yöneticinin yanına Medine'yi temsilen bir müşavir gönderilmiştir. Eğitim, genellikle doğrudan merkeze bağlı olarak yürütülmekle beraber emîrlerin uhdesinde bırakıldığı da olmuştur. Yine vergi memurları, bölgenin zekâtlarının yanı sıra, cizye vergisini de tahsil etmeyi üstlenmişlerdir. Bazen tahmin, tahsil ve dağıtım için ayrı memurlar gönderilmiş,

⁸ Erkal, “Âmil”, Cilt 3, s. 58-60.

bazense ürünleri tahmin eden ve devletin tasarruf edeceği payı, bu miktardan ayırarak hükümet merkezine ulaştıran aynı memur olmuştur. Hz. Peygamber'in aynı bölgeye birden fazla, farklı kabilelerin ikamet ettikleri ayrı bölgelere de tek vali veya vergi memuru çıkarmış olması, eyalet sisteminin temellerinin atılması olarak telakki edilmiştir.⁹

Neticede Hz. Peygamber'in her türlü kamu ve devlet işinde istihdam ettiği âmillerin de genel olarak iki kısımda incelenme imkânı mevcuttur. Bunlar valilik ve vergi memurluğudur. Yargı, tebliğ, eğitim gibi diğer vazifelerin ise iki ana görevin verildiği memurlar tarafından ikincil görevler olarak icra edildikleri görülmektedir. Bununla beraber iki ana görev olan valilik ve vergi memurluğunun aynı şahıslar tarafından yürütülmesi sık rastlanan bir durumdur.

Vergiler, yılda bir defa tahsil edildiği için, vergi memurları genellikle görevlendirildikleri bölgelerde ikamet etmemişlerdir. Bazen Hz. Peygamber, kabilenin kendi mensuplarından âmiller atamış, bu âmiller, ikamet ettikleri bölgede görevlerini de yerine getirmiştir. Bu şekilde görev yapan memurlar, kısa süreliğine Medine'ye gelerek, rapor vermiş ya da vergileri ulaştırmıştır. Hz. Peygamber'in, hükümet merkezi Medine'den gönderdiği âmiller ise görev yerlerinde uzun sayılmayacak bir sürede vergileri toplayarak yurtlarına dönmüşlerdir. Bu sürenin 20 ila 30 gün civarında olduğu tahmin edilmektedir. Böylece bir zekât memuru, birden fazla bölgenin zekâtını toplayabilmiştir. Görevlendirildikleri bölgelerde kaldıkları süre zarfında ise, bölge halkı tarafından ağırlandırlardır ki, Hz. Peygamber, zaman zaman anlaşmalarında elçilerinin ağırlanması şartını koşturmuştur.

Zekât âmilleri ve valiler arasında amir-memur türünden bir ilişki söz konusu değildir. İki âmil de genellikle doğrudan merkeze bağlıdır. Hz. Peygamber'in valisinin iş başında olduğu bir bölgeye gönderilen zekât memuru, valiyle irtibata geçmişse de, bununla yükümlü olmadığı sanılmaktadır. Memur, atandığı görevi, sınırları çizilen yetki doğrultusunda icra ederek merkeze döner. Merkeze ulaştığında ise muhatap olarak bizzat Hz. Peygamber'in karşısına çıkar. Hz. Peygamber, hükümet merkezinde, diğer görevlileriyle olduğu gibi vergi memurlarıyla da bizzat alakadar olmuştur. Bu ilgi, memuru daha temkinli davranmaya sevk ettiği gibi, halkın da Hz. Peygamber'e aracısız

⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 1, s. 545.

olarak ulaşabilmesi, memurlar üzerinde yaptırma sahiptir. Halkın devlet başkanıyla doğrudan ve kolayca yüz yüze gelebildiği sistemlerde, bu uygulamanın devlet erkânını tedirgin ettiği ve daha hassas ve adil davranmaya sevk ettiği kaydedilmiştir.¹⁰

Vergi memurları zekât ve cizye memurluğunda tahmin, tarh, tahsil ve dağıtım gibi birçok merhalede gerçekleşen vergi işlerini yürütmelerine rağmen bir görevlinin diğerlerine amir kılınması nadir rastlanan bir durumdur. Örneğin bir zekât memuru, cizye memurunun amiri değildir. Yine ürünleri tahmin etmek üzere gönderilen vergi tahakkuk memurlarının amir, vergi tahsildarlarının memur oldukları söylenemez. Her memur yüklendiği sorumluluk nispetinde Allah'a ve Resulüne karşı mesuldür. Ancak müstakil vergi vazifeleriyle görevlendirilen memurların, bizzat bazı görevlendirmeler yaptıkları sanılmaktadır. Vergi memurluğunun, toplanan vergilerin bir araya getirilmesi, vergilerin muhafaza edileceği yerlerin belirlenerek korunması, zekâtın müstahaklarının belirlenerek paylarının sahiplerine ulaştırılması veya cizye gibi bazı vergilerin tutarlarının da Medine'ye nakledilmesi gibi aşamaları barındırması hasebiyle, ilgili memurun, görevlendirdiği bazı kimselerle çalışmış olduğunu akla getirmektedir.

Valiler de benzer şekilde, Hz. Peygamber'e doğrudan bağlı olmuşlardır. Ancak burada bazı istisnalar da söz konusudur. Bazen Hz. Peygamber, birkaç kabileye emîr tayin etmiş ve valilerin yetkilerini daha geniş tutarak, emîrleri, valilere bağlamıştır. Bazen de geniş bir mıntıkaya, birçok vali ve emîr göndermiş, içlerinden birini en yetkilileri kılarak, diğerlerinin sorumluluklarını da genel valinin salahiyetlerine eklemiştir. Yemen genel valisi Muâz b. Cebel (ö. 17/638), bu bağlamda örnek verilebilir. Aynı bölgede farklı kabilelerde görev yapan emîrlerin ise birbirlerine karşı sorumluluk sahibi olmadıkları görülecektir. Valiler ve emîrler, bir muhalefet veya mukavemetle karşılaştıklarında, durumu doğrudan Hz. Peygamber'e bir mektupla bildirerek, talimatların ulaşmasını beklemişlerdir.

Neticede Hz. Peygamber döneminde âmilliğin, idarî veya malî memurluklardan en az birini üstlenen görevliye verilen kadro olduğunu ifade etmekte bir beis yoktur. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in âmilleri, yönetici ve maliye görevlisi olmak üzere iki ana başlık altında incelenecektir.

¹⁰ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, çev. M. Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 169.

1. YÖNETİCİLİK OLARAK ÂMİLLİK

1. 1. Hz. Peygamber'in Âmil Seçimi

Hz. Peygamber, valilerinin seçimine önem vermiş ve onlarla alakadar olmuştur. Ona göre halk hizmetlerinin yürütülmesi sosyal bir cihattır.¹¹ Dolayısıyla Hz. Peygamber, idarî sorumluluk anlayışının valilerince benimsenmesine özen göstermiştir.

Bölgelere gönderilen valilerde, en çok dikkat edilen hususlardan biri, ilmî vukufa sahip olmalarıdır. Bu dönemde ilim sahibi olmakla, Kur'ân-ı Kerîm'i hıfz ve kavramaya hâkim olup, sünneti iyi bilmek kastedilmektedir. Aynı zamanda okuma yazma bilmenin, şahısların seçiminde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in âmillerinden bazılarının aynı zamanda onun kâtipliğini yaptığı bilinmektedir. Sakîf heyetinden Osman b. Ebû'l-Âs'ın (ö. 51/671), Tâif valiliğine seçilmesinde, Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenmedeki hırs ve azminin etkili olduğu rivayet edilir. Yine ilmiyle meşhur sahâbelerden Muâz b. Cebel, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî (ö. 42/662-63) gibi birçok sahâbe stratejik bölgelerde değerlendirilmiş ve ilmî birikimlerinden istifade edilmiştir. Yarımadanın hızla İslâmlaştırılmasını hedefleyen tebliğ faaliyetlerinin önceliği göz önüne alındığında, âmillerin ilim sahibi olmalarının ehemmiyeti ortaya çıkar. Nitekim valiler, kendilerine verilen sorumluluk doğrultusunda halkın dinî eğitimiyle zaman zaman bizzat alakadar olmak veya eğitim faaliyetlerini denetlemek durumunda kalmışlardır.

Bu devirde yönetici, memur veya öğretmen vb. kamu görevlerini yerine getiren görevlilerin yetiştirildikleri özel ve sistemli okulların mevcut olması söz konusu değildir. Ancak Hz. Peygamber sahâbelerin eğitimlerine önem vermiş ve İslâm dünyasının eğitim faaliyetlerinin çekirdeği sayılan suffeyi tesis etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm dinî ve idarî işlerle ilgili bütün yasaları barındıran kapsamlı bir kitaptır.¹² Hz. Yusuf'un devlet hazinesinin yönetiminden sorumlu olup, genel olarak Mısır'ın malî işleri ve ekonomik sorunlarıyla ilgilendiğine¹³; Talût'un ise bir peygamberle birlikte, onun hemen yanında, ilim ve bedende kendisine bahşedilmiş üstünlükleriyle hükümdar olarak

¹¹ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi (İlk Dönem)*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011, s. 275.

¹² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 761.

¹³ Yusuf, 12/55.

yer alığına¹⁴; Hz. Süleyman'ın çağdaşı Saba melikesinin danışma meclislerinin bulunduğu¹⁵ dair ayetler idarî prensipleri ihtiva eden ayetler olarak değerlendirilmiştir.¹⁶

Âmillerin yetiştirilmesinde Hz. Peygamber'in tedrisatının da etkileri bariz bir şekilde görülmektedir. Hz. Peygamberle birlikte anlaşmalara, savaşlara, davaların çözümüne tanıklık eden sahâbeler, bizzat izleyerek öğrenme imkânı bulmuşlardır. Ayrıca Resulullah'ın, Amr b. Âs'tan (ö. 43/664), bir davayı huzurunda çözmesini istemesi, yargı tatbikatı yaptırması olarak telakki edilmiştir.¹⁷ Yine Resulullah, Muâz b. Cebel'i Yemen'e göndermeden önce ona bazı sorular sorarak bir çeşit teste tabi tutmuştur. Hz. Peygamber'in, valilerini bölgelerine uğurlamadan önce imtihan yapması sık rastlanan bir durumdur.¹⁸ Yine o, vazife verdikten sonra, görevlilerine emir ve tavsiyelerde bulunmuş, sorumluluk ve yetki sınırlarını açıkça belirlemiştir. Hz. Peygamber denetimi de elden bırakmamış ve âmillerini kontrol altında tutmuştur.

Hz. Peygamber, âmil olarak seçtiği sahâbelere, askerî vazifeler de tevdi edebilmiştir. Özellikle hicretten sonra Müslümanların muhalifleri artmıştı. Bu yüzden Hz. Peygamber ve ashabının sürekli teyakkuzda olmaları gerekmiştir. Âmillerin gönderildikleri bölgelerin tamamı İslâm'ı veya Hz. Muhammed'in otoritesini kabul eden bölgelerdir. Ancak bazen yakında bulunan bir başka bölgede meskûn kabileler zaman zaman Müslümanları tehdit edebilmiştir. İslâm devletine bağlı bir bölgeye saldırı olması durumunda, bu konuda en yetkili isim Hz. Peygamber'i temsilen bölgede bulunan vali olacaktır. Nitekim Hz. Peygamber, gönderdiği seriyyeler dışında, fethettiği bölgelere askerî görevliler atamamış ve böyle bir kadro oluşturmamıştır. Bölgenin sınırları içinde çıkacak isyanlar veya dış saldırıların kontrolü, saldırı olması durumunda Medine ile iletişimin sağlanması gibi hususlar valilerin sorumlulukları arasında yer almıştır. Böylece valilerde, askerî kabiliyet, cesaret ve hâkimiyeti elinde tutmaya yetecek kudrete sahip olma gibi şartların aranmış olması imkân dâhilindedir. Nitekim ilerleyen süreçte meydana gelen bazı hadiseler askerî müdahale gerektirmiştir.

¹⁴ Bakara, 2 /247.

¹⁵ Neml, 27/32-35.

¹⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 759.

¹⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 768.

¹⁸ M. Y. Mazhar Siddiqui, *Organisation Of Government Under The Prophet*, İdarah-ı Adabiyat-i Delhi, Delhi 2009, s. 261.

Yemen’de başlayan Esved el-Ansî (ö. 11/632) isyanı, Hz. Peygamber’in valileri tarafından merkeze bildirilmiş, Hz. Peygamber’in direktifleri doğrultusunda valileri tarafından bastırılmıştır.¹⁹

Fizikî nitelikler bakımından Hz. Peygamber’in vali seçimi incelendiğinde, genel bir kaidenin uygulanmadığı, dezavantajlı bireylerin durumlarına göre görevlendirme alabildikleri görülmektedir. Yemen’de oldukça önemli bir pozisyonda bulunan Muâz b. Cebel’in ayağında bir sakatlık olduğu ve bu rahatsızlığından dolayı namazlarda ayağını uzattığı kaydedilmiştir. Muâz’ın rahatsızlığı, atanmasına engel olmamış ve vefat edene kadar idarede rol almaya devam etmiştir.

Öte yandan Hz. Peygamber’in, âmil seçiminde yüzünün ve adının güzel olması gibi hususları göz önünde bulundurduğu ifade edilmiştir. Resulullah’ın bir âmil göndermek istediği zaman, adını sorduğu, eğer adı güzel olursa bu durumdan hoşnut olduğu ve bu hoşnutluğun yüzüne yansıdığı, eğer isim hoşuna gitmezse, bundan da rahatsızlık duyduğu ve yine yüzünde buna dair bir ifade belirdiğine dair rivayetler mevcuttur.²⁰ Yine Hz. Peygamber’in valilerinden Hakem b. Saîd’in ismini Abdullah olarak değiştirdiği kaydedilmiştir.²¹

Vali seçiminde öne çıkan hususlardan biri de, seçimleri bizzat Hz. Peygamber’in yaptığı ve bu hususta talepte bulunanları hoş karşılamadığıdır. Hatta Hz. Peygamber’in, sahâbeleri devlet kademelerinde vazife talep etmekten men ettiğine dair rivayetlere rastlanır.²² Halkın sempatisi, atamalarda dikkate alınan bir diğer husustur. Seçilen sahâbelerin ahlakî olgunluğa sahip olmalarına özen gösterilmiştir. Örneğin Hz. Peygamber’e göre, idarecinin mütecessis olmaması ve halkın kusurlarını araştırmaması gerekir.²³

Bir başka mevzu ise âmillerin yaşları ile alakalıdır. Arapların lider seçiminde kişilerin yaşlarının sorumluluk tevdi etmede dikkate alınan önemli bir kriter olduğu, genellikle liderliğin yaşlılara layık görüldüğü bilinmektedir. Hz. Peygamber ise oldukça

¹⁹ Hüseyin Algül, “Esved el-Ansî”, *DİA*, Ankara 1995, Cilt 11, s. 440-441.

²⁰ Kettânî, *Hz. Peygamber’in Yönetimi*, 2. Baskı, çev. Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, Cilt 1, s. 405, 406.

²¹ İbnü’l-Esîr, *Usdu’l-Ğâbe*, yy, ty, cilt 1, s. 274 (eş-Şâmile).

²² Hizmetli, *İslâm Tarihi (İlk Dönem)*, s. 275.

²³ Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1986, Cilt 1, s. 380.

genç sayılabilecek sahâbelere mühim vazifeler verebilmiştir. Bilindiği kadarıyla Hz. Peygamber'in en genç valileri 17 yaşlarında olduğu rivayet edilen Amr b. Hazm (ö. 53/673 [?]) ile 17 veya 20 yaşlarında olduğu kaydedilen Attâb b. Esîd'dir (ö. 13/634). Benzer şekilde Muâz b. Cebel'in, Yemen'e gönderildiğinde oldukça genç olduğu kaydedilmiştir. Genç sahâbelerin idareye getirilmesinin yarımada getirilen yeniliklerden olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu uygulamanın bir tepkiyle karşılanmadığını ve gençliklerinden dolayı valilerin herhangi bir itaatsizlikle karşılaşmadıkları, saygınlıklarına bir zarar gelmediği görülmektedir.

Kabileciliğin, İslâm ruhuna ve inancına ters düşmeyen yasaları ilga edilmemiş ve başta akrabalık bağının önemini koruyan yönleri, İslâm'ın arabalık anlayışıyla birleştirilerek doğru formuna kavuşmuştur. Nesep düşkünlüğü Araplara göre şeref ve haysiyetlerini borçlu oldukları bir realite olup, ona çözülmeyen bir bağ ile sıkı sıkıya bağlı olmuşlardır.²⁴ Hz. Peygamber, genellikle kabilenin mensuplarına dair işleri, kendi içlerinden seçtiği emîrlere havale etmiştir. Bazı kabilelere ise kendi emîrlerini seçme hakkı verilmiş, Hz. Peygamber aday belirlememiş ve seçime müdahalede bulunmamıştır.

Öte yandan Hz. Peygamber, bölgelere tayin ettiği ve daha çok devlet işlerini yürütmeyi tevdi ettiği genel valilerinin gönderildikleri bölgede meskûn kabileye mensup olmalarına dair bir uyum gözetmemiş, bilakis gönderdiği valiler ayrı kabilelere mensup olabilmıştır. Bu uygulama bir tesadüften ibaret olmayıp, Hz. Peygamber'in, Medine'nin politik yapısının merkezîleştirilmesi²⁵ için uyguladığı stratejinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir.

Hz. Peygamber'in valilerinin hangi kabilelere mensup olduklarını tespit etmek de onun bu konuda özel bir ayırım yapıp yapmadığını kavramak açısından gereklidir. Hz. Peygamber Kureyş kabilesine mensup Haşim, Ümeyye, Mahzum, Fihri, Muttalib ve Sehm oğullarından valiler seçmiştir. Bunların içinden en fazla vali seçilen kabile 7 valiyle Ümeyyeoğullarıdır. Diğer mezkûr kabilelerden ise birer vali gönderilmiştir. Bunun dışında Hazrec kabilesine mensup altı vali vardır. Sakîf, Ezd, Murr, İranî ve Temim kabilelerinden ikişer vali seçilmiştir. Tay, Eş'ar, Hadramevt ve Hemdan

²⁴ Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, s. 60, 61, 69.

²⁵ Siddiqui, s. 260.

kabilelerinden ise birer vali seçilerek göreve atanmıştır. Toplamda on bir kabileden seçilen valiler yönetim kadrosunu teşkil etmiştir.²⁶

Görüldüğü üzere bu tablo, Hz. Peygamber'in herhangi bir kabileye ayrıcalık tanıdığına dair hiçbir şüpheye mahal vermeyecek bir dağılıma sahiptir. Ümeyyeoğullarından seçilen valilerin sayısının fazla olması dikkat çekici olmakla beraber, bu durumu bir imtiyaz olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır. Ümeyyeoğulları İslâm öncesi de birçok idareci barındıran bir kabile olmuştur.

Hz. Peygamber'in valilerinden, toplamda on iki kadarı Kureyş kabilesinin farklı kollarının mensuplarıdır. Kaynaklara göre, Hz. Peygamber'in valilerinin arasında sadece bir Haşimî vardır. Haşim oğullarının zekât memuru olarak çalışmaları caiz görülmemekle beraber, yönetimde yer almalarında bir sakınca görülmemiştir. Ancak buna rağmen Haşim oğullarından sadece bir vali seçilmiştir. Öte yandan Hz. Peygamber, Arap-Acem şeklinde bir ayırım da yapmamıştır. Hz. Peygamber'in ilk valisi Bâzân, İran asıllı olup, Yemen'de dışlanan ve hassas bir konumda bulunan bir azınlığa mensuptur. Hz. Peygamber, vali seçiminde, İslâm'ı kabul etme önceliğini gözetmemiştir. Ancak, erken dönemde Müslüman olanların pratik bir avantaja sahip oldukları düşünülebilir.

İslâm devletini temsilen merkezden gönderilen valinin mutlaka Müslüman olması gerektiğine dair bir ölçüt mevcuttur. Nitekim Hz. Peygamber bütün valilerini Müslümanlardan seçmiştir. Hz. Peygamber'in gayrimüslimlere yönelik uygulamaları onların memur, öğretmen, teknisyen, inşaatçı vb. olarak kullanılmalarının meşru ve helal kabul edildiği sonucuna götürür.²⁷ Ancak İslâm'ın henüz yayılma sürecinde olması ve Hz. Peygamber'in tebliğ vazifesini devlet başkanlığının önünde tutması valilerin Müslümanlardan olmasını gerektiren hususlardandır. Hz. Peygamber'in siyasî otoritesini kabul eden gayrimüslimlerin meskûn olduğu bölgelere Müslüman valilerin gönderilmesine özen gösterilmekle beraber mahallî reisleri, iç işlerini idare etmişler ve bu anlamda tam bir özerkliğe sahip olmuşlardır. Dolayısıyla kendi iç işlerini yönetenler, yine kendi yöneticileri olmuştur.

²⁶ Siddıqui, s. 258.

²⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 745.

Hız. Peygamber'in gönderdiği valilerden, sadece Uyeyne b. Hısn (ö. 30/650), peygamberin vefatından sonra irtidat hareketlerine katılmıştır.²⁸ Bu olay haricinde, valilerinin arasında isyanlara iştirak eden veya elindeki gücü kullanarak halka zarar verme girişiminde bulunan birine rivayetlerde tesadüf edilmemiştir. Valiler, genel anlamıyla görevlerini suiistimal etmemişler ve bir iki atama değişikliği ve ölümlerin haricinde, görevlerini uzun süre devam ettirmişlerdir.²⁹

Vali ve memurların sık sık Medine'ye giderek, bir çeşit rapor verdikleri görülmektedir. Hız. Peygamber, kararlarını isabetli bulduğu kimseleri tebrik etmiş veya susarak takrir etmiştir. Yanlış gördüğü bir uygulamayı ise köklü bir biçimde çözüme bağlamış ve gerektiğinde sert bir tavır takınarak, bu yanlış eleştirmiştir. Valileriyle olan ilişkilerinde daima ılımlı ve pozitif bir tavır takınan Hız. Peygamber, bir devlet başkanının vakarıyla işleri yürütmüştür. Hız. Peygamber, haberleri ve gelişmeleri tamamen insan kaynaklı olarak takip etmiş, savaş vb. durumlarda casuslar göndermiş³⁰, valilerinden haber almak üzere, onlardan postacılar göndermelerini istemiştir.³¹

Hız. Peygamber'in vali seçiminde etkili olan yegâne unsur liyakattir. Atamalarını yaparken, vali gönderilecek bölgenin gereksinimlerini, coğrafi koşullarını göz önünde bulundurmıştır. Hız. Peygamber, âmil seçiminde istişare metodunu da kullanmıştır. Âmiller, muhakeme ve içtihat kabiliyetine sahip, bilgili, becerikli, liyakatli, dirayetli, anlayışlı, sempatik, güler yüzlü, hoşgörülü, iyi niyetli kimselerden seçilmiştir.³² Hız. Peygamber'in yaptığı atamaların sonuçları, onun vali seçimindeki muvaffakiyetine işaret etmektedir.

1. 2. Âmillerin Yetki ve Sorumlulukları

Bir bölgeye gönderilen âmilin, idarî sorumluluğu, büyük ölçüde bölgelerin ihtiyaçları doğrultusunda belirlenmiştir.

Burada yetki ve sorumluluklarını doğru bir şekilde kavrayabilmek için genel valilerle mahallî idarecileri birbirinden ayırmak gerekir. Hız. Peygamber her iki idarecinin de yetki ve sorumluluk sınırlarını belirlemiş ve kendilerine bildirmiştir.

²⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 1, s. 433.

²⁹ Sıddıqui, s. 207.

³⁰ Bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 2, s. 867; Kettânî, Cilt 1, s. 538-540.

³¹ Kettânî, Cilt 1, s. 405.

³² Hizmetli, s. 275.

1. 2. 1. Mahallî İdarecilik

Mahallî idarecilerin yetki sahaları, genellikle kendi kabilelerinin iç işlerini teşmil eder. Bu uygulamayla kabile içinde meydana gelebilecek her türlü oluşumda, kabilece kararların alınması ve uygulanmasında kabile sisteminin bozulmadan reislerin Hz. Peygamber'in temsilcileri olmaları amaçlanmış olmalıdır. Dolayısıyla yerel idarecilerin, genellikle kabile mensuplarından seçilmesine özen gösterilmiş ve uygun şartları haiz olması halinde hâlihazırda kabile reisliğini ifa eden idarecinin görevine devam etmesi tercih edilmiştir.

Klasik kaynaklar bu tür atamalar için genel valilik atamasından farklı bir kavram kullanmışlardır. Kabile reisliğine getirilerek, başkanlığı üstlenen ve sınırları muayyen bir muntıkada, muayyen yetkilerini kullanarak, kabilesini idare eden yöneticiler çoğunlukla “emîr” olarak adlandırılmıştır. Ayrıca bu atamaların yapılması kastedilerek, Arapça “emîr tayin etti” manasını taşıyan “emmere” fiili kullanılır. Genellikle “kendi kabilesine” anlamına gelen “alâ kavmihi” ifadeleri ilave edilir. Kaynaklarda bazen “gönderdi” anlamına gelen “be’ase” fiiline de yer verilmiştir. Ancak klasik kaynaklarda yapılan bu ayırım, Hz. Peygamber'in idarecilerinin yetkilerini belirlemede büyük kolaylık sağlamaktadır. Yine de burada, emîrliğin sadece kabile reisliğine has bir kullanım olmadığını ve başka anlamlarda da kullanılmasına rastlandığını belirtmek gerekir. Bazı kaynaklar, emîr olarak ifade edilerek kastedilenlerin, Hz. Peygamber tarafından yönetim, kaza, vergi toplama ve hac için tayin edilen emîrlere olduğunu söyleyerek kapsamını daha geniş tutar.³³ Taberî (ö. 310/923) ise, 10/631 yılında Hz. Peygamber'in gönderdiği emîrlere olarak saydığı isimlerin arasında, bazı genel valileri de zikreder.³⁴

Emîrlere, ya doğrudan hükümet merkezine ya da Hz. Peygamber'in genel valilerine bağlı olarak çalışmışlardır. Ancak bir emîrin hangisine bağlı olarak idareyi yürüttüğünü tespit etmek güçtür. Atamaları ise genellikle heyet olarak Hz. Peygamber'in huzuruna geldiklerinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla birçok emîr ataması, heyetler yılı olarak anılan 9/630 yılına müsadiftir.

³³ Kettânî, Cilt 1, s. 404.

³⁴ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tarihu't-Taberî*, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1407, Cilt 2, s. 204 (eş-Şamile).

5/626 yılından itibaren Müzeyne heyetinin ziyaretiyle başlayan heyet akınları, 9/630 yılında yoğunlaşmıştır. Heyetler yılı atamaların büyük bir kısmının yapıldığı süreç olmuştur. Çeşitli sebeplerle Hz. Peygamber'in huzuruna gelen heyetler, İslâm'ı kabul etmeleri veya anlaşma sağlamaları mukabilinde kendileri bazı idarî veya malî memur taleplerinde bulunmuşlar veya Hz. Peygamber, gerekli görerek bir atama yapmıştır. Atamalar çeşitlilik göstermekle beraber heyet üyelerinden en az biri, mutlaka Hz. Peygamber'in temsilcisi olarak dönmüştür.

Bu bağlamda Hz. Peygamber'in mahallî idarelerin sorumluluklarını tevdi ettiği âmiller, asayişin sağlanmasında, önemli bir role sahip olmuşlardır. Onlara verilen temel sorumluluk, buldukları bölgede, İslâm devletinin otoritesini sürdürerek, bu otoriteye verilebilecek zararların önüne geçmektir. İbadetlerin uygulanmasına ve bilhassa namazların kıldırılmasına öncülük etmeleri, kendilerine verilen talimatlar doğrultusunda zekâtların toplanmasını doğrudan kendilerinin sağlaması veya vergi memurlarına yardımcı olmaları gerekmektedir. Nitekim vergi muhataplarının belirlenmesinde kabile içinden yardım almak, işleri büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Toplumun sevk ve idaresi, haklarının korunması, yasaklara riayet edilmesini temin etmek³⁵, yine mahallî idarecilerin sorumluluğundadır.

Kabilelerin, her türlü iç işlerinde başvuracakları merci, böylece Hz. Peygamber'e bağlı olarak çalışan mahallî idareciler olmuştur. Bu durum yönetime önemli bir katkı sağlamıştır. Savaş vb. durumlar söz konusu olduğunda, genel valilerin nüfuzları da çok önemli olmakla beraber, halka yakın olan kabile reislerinin, halkı örgütlemeleri işleri kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. Hz. Peygamber adına her kabilede bir otoritenin bulunması, hem merkezin idareyi elinde tutmasını sağlamış, hem de halkın alışık olduğu kabile düzenini muhafaza etmiştir.

Aslında kabilelere temsilci gönderme usulünü Hz. Peygamber Akabe görüşmeleri esnasında başlatmıştır. Merkezî hükümet, kabilelere, kendi iç işlerinde özerklik sağlamakla beraber, gerektiğinde müdahale etme hakkını mahfuz tutmuştur. Bu durumda kabile başkanını tayin etme yetkisi merkezin elinde bulunmuş, çoğunlukla Hz.

³⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniye*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 1994, s. 82.

Peygamber, tayin ettiği başkanlara, iktidarın işaret ve sembolü olarak bir bayrak vermiştir.³⁶

1. 2. 2. Genel Valilik

Hız. Peygamber'in âmillerinin içinde, geniş idarî salâhiyetlerle, nispeten daha geniş bir alanı idare etmek üzere gönderdiği valileri, genel vali olarak adlandırılır. Bu valilerin tamamı âmil olarak telakki edilir. Klasik kaynakların, bu valiler için, “âmil” veya “vali” ifadelerini kullandığı görülür. Atandıklarını ifade etmek üzere ise Arapçada “bir yerin sorumluluğuna getirdi” anlamına gelen “iste'mele” fiili veya “yönetici olarak atadı” manasında “vellâ” fiili kullanılmıştır.

Sözlükte vali, “bir şeye çok yakın olan; yetkili kişi, yönetici” anlamlarına gelir.³⁷ Bu devirde atama yetkisi, sadece Hız. Peygamber'in uhdesindedir. Ancak valiler, bir başka kişiyi valilik için tavsiye edebilmiştir. İdareyi yürüttükleri esnada ihtiyaç üzere geçici görevlendirmeler yaptıkları sanılmaktadır.

Hız. Peygamber, valileri aracılığı ile yönettiği tüm bölgeleri, iç işlerinde özerk, dış işlerinde merkeze bağlı tutmuştur. Bu sistem Osmanlı döneminde dahi kullanılmaya devam etmiş ve beylerbeyi tarafından yönetilen eyaletler meydana getirilmiştir. Peygamber devrinde başlatılan bu uygulamanın, haberleşme güçlüklerinden kaynaklandığına dair bir görüş mevcuttur.³⁸ Genellikle bir bölgeye bir genel vali tayin edilmekle beraber Yemen bölgesine bir yönetim heyeti gönderilmiştir. Bu heyette bulunan idarecilerin her biri muayyen mıntikaları idare etmişler ve genel bir valiye bağlanmışlardır.

Eyalet ve vilayetler, taşra örgütlenmesinin en önemli ayağı olup, yapılan atamalar ve yönetim şekilleri de önem arz etmektedir. Hız. Peygamber, en nitelikli, kudretli ve otoriter sahâbelerini, geniş bölgelerin yönetimine getirmiştir. Hız. Peygamber, bu bağlamda, görev almak isteyen Ebu Zer'in talebini nazikçe reddetmiş ve

³⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 769.

³⁷ Ünal Kılıç, “Vali”, *DİA*, Ankara 2012, Cilt 42, s. 492-494.

³⁸ S. A. Sıddîkî, *İslam Devletinde Mali Yapı*, 4. Baskı, çev. Rasim Özdören, Fikir Yayınları, İstanbul 1968, s. 208.

onun yumuşak huyluluğunun, görevin karakterine uygun olmayıp, idareyi yürütmeğe iktifa etmeyeceğini beyan etmiştir.³⁹

Sıddıqui, Hz. Peygamber'in hicrî 7 ve 8/628 ve 629 yıllarında dörder, 9/630 yılında ise yirmi dört olmak üzere toplamda otuz iki vali ataması yaptığını tespit etmiştir.⁴⁰ Bu tablo aynı zamanda İslâm devletinin ulaştığı sınırları ortaya koymasından önem arz etmektedir. Valilerinin büyük bir kısmının 9. yılda atanmaları heyetler yılı olarak adlandırılan bu süreçte kabilelerin bölük bölük gelerek İslâm'ı kabul etmeleriyle alakalıdır. Bundan sonra tesis edilen idarenin sağlam temellere oturtulması gerekmiştir.

Genel valiler, eğitim öğretim, yargı, vergi işleri ile askerî bazı görevleri ihtiva eden geniş yetki ve sorumluluklara sahiptir. Bölgelere gönderilen valiler, bazen geniş bir kabilenin ikamet ettiği bir alanı, bazense iki kabileyi içine alan bir mıntıkayı yönetebilmiştir. Vali, sürekli olarak bölgesinde ikamet etmiş ve başka bir yerden idareyi yürütmesi söz konusu olmamıştır. Ancak savaş gibi olağanüstü durumlarda veya merkeze giderek rapor vermeleri gerektiğinde, askerî ve idarî vazifeleri üstlenmek üzere bir vekil bıraktıkları kaydedilmiştir.⁴¹

Valiler, sorumlu oldukları bölgenin asayişini temin etmekle görevlilerdir. Her türlü iç ve dış saldırılardan emin olmaları veya böyle bir durumda savunmaya geçmeleri gerekmektedir. Bu yüzden valilerin sık sık askerî seferlerde aktif rol aldıkları görülmüştür. Hatta mahallî idarecilerin emîr olarak adlandırılmalarının sebebi, seferleri kumanda eden emîrlerin fethettikleri bölgenin yönetimine getirilmeleri olarak kaydedilmiştir.⁴²

1. 3. Âmillere İtaat Meselesi

Hz. Peygamber, âmillerini bölgelere gönderirken kendilerine yazılı belgeler vermiştir. Bu belgeler bazen birer talimatname muhtevasına sahip olmuş, bazen ise gönderilen valinin atandığına dair bir onay şeklinde yazılmıştır. Bazı durumlarda belgeler, vali gönderilen halka veya bölgede mevcut yönetime hitaben kaleme alınmış

³⁹ Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, s. 380.

⁴⁰ Sıddıqui, s. 258.

⁴¹ Sıddıkî, s. 207.

⁴² Kılıç, "Vali", Cilt 42, s. 492-494.

ve Hz. Peygamber, halka ve yöneticilere, âmillerine itaat edilmesini emir buyurmuştur. Bu yüzden onun mektuplarının bir kısmında valileri ve memurları hakkında, “Elçilerim size geldiğinde onları ağırlayın.” veya “Sizden ancak memnun olarak bana dönsünler.” şeklinde ihtarlar ve hatırlatmalara rastlanır.

1. 4. Âmillere Verilen Maaş

İslâm âlimleri, haraç, cizye ve Benî Tağlib’den alınan vergiler, öşür memurunun, kendine uğrayan harbî ve zımmîden aldığı vergilerin sarf edilecekleri yerleri, Peygamber döneminin uygulamalarını esas alarak tayin etmişlerdir. Buna göre hâkimlerin, müftülerin, muhtesiplerin (esnafı denetleyen, ticari hayatın düzenini sağlamaya çalışan görevliler), öğretmenlerin ve mesailerini Allah rızası için Müslümanların işlerine veren tüm görevlilerin geçimleri bu çeşit gelirlere karşılanır.⁴³ Valilerin maaşlarının da bu fondan karşılandığı sanılmaktadır. Ebu Yusuf da benzer bir görüşü benimsemiş ve kadı ve idareci âmillerin maaşlarının, beytülmalin arazi haracı ve cizye fasıllarından verileceğini ifade etmiştir. Çünkü onlar Müslümanların işlerini görmekle vazifelidirler. O halde maaşlarının umum Müslümanlara ait beytülmalden verilmesi uygundur.⁴⁴

Âmillerin maaşlarıyla alakalı kaynaklarda fazla bir bilgiye rastlanmamakla beraber Attâb b. Esîd’in maaşının kaynaklarda yer alması diğer idarecilerin maaşlarına dair fikir vermektedir. Burada valilerin, yaptıkları işe göre ücret aldıkları anlaşılmaktadır. Buna göre bir vali, idarenin yanında yüklendiği sorumluluklar oranında ücret almaktadır. Kaynaklara göre, Attâb, ayda 30 dirhem maaş veya yılda 40 ons gümüş dirhem, yani ayda yaklaşık 133 dirheme tekabül eden bir maaş almıştır.⁴⁵ Attâb’ın maaşının rivayet edilmesinde ise, onun, alacağı ücreti kamuya ilan etmesi etkili olmuş olmalıdır.

Maaş hususuyla alakalı tafsilatlı rivayetler mevcut olmadığından, ancak genel prensipler çerçevesinde bir değerlendirme yapmak mümkündür. Bu maaş, bir kişinin ailesinin geçimini rahatça sağlayabileceği bir miktar olarak belirlenmiştir. Bir memur aldığı maaşla zevcesinin ihtiyaçlarını temin eder, bir hizmetçi kullanabilir, evi yoksa

⁴³ Serahsî, *Mebûsât*, çev. ed. Mustafa Cevat Akşit, Gümüşev Yayıncılık, İstanbul 2008, Cilt 3, s. 27.

⁴⁴ Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Haraç*, 2. Baskı, çev. Ali Özek, Hisar Yayınları, İstanbul 1973, s. 286.

⁴⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 777.

ona bir ev verebilirdi.⁴⁶ Burada en önemli amaç, çalışanın geçimini rahatça idame edebilmesi ve muhtaç olmadan kendi kendine yetebilmesidir. Aksi takdirde, özellikle malî görevleri yüklenen âmiller, vergilerden harcamaya yeltenebilirdi. Özel durumlar, bazılarına daha fazla verilmesi gibi tamamen devletin salahiyetine ve takdirine racidir.⁴⁷

1. 5. Âmillere Verilen Talimatlar ve Atama Belgeleri

Hz. Peygamber, âmillerini gönderirken, muhtelif amaçlarla kendilerine belgeler vermiştir. Öncelikle valinin atandığına dair ifadelerin yer verilmiş ve atama tescillenmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber, gönderileceği bölgeye göre, valileri için emirler ve talimatlar kaleme aldırılmış ve böylece yetkilerini ve sorumluluklarını ilan etmiştir. Eğer valinin gideceği bölgede mevcut bir yönetim söz konusu ise mektup ona veya kabile yönetiminde söz sahibi olan yetkili kişilere takdim edilmiştir. Hz. Peygamber, yazdırdığı belgelerin dışında, şifahî olarak da valilerine öğütler vermiştir. Bu bağlamda valiler, içtimai, dinî ve hukukî birçok tavsiye ve emir almışlardır.

Resulullah, Himyer meliklerine gönderdiği Abdullah b. Rebia'ya (ö. 7/628), onların topraklarına sabah girmesini, sonra temizlenip abdest alarak ki rekât namaz kılmasını, Allah'a sığınıp yardımını diledikten sonra sağ eliyle aldığı mektubunu onların sağ ellerine vermesini tembihlemiştir.⁴⁸

Hz. Peygamber birçok valisine mühim öğütlerde bulunmuştur. Ancak bunların arasında Muâz b. Cebel'e ve Amr b. Hazm'a verilen talimatların özel bir yeri vardır. Oldukça uzun ve tafsilatlı hükümler içeren bu iki talimatname, sosyal, dinî, malî ve idarî hükümler başta olmak üzere birçok nizamî ilkeler ihtiva etmektedir. Hz. Peygamber burada asayişî sağlamanın yollarını, insanlara kuracakları münasebetin ölçülerini, günlük hayatın akışında tatbik edilecek kuralları ve tüm bunları yaparken Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetten nasıl faydalanacaklarını ortaya koymuştur. Amr b. Hazm'a yazılan belgede Resulullah, bir valinin adlî işler, insanların eğitim ve öğretimleri, vergilerin toplanması ve İslâm inancıyla ilgili bilgi ve birikimlerin yayılması, örf ve adetlerin işleyişine nezaret etmesi, adaba aykırı her türlü fiilin önlenmesi gibi işlerle uğraşması gerektiğine işaret etmekle birlikte, kendi dinleri konusunda da olsa,

⁴⁶ Zuhuri Danişman, *Büyük İslam Tarihi*, Bahar Yayınları, İstanbul 1967, Cilt 2, s. 221.

⁴⁷ Ebu Yusuf, s. 286.

⁴⁸ Kettânî, Cilt 1, s. 406.

gayrimüslim tebaaya karşı mükemmel bir hoşgörü örneğinin sergilenmesini öğütlemektedir.⁴⁹ Resulullah Muâz'a da, gönderildiği ehl-i kitap mensubu halkı, Allah'ı birliğine inanmaya, beş vakit namazı kılmaya ve zekâtı vermeye davet etmesini, vergileri toplarken malların en iyisini almamasını, zulümden uzak durarak mazlumun bedduasından imtina etmesini tembihlemiştir. Ayrıca ona, halkı, dinî hükümlerden soğutacak şekilde davranmamasını ve bu bağlamda işleri kolaylaştırmasını söylemiştir. Resulullah Muâz'a, insanlarla olan münasebetlerinde daima hassas ve nazik davranmasını öğütlemiştir.⁵⁰

Hz. Peygamber, yanlış gördüğü uygulamaları da düzeltmiş ve sorunların büyümeden çözümlerini sağlamıştır. Hz. Peygamber'in sistemi, insanları şiddete sevk etmeyeceği gibi çözülmeye de sebebiyet vermeyen, ifrat ve tefrit arasında orta yolu korumaya çalışan bir denge şeriatını öngörmüştür. Bir rivayete göre halkın, ağır namaz kıldığı içi şikâyet ettikleri Muâz b. Cebel sert bir dille ikaz edilmiştir.⁵¹

1. 6. Hz. Peygamber'in Bazı Âmilleri Ve Gönderildikleri Bölgeler

1. 6. 1. Becîle

İslâmiyet'in doğuş yıllarında Becîle reisi olan Cerîr b. Abdullah (ö. 51/671), İslâm'ı kabul etmiş ve kavmini de bu konuda ikna etmeyi başarmıştır.⁵²

Hz. Peygamber Cerîr'i âmil olarak tayin etmiş ve on ilk olarak Yemen Kâbe'si olarak anılan Zu'l-Halasa putunun yıkılması talimatını vermiştir.⁵³ Cerîr, ayrıca kendisine verilen görevler doğrultusunda tebliğ faaliyetleri yürütmüş, elçilik yapmış ve askerî talimatları yerine getirmiştir.⁵⁴ Resulullah valisi olarak seçtiği Cerîr'e, namazı kılması, zekâtı vermesinin yanı sıra Müslümanlara nasihat etmesini ve müşriklerden uzak durmasını tembihlemiştir.⁵⁵

1. 6. 2. Benî Esed b. Huzeyme ve Tay

⁴⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 1, s. 521.

⁵⁰ Sıddıqui, s. 261.

⁵¹ Şâtibi, *el-Muvâfakât Fî Usûli 'ş-Şerî'a*, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık İstanbul 1993, Cilt 4, s. 260, 261.

⁵² Mustafa Fayda, "Cerîr b. Abdullah", *DİA*, Ankara 1993, Cilt 7, s. 410.

⁵³ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, çev. ed. Adnan Demircan, Siyer Yayınları, yy 2014, Cilt 6, s. 287; Fayda, "Cerîr b. Abdullah", Cilt 7, s. 410.

⁵⁴ İbn Sa'd, Cilt 6, s. 287; Fayda, "Cerîr b. Abdullah", Cilt 7, s. 411.

⁵⁵ İbn Sa'd, Cilt 6, s. 283.

Benî Esed kabilesine, kaynakların çoğuna göre, Kudâî b. Amr ed-Duelî'nin vali tayin edildiğini söyleyebiliriz.⁵⁶ Hakkında tafsilatlı malumat bulunmayan bu sahâbenin Uzre kabilesinden olduğu kaydedilir.⁵⁷ Hz. Peygamber'in Esed oğullarına yazdığı belgeye göre işlerini yürütme yetkisi Kudâî'ye verilmiştir. Kaynaklarda, Sinan b. Ebu Sinan'ın da bu kabileye atanan vali olduğu kaydedilmiştir.⁵⁸ Kendisine yazılmış resmî bir atama kâğıdına rastlayamadığımız Sinan'ın adı, Benî Esed'e yazılan belgede de yer almaz. Belgede ilgili ibare şöyle nakledilmiştir: “(İşlerinizi) Kudâî b. Amr yürütsün.”⁵⁹

Sinan b. Ebu Sinan ve Kudâî b. Amr'ın birbirlerine nispetle hangi zaman dilimlerinde gönderildikleri bilinmemektedir. Kaynaklarda kabilenin kollarından Malik oğullarını Sinan b. Ebi Sinan'ın, Haris oğullarını da Kudâî b. Amr'ın yönettiği kaydedilir.⁶⁰ Sinan, metni rivayet edilmemekle beraber, bir mektupla Hz. Peygamber'e, Tuleyha b. Huveylid'in (ö. 21/642 [?]) peygamberlik iddiasını ilk bildiren kişi olmuştur.⁶¹

Hz. Peygamber'in Esed oğullarına verdiği belgede yer alan Tay kabilesinin toprak ve sularına izinsiz girmeme tembihatı bizzat kabileye yapılmış olsa da, bu işin denetimini valinin yürütmesi icap eder. Bu ikaz ayrıca, ardı arkası kesilmeyen sınır ihlallerinin güçlü bir el tarafından önlenmesi açısından önem arz eder.⁶²

Hz. Peygamber tarafından ismi Zeydü'l-Hayr olarak değiştirilen Zeydü'l-Hayl'ın başkanlık ettiği Tay heyeti ise 9/630 yılında Resulullah'ın huzuruna çıkarak Müslüman olmuşlardır.⁶³ Hz. Ali'nin üzerlerine gönderdiği birlikten kaçan Tay kabilesinin reisi Adî b. Hatim, kız kardeşinin esir düşmesine mani olamamıştır. Ancak Hz. Peygamber'in bu hanımı serbest bırakıp ihsanda bulunarak kardeşi Adî'nin yanına

⁵⁶ Bkz. Kettânî, Cilt 1, s. 402.

⁵⁷ Köksal, M. Asım, *İslâm Tarihi*, 2. Baskı, Şâmil Yayınevi, yy ty, Cilt 16, s. 57.

⁵⁸ Bkz. Kettânî, Cilt 1, s. 402.

⁵⁹ Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku 's-Siyâsiyye*, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi, yy ty, s. 331 (No:202).

⁶⁰ Hamidullah, *el-Vesâiku 's-Siyâsiyye*, s. 370 (No: 250).

⁶¹ Hamidullah, *el-Vesâiku 's-Siyâsiyye*, s. 370 (No:250).

⁶² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 1, s. 436.

⁶³ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 8. Baskı, Dar el-Marefah, Beyrut 2012, Cilt 2, s. 488.

gitmesine müsaade ettiği ve bu durumdan memnun olan Adî'nin, 7/628 veya 9/630 yılında, Medine'ye gelerek Müslüman olduğu kaydedilir.⁶⁴

Müslüman olmadan önce Tay kabilesinin reisliğini yürütmekte olan Adî b. Hatim (ö. 67/686) Benî Esed b. Huzeyme ile Tay kabilesinin idaresini de yürütmüştür. Tay kabilesinin asayişini ve İslâm devletiyle mutabakatlarını sağlayarak, hayırla anılmalarını temin eden Adî b. Hatim olmuştur. Kaynaklar ayrıca Adî'nin kabilesinin tamamının Müslüman olmasında sahip olduğu önemli rolü hatırlatarak, onun tebliğ faaliyetlerine ve yönetimdeki maharetine dikkat çekmişlerdir. Müslüman olduğu esnada elli yaşlarında olduğu ve uzun yıllar kabile yönetiminde edindiği tecrübelerin onda sağlam ve köklü bir devlet adamlığı karakteri oluşturduğu kaydedilir.⁶⁵

Tay kabilesine tayin edildiği rivayet edilen bir başka sahâbe daha mevcuttur. İbn Hacer'in kaydettiği bu rivayete göre Cedîlet-u Benî Tay'ın yarısı Haris b. Bilal el-Müzenî'ye tevdi edilmiştir.⁶⁶

1. 6. 3. Benî Kilab

Kilab oğullarına mensup Dahhâk b. Süfyan (ö. 11/632) Hz. Peygamber'in Benî Kilab âmilidir. Hz. Peygamber Mekke'nin fethinden sonra Ci'râne üzerinden Medine'ye geçmiş ve Muharrem hilalini görünce bazı atamalar yapmıştır. Dahhâk b. Süfyan'ın atamasının da bu tarihte yapıldığı rivayet edilir.⁶⁷ İlki Muhammed b. Mesleme (ö. 43/663) komutasında gerçekleşen Kurata seriyyesinin ikincisini, Hz. Peygamber Dahhâk'ın kumandasına vermiştir. Kurata, Kilab kabilesinden bir sülale olup Dahhâk onları İslâm'a davet etmek üzere gönderilmiştir. Kabul etmeyince Dahhâk kendileriyle savaşmış ve yola getirmiştir.⁶⁸

Dahhâk b. Süfyan'ın atamasını, bazı kaynaklar valilik,⁶⁹ bazı kaynaklar ise zekât memurluğu olarak ifade etmiştir.⁷⁰ Vâkıdî'nin (ö. 207/823) verdiği tarih, muhtemelen

⁶⁴ İbn Hişâm, Cilt 2, s. 488-491; Taberî, *Tarih-i Taberî*, çev. Mehmed Eminoğlu, Can Kitabevi, İstanbul 1982, Cilt 2, s. 498-501; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları İstanbul 1985, Cilt II, s. 264.

⁶⁵ Ali Yardım, "Adî b. Hatim et-Tâî", *DİA*, Ankara 1988, Cilt 1, s. 380.

⁶⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, Dâru'l Cîl, Beyrut 1412 Cilt 1, s. 565 (eş-Şâmîle).

⁶⁷ Vâkıdî, *el-Meğazi*, Cilt 3, s. 392 (eş-Şâmîle).

⁶⁸ İ. Lütfü Çakan, "Dahhâk b. Süfyan", *DİA*, Ankara 1993, Cilt 8, s. 411-412.

⁶⁹ İbn Abdülber, *el-İsti'âb Fi Marifeti's-Sahâb*, Cilt 1, s. 223 (eş-Şâmîle); İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, Cilt 1, s. 529.

zekât memurluğunu kastetmektedir. Rivayetler incelendiğinde Dahhâk'ın kabilesine yönetici olarak atandığı, bir mühlet sonra zekât toplama işinin de kendisine tevdi edilerek yetkilerinin genişletildiği görülmektedir.⁷¹

Dahhâk, oldukça büyük olan bu kabilenin içinde dolaşarak İslâm'ı tebliğ etmiş, Kur'ân-ı Kerîm ve sünneti anlatarak insanların bu iki düstura bağlı bir hayat sürmelerine gayret etmiştir.⁷² Hz. Peygamber vefat ettiğinde Dahhâk, valilik görevini yürütmekte idi.⁷³

1. 6. 4. Hevâzin

Hz. Peygamber, Huneyn savaşında düşman saflarını oluşturan Hevâzin kabilesinin kumandanı Malik b. Avf en-Nasrî'yi (ö. 20/641) İslâm'a davet etmiş ve kabul etmesi durumunda, Müslümanların eline geçen ailesi ve mallarının iade edileceğini temin etmiştir. Bu cömertçe teklifi reddetmeyen Malik, Hz. Peygamber tarafından müellefe-i kulûb sınıfına dâhil edilmiş ve kendisine ihsanda bulunulmuştur⁷⁴

Hz. Peygamber, Malik'in Müslüman olmasının akabinde, onu kabilesinden Müslüman olanlara âmil tayin etmiştir.⁷⁵ Hz. Peygamber'in, Malik'in âmillik yetkilerini daha çok idarî salahiyetler olarak belirlediği anlaşılmaktadır. Malik'in atamasının 8/629 yılında yapıldığı, yetki alanının Aczu'l-Hevâzin adıyla anılan bölge olduğu kaydedilir. Belâzuri'ye (ö. 279/892-93) göre bölge, Ceşm ve Nasr, Sa'd b. Bekr ve Sakîf b. Munbe'yi içine alan bir nahiyedir.⁷⁶ Malik mahallî bir idareci olarak atanmış, kendisine ayrıca Sumale, Selime ve Fehm bölgelerinin idaresi de tevdi edilmiştir.⁷⁷ Daha sonra Müslüman olan bir kavmin de Malik'e sığındığı kaydedilmişse de, kabilenin ismi zikredilmemiştir.⁷⁸ 9/630 yılında ise Malik'in Aczu'l-Hevâzin bölgesinin zekâtlarını

⁷⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, yy ty, Cilt 1, s. 231(eş-Şâmile); Said Havva, *el-Esas Fi's-Sünne*, çev. Orhan Aktepe, Hikmet Yayınları, yy ty, Cilt 3, s. 356; Muhammed b. Muhammed Efendi, *Altuparmak İslâm Tarihi*, sad. İ. Turgut Ulusoy, Hisar yayınları, İstanbul 1984, s. 653.

⁷¹ Çakan, "Dahhâk b. Süfyan", Cilt 8, s. 411-412.

⁷² Köksal, Cilt 16, s. 23.

⁷³ İbn Sa'd, Cilt 6, s. 188.

⁷⁴ İbn Hişâm, Cilt 2, s. 417; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 1, s. 413.

⁷⁵ İbn Hişâm, Cilt 2, s. 417; Köksal, Cilt 16, s. 24; İbn Hacer, Cilt 5, s. 743; İbn Abdülber, Cilt 1, s. 422; M. Ali Kapar, "Hevâzin", *DİA*, Ankara 1998, Cilt 17, s. 276-277.

⁷⁶ Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Cilt 1, s. 231.

⁷⁷ İbn Hacer, Cilt 5, s. 743; Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ty, Cilt 4, s. 268; Kettanî, Cilt 1, s. 403; Sıddîqui, s. 326; Mustafa Sabri Küçükkaya, "Malik b. Avf", *DİA*, Ankara 2003, Cilt 27, s. 504-505.

⁷⁸ İbn Sa'd, Cilt 6, s. 204.

topladığına dair bir haber mevcuttur.⁷⁹ Hz. Peygamber daha sonra bölgeye vergi memuru tayin etmiştir.

Hz. Peygamber, Malik'e idarî sorumluluklarının yanı sıra askerî bazı yetki ve mesuliyetler vermiştir. Hz. Peygamber, Malik b. Avf'ı ilk olarak, İslâm'a karşı olumsuz tutumlarında direnen Sakîflilerle uğraşmakla görevlendirmiştir. Malik'in, Sakîflileri bir çeşit ablukaya maruz bırakarak, özellikle şehirden çıkarılan her türlü mala el koyduğu kaydedilir. Çok geçmeden Sakîflilerin Hz. Peygamber'e gelerek boyun eğmelerinde Malik'in küçümsenemeyecek bir etkisi söz konusudur.⁸⁰

1. 6. 5. Uman

Uman bölgesinde yerleşik Yahudi ve Mecusilerden söz edilmektedir. Bu dönemde burada devam eden soya dayalı bir hükümdarlık sisteminin hâkim olduğu görülmektedir. Uman'da babalarının yerine geçen ve yönetimi sürdüren iki kardeşin varlığı söz konusudur. Uman'ın İslâm'la tanışması da Hz. Peygamber'in 7/628⁸¹ veya 8/629 yılında⁸² Uman'ın kardeş hükümdarları Ceyfer ve Abd'a bir davet mektubu göndermesiyle başlamıştır. Ceyfer ve Abd, Hz. Peygamber'in davetini aralarında bir süre müzakere etmişler ve sonuçta İslâm'ı kabul etmişlerdir.

Hz. Peygamber bölgenin düzenine dokunmamış ancak Ceyfer ve Abd'ın yanına İslâm devletini temsilen bir vali göndererek Uman yönetiminde söz sahibi olmasını uygun bulmuştur. Uman hükümdarlarının Müslüman olmasından etkilenerek İslâm'ı kabul eden bir kesimden bahsedilse de bazı mensupların kendi dinlerinde kalmak istedikleri kaydedilmiştir. Dolayısıyla bölgede Müslüman ve gayrimüslim halkın yönetilmesi gerekmektedir. Hz. Peygamber'in gönderdiği valinin daha çok Müslüman kesimle alakadar olduğu, gayrimüslim tebaanın idaresinin Ceyfer ve Abd tarafından yürütüldüğü tahmin edilmektedir.⁸³

⁷⁹ Sıddıqui, s. 500.

⁸⁰ İbn Sa'd, Cilt 6, s. 204; İbn Abdülber, Cilt 1, s. 422.

⁸¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 1, s. 544.

⁸² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Cilt 2, s. 216; Mustafa L. Bilge, "Uman", *DİA*, Ankara 2012, Cilt 42, s. 140-144.

⁸³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 1, s. 344.

Kaynakların kaydettiğine göre Hz. Peygamber'in bölgeye gönderdiği Müslüman vali 8/629 yılında⁸⁴ İslâm'ı kabul eden Amr b. Âs'tır.⁸⁵ Hz. Peygamber Amr'a, halkın Müslüman olması halinde yükleneceği sorumlulukları, Amr Medine'den ayrılmadan bildirmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in eş zamanlı olarak Rum, Fars, Habeş, Uman ve İskenderiye'ye gönderdiği elçilerden sadece Amr bu denli geniş salahiyyet ve mesuliyetlerle görevlendirilmiştir.⁸⁶

Uman halkının vergi idaresi tamamen Amr'a bırakılmış, bunun dışında Amr, halkın anlaşmazlığa düştükleri mevzuları götürecekleri bir merci olmuştur.⁸⁷ Atanmasından önce, Hz. Peygamber meydana gelen bir anlaşmazlık üzerine Amr'dan meseleyi huzurunda çözmesini istemiş ve bu konuda çekingen davranan Amr'ı bizzat teşvik etmiştir.⁸⁸ Hz. Peygamber vefat ettiğinde Amr, görevi devam eden valiler arasındadır.⁸⁹ Uman'daki vilayeti esnasında Hz. Peygamber'in bürokratu olarak gösterdiği başarı aynı zamanda, Amr'ın uzun yıllar devam edecek olan yönetim kariyerinin ilk adımları olmuş ve bürokraside daima etkin olmasına olanak sağlamıştır.⁹⁰

Bölgedeki Müslümanların eğitimi için ise müstakil bir görevlendirme yapılmış, Uman halkına İslâm'ı öğretme sorumluluğu verilen görevli Ebu Zeyd olmuştur.⁹¹ Belâzurî, Ebu Zeyd'in vazifelerini, halka namaz kıldırarak, İslâmiyet'i anlatmak ve Kur'ân-ı Kerîm ve sünneti öğretmek şeklinde özetlemiştir.⁹² Tebliğ faaliyetlerinin Amr'ın mesuliyetleri dâhilinde olduğuna⁹³ ve eğitim faaliyetlerini yürütmek üzere Âlâ b. Hadramî'nin (ö. 21/642) gönderildiğine⁹⁴ dair haberlerin de mevcut olduğunu burada ifade etmek gerekir. Köksal'ın kaydettiği bir rivayete göre ise Ebu Zeyd, Hz. Peygamber'in vefatından önce Uman'dan ayrılarak Medine'ye dönmüş⁹⁵ ve Hz.

⁸⁴ Vâkıdî, Cilt 1, s. 302.

⁸⁵ İbn Sa'd, Cilt 5, s. 66, 67; Belâzurî, *Ensabu'l-Eşraf*, Cilt 1, s. 230; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, Cilt 1, s. 856; İbn Abdülber, Cilt 1, s. 367; İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîre*, Mısır: Dâru'l Maârif, 1900, Cilt 1, s. 24 (eş-Şâmîle); Danişman, Cilt 2, s.20.

⁸⁶ Adem Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001, s. 69, 70.

⁸⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 1, s. 344; Köksal, Cilt 15, s. 527, 528.

⁸⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 768.

⁸⁹ İbn Sa'd, Cilt 5, s. 66, 67; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, Cilt 1, s. 856; İbn Hacer, Cilt 4, s. 651.

⁹⁰ Apak, s. 72.

⁹¹ Heyet, *İslâm Tarihi*, Cilt 3, s. 471.

⁹² Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 89, 90.

⁹³ Ahmet Önkâl, "Amr b. Âs", *DİA*, Ankara 1991, Cilt 3, s. 79-81.

⁹⁴ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-Kubra*, Cilt 1, s. 351 (eş-Şâmîle).

⁹⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, y.y 2013, s. 89, 90.

Peygamber onun yerine Uman halkının eğitimini üstlenmek üzere Âlâ'yı göndermiştir.⁹⁶

1. 6. 6. Tâif

9/630 yılında Tâif şehrinin sakinleri olan Sakîf kabilesinden bir heyet, bir takım müzakerelerden sonra Müslüman olmayı kabul etmişler ve toprakları İslâm devletine ilhak olunmuştur.⁹⁷

Hz. Peygamber Sakîflilere istekleri doğrultusunda bir belge yazdırmış⁹⁸ ve İslâm hükümlerine aykırı olmayan taleplerini yerine getirmekte bir sakınca görmemiştir. Sakîflilerle yapılan anlaşmanın maddelerinden birine göre her kabile başkanlarını kendi kabilesinden seçecektir. Ahlafîlar kendi başkanlarını, Benî Malikler de kendi başkanlarını seçme hakkına sahiptir. Böyle bir maddenin varlığı söz konusu ise de Hamidullah'ın ifade ettiğine göre Hz. Peygamber, irade ederse başka bir vali göndermesine engel teşkil edecek bir durum söz konusu değildir.⁹⁹ Yine de Hz. Peygamber'in gönderdiği valiyi, Sakîflilerden seçtiği görülmektedir.

Heyet mensuplarından Osman b. Ebu'l-Âs isimli bir genç, İslâm'ın inanç ve ibadet esaslarını kavrama konusunda üstün bir çaba sarf etmiş, Kur'ân-ı Kerîm'e olan ilgisiyle de dikkat çekmiştir. Hatta heyetin Medine'de misafir oldukları süre içinde Osman'ın birkaç sure ezberlediği kaydedilir. Osman'ın İslâm ilkelerini anlamada ve Kur'ân-ı Kerîm tahsilindeki bu azmi ona genç yaşına rağmen Tâif valiliğini getirmiştir.¹⁰⁰

Bazı kaynaklar Huzeyfe b. Yeman'ın (ö. 36/656) Tâif yakınlarında Dâba'nın idaresini yürüttüğünü¹⁰¹, Malik b. Avf en-Nasrî'nin ise Tâif çevresindeki bâdiyeleri yöneterek Osman'a yardımcı olduğunu kaydetmişlerdir.¹⁰²

⁹⁶ Köksal, Cilt 15, s. 533.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Cilt 2, s. 262.

⁹⁸ Köksal, Cilt 16, s. 307-309.

⁹⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 1, s. 421.

¹⁰⁰ İbn Hişâm, Cilt 4, s. 457; Belâzurî, *Fütûh*, s. 66; İbn Hazm, Cilt 1, s. 24; İbn Abdilberr, Cilt 1, s. 318; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Gâbe*, Cilt 1, s. 747; İbn Hacer, Cilt 4, s. 451; Kettânî, Cilt 1, s. 401; Sıddîqui, s. 248.

¹⁰¹ Sıddîqui, s. 249.

¹⁰² Asri Çubukçu, "Osman b. Ebü'l-Âs", *DİA*, Cilt 33, s. 464.

Hız. Peygamber Osman'ı Tâif'e uğurlamadan önce ona bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Kaynaklara göre Hız. Peygamber Osman'a; cemaatinin içinde yaşlı, çocuk, zayıf ve ihtiyaç sahibi kimselerin bulunabileceğini, bu yüzden insanları en zayıflarına göre değerlendirmeye tabi tutarak namazında orta bir yol izlemesini ve okuduğu ezan için ücret talep etmeyecek bir müezzin görevlendirmesini söylemiştir.¹⁰³ Osman'la beraber Lât adlı putu ortadan kaldırmak üzere özel görevliler gönderilmiştir.¹⁰⁴ Merkeze bağlı olarak yürütülen eğitim faaliyetlerinin bir ayağı olarak Tâiflilere İslâm'ı öğretmek için Medine'den muallimler de gönderilmiştir.¹⁰⁵ Osman b. Ebu'l-Âs uzun bir müddet Tâif idaresini yürütmüş, Hız. Ömer (ö. 23/644) onu başka bir valiliğe atamak üzere çağırınca kadar görevinde kalmıştır.

1. 6. 7. Yemen

Hız. Peygamber, İran kırsasına bir davet mektubu göndermiş ve Kisra, Yemen valisi Bâzân'a mektubun sahibini araştırması talimatını vermiştir. Böylece Bâzân, İslâm dinî ve tebliğcisi hakkında tahkikata girişmiş ve bunun neticesinde Müslüman olmaya karar vermiştir.¹⁰⁶

Hız. Peygamber İslâm devletine bağlılığını bildiren Bâzân'ın idaresini sürdürmesine karar vermiş, İranlıların son Yemen valisi Bâzân, İslâm devletinin ilk acem valisi olmasının yanında Yemen'de İslâm devletini temsil eden ilk yönetici olmuştur.¹⁰⁷ Bâzân'ın etkili bir yönetici olduğu görülmektedir. Onun Müslüman olmasıyla Ebnâlar ve San'a halkı İslâm'ı kabul etmiştir. Böylece yabancı kuvvetlerin Yemen üzerindeki hâkimiyetleri resmen son bulmuştur.¹⁰⁸ Hız. Peygamber Yemen idaresinin tamamını Bâzân'a tevdi etmiştir.¹⁰⁹ Aslında halk arasında İslâm tam olarak yayılmadığından bölgede İslâm devletinin hâkimiyetinin tam anlamıyla tesis edilemediği görülmektedir. Nitekim 10/631 yılında, mülki idare daha sağlam temellere oturtulmuştur.¹¹⁰ Bu yüzden Bâzân'ın önceliği tebliğ faaliyetleri olmalıdır. Ancak

¹⁰³ İbn Hişâm, Cilt 4, s. 458; İbn Kesîr, Cilt 5, s. 111.

¹⁰⁴ İbn Kesîr, Cilt 5, s. 110; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt1, s. 421.

¹⁰⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 1, s. 421.

¹⁰⁶ Heyet, *İslâm Tarihi*, Cilt 3, s. 333; Nadir Özkuyumcu, "Asr-ı Saadette Hristiyanlarla İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan Yayınları, İstanbul 1994, Cilt 2, s. 490.

¹⁰⁷ Kettânî, Cilt 1, s. 399; Heyet, *İslâm Tarihi*, Cilt 3 s. 333; Danişman, Cilt 2, s. 219-220.

¹⁰⁸ Cengiz Tomar, "Yemen", *DİA*, Ankara 2013, Cilt 43, s. 401-406.

¹⁰⁹ Kettânî, Cilt 1, s.398.

¹¹⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 1, s. 231.

Bâzân'ın valiliği uzun sürmemiş ve ayrıldığı İran idaresi tarafından öldürülmüştür. Bâzân'ın 7/628 yılında İslâm'ı kabul ettiği, ancak 8/629 yılında Müslüman olduğunu ilan ettiği¹¹¹ ve 10/631 yılında öldürüldüğü kaydedilmiştir.¹¹² Kaynaklara göre onun yönetimi boyunca Yemen'de barış ve düzen hâkim olmuştur.¹¹³

Hz. Peygamber, Yemen idaresini San'a merkezli olarak tek elden yürüten Bâzân'ın vefatından sonra bölgenin idaresini birçok yöneticiye tevdi etmiştir. Bâzân vefat ettiğinde, primogenitür¹¹⁴ kuralına mutabık olarak, yerine en büyük oğlu Şehr geçmiştir. Durumu Hz. Peygamber'e rapor edince, Hz. Peygamber, Şehr'e, yeni atamalar yapılıncaya kadar idareyi kontrol altında tutmasını söylemiştir.¹¹⁵ Kaynaklar bu hususta muhtelif rivayetler ihtiva etmektedirler. Köksal'a göre Hz. Peygamber Yemen idaresini üç merkez üzerinden yürütmüştür. Bu merkezler en büyük vilayet olan Cened, orta vilayet San'a ve en küçük vilayet olan Hadramevt'tir.¹¹⁶

Hz. Peygamber bölgenin çeşitli nahiyelerine birçok isim tayin etmiştir. Bu tayinler bazen idarî, bazen malî, bazen de her ikisini aynı bünyede barındıran vazifeler şeklinde gerçekleşmiştir. Bölgenin İslâm devletine bağlanması birçok açıdan olduğu gibi malî anlamda da İslâm devletine katkıda bulunacaktır. Müslüman olan kesimin yanında Yemen'de meskûn Yahudi, Hristiyan ve Mecusi kesimlerin her birinden tahsil edilecek zekât ve sadaka vergileri söz konudur.¹¹⁷ Bölgenin madenlerinden de vergi alındığına dair haberler mevcuttur.¹¹⁸ Bu yüzden bölgenin karmaşık yapısı göz önünde bulundurularak Hz. Ali¹¹⁹, Muâz b. Cebel, Ebû Mûsâ ve Amr b. Hazm gibi İslâm şeriatını iyi bilen liyakatli sahâbeler, Yemen'de idarî, kazaî, malî ve eğitime dair faaliyetleri yürütmüşlerdir.

1. 6. 8. Cened

¹¹¹ Özkuyumcu, Cilt 2, s.490.

¹¹² Heyet, *İslâm Tarihi*, Cilt 3, s. 533-534.

¹¹³ Sıddıqui, s. 253.

¹¹⁴ Hükümdarın büyük oğlunun tevarüs hakkına sahip olduğu hanedan sistemi.

¹¹⁵ Sıddıqui, s. 253.

¹¹⁶ Köksal, Cilt 17, s. 36.

¹¹⁷ Belâzurî, *Fütûh*, s. 80

¹¹⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 807.

¹¹⁹ İbn Sa'd, Resulullah'ın Hz. Ali'yi Yemen'de kadılık yapmak üzere gönderdiğine dair bir rivayete yer vermiştir. Bkz. İbn Sa'd, Cilt 2, s. 341.

Cened, Hz. Peygamber'in Yemen'de vali tayin ettiği en mühim bölgelerden biridir. Hz. Peygamber, Bâzân'ın vefatından sonra Yemen idaresini bölerek birçok valiye tevdi etmiştir. Resulullah, ayrıca gönderdiği valilerden birine, diğer eyalet valilerini de yönetme salahiyetini vererek bölgenin en yetkili ismi, Cened'i ise onun idare merkezi olarak belirlemiştir. Benî Tucib heyetinin, Yemen'in bazı önemli isimlerinin Müslüman olduklarını haber vermeleri üzerine Hz. Peygamber'in idarecilerden teşekkür eden heyeti yolladığı da kaydedilmiştir.¹²⁰

Kaynakların ittifakla rivayet ettiklerine göre Cened bölgesine gönderilen isim, Muâz b. Cebel'dir. Diyarbekrî (ö. 990/1582), atamanın tarihini 10/631 yılında Tebuk seferinden sonra¹²¹ olarak belirlemiştir ki bu, Bâzân'ın vefatından sonra gönderildikleri rivayetiyle mutabıktır. Yine Muâz'ın 8/629¹²² veya 9/630 yılında¹²³ gönderildiğine dair haberler mevcuttur.

Hz. Peygamber, Medine'de bir gün ashabına namaz kıldırdıktan sonra yüzünü onlara dönerek, içlerinden birini Yemen'e göndermek istediğini ve bu işe kimin talip olduğunu iki defa sual etmiştir. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer, sırayla kalkarak gitmek istediklerini beyan etmişlerse de Hz. Peygamber sükût etmiştir. Üçüncü defa sorduğunda Muâz b. Cebel ayağa kalkmış ve Hz. Peygamber onu göndermeyi uygun görmüştür.¹²⁴ Muâz'ın gönderilmesinde bazı kişisel sebeplerin de rol oynadığı görülmektedir. Muâz b. Cebel, yüklü bir borcun altına girmiş ve ödeyemediği borçların vadesini uzatmak üzere alacaklılarla bizzat Hz. Peygamber görüşmüştür. Ancak sonuç alınamayınca Muâz, Resulullah'ın emriyle tüm varlığını elden çıkararak borçlarını ödemiştir.¹²⁵ Muâz'ın bineğinde olduğu halde Hz. Peygamber'in onun yanında yürüyerek ashabından bazı kimselerle beraber Yemen'e uğurladığı ve bu uğurlama esnasında Hz. Peygamber'in Muâz'a, bir daha kendisini göremeyeceği şeklinde imalarda bulunduğu, bu yüzden Muâz'ın ayrılırken ağladığı rivayet edilmiştir.¹²⁶

¹²⁰ Tomar, "Yemen", Cilt 43, s. 401-406.

¹²¹ Diyarbekrî, *Târîhu'l-Hamîs*, Beyrut: Müessesetu Şa'bân, ty, Cilt 2, s. 142; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatu's-Safve*, çev. Abdülvehhab Öztürk, Kahraman Yayınları, İstanbul 2006, s. 220.

¹²² Zeynü'd-dîn Ahmed ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhâri Muhtasarı ve Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, çev. Kâmil Miras, 7. Baskı, Yedigün Matbaası, Ankara 1984, Cilt 5, s. 13.

¹²³ M. Yaşar Kandemir, "Muaz b. Cebel", *DİA*, Ankara 2005, Cilt 30, s. 338-339.

¹²⁴ Diyarbekrî, Cilt 2, s. 142.

¹²⁵ İbn Sa'd, Cilt 3, s. 652.

¹²⁶ İbnü'l-Cevzî, s. 220; Diyarbekrî, Cilt 2, s. 142, 143.

Bu esnada Muâz b. Cebel henüz 20 yaşlarındadır. Yine Muâz'ın total olduğu¹²⁷ ve Hz. Peygamber'in engelli kesimi, görevlerini icra etmelerine mani olmayacak kademelerde istihdam ettiğinin güzel bir örneği olduğu kaydedilmiştir.¹²⁸ Ayrıca Muâz'ın güzel yüzlü ve etkili bir konuşmacı olduğu rivayet edilir. Muâz'ın gönderilmesiyle alakalı Yemenlilere hitaben yazılan bir mektubunda Hz. Peygamber, Muâz'ın dindarlığına ve ilmine dikkat çekmiştir.¹²⁹

Resulullah Muâz'a birçok talimat vermiş ve kendisini göndermeden önce bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Hz. Peygamber Muâz'a, ehli kitap olan bir topluluğa gideceğini¹³⁰ ve onları evvela Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed'in onun elçisi olduğuna iman etmeye davet etmesini söylemiştir. Eğer itaat ederlerse Allah'ın farz kıldığı beş vakit namazı öğretmesini, bunu da kabul ederlerse Allah'ın, zenginlerinden alınıp fakirlerine döndürülen sadakayı farz kıldığını haber vermesini istemiştir. Bundan sonra Resulullah Muâz'a, vergi muhataplarının mallarının en iyilerini almamasını tembihlemiştir. Yine Hz. Peygamber mazlumla Allah arasında bir perdenin olmadığını söyleyerek mazlumun ahını almamaya özen göstermesini tavsiye etmiştir.¹³¹

Muâz, hiç şüphesiz Hz. Peygamber'in âmilleri içinde en çok yankı uyandıran ve dikkatleri celp eden idareci olmuştur. Kaynaklar, Muâz'ın Yemen idaresine atanması, idaresinin ihtiva ettiği salahiyetler ve görevindeki muvaffakiyetleri rivayet etmişlerdir. Nitekim Muâz, sadece Yemen'in en yetkili ismi olmakla kalmamış, aynı zamanda Hz. Peygamber'in sorumluluklarını en geniş tuttuğu vali olmuştur. Daha önce birçok valiye Hz. Peygamber'in birden fazla görev verdiği, âmillerin idareyi ve kazayı bir arada yürüterek aynı zamanda eğitim faaliyetlerini icra ettikleri, vergi idaresini üstlendikleri ve namazlarda imamlık da dâhil olmak üzere dinî, idarî ve malî birçok vazifeyi aynı anda icra ettikleri vakidir. Ancak tüm bu vazifelerin yanında, Yemen gibi geniş bir mıntıkaya gönderilen birçok idarecinin kendisine bağlanarak onların en yetkilisi olma sıfatıyla üst düzey bir yönetici olması, Muâz'ı diğerlerinden ayırmaktadır. Muâz, Hz. Peygamber'in hükümlerine itimat ettiği ve kendi içtihadını yapmasına müsaade ettiği bir sahâbedir. Dolayısıyla Muâz'ın uygulamaları birçok cihetten kaynak teşkil etmiş ve

¹²⁷ İbn Sa'd, Cilt 3, s. 652.

¹²⁸ Bünyamin Erul, *Siret Tedkikleri*, 1. Baskı, Otto Yayınları, Ankara 2013, s. 153.

¹²⁹ İbn Sa'd, Cilt 3, s. 652; İbn Hacer, Cilt 6, s. 137.

¹³⁰ İbn Hişâm, Cilt 2, s. 497.

¹³¹ Diyarbekrî, Cilt 2, s. 143; Köksal, Cilt 17, s. 38.

özellikle hukuk ilminde onun birçok tatbikatı esas alınmıştır. Örneğin Muâz, Yemen’de deve ve öküzlerin çalıştırılanlarından zekât almamış ve bu uygulama esas alınarak, işte çalışan hayvanlardan zekât alınmayacağına dair fikhî bir prensip oluşturulmuştur.¹³²

Hz. Peygamber’in Muâz’ı Yemen’e gönderdiğini nakleden kaynaklar, onun vazifesinin karakteri hakkında; câbi (vergi tahsildarı), amir, kadı, âmil gibi muhtelif tabirler kullanmışlardır.¹³³ Nitekim Muâz, bu işlerin tamamına ek olarak halkın eğitim öğretim faaliyetlerini icra etmiş ve en çok meşgul olduğu işlerden biri halka İslâm şeriatını ve esaslarını öğretmek olmuştur. Muâz, kaynaklarda yer aldığına göre Cened’de ikamet etmiştir.¹³⁴ Ancak bütün bölgeyi sürekli gezerek özellikle eğitim ve öğretime dair çalışmaları bir çeşit denetime tabi tuttuğu görülmektedir. Hatta Hamidullah’a göre o, bir eğitim müfettişi hüviyetine bürünmüş bir kazadan diğerine, bir eyaletten diğerine yapılan eğitim faaliyetlerini denetlemek üzere seyahat etmiştir.¹³⁵ Yine Hamidullah’a göre Yemen’e gönderilen Amr b. Hazm genel vali olmuş, Muâz ise gezici bir öğretmen olarak içlerinde dolanıp durmuştur.¹³⁶

Sıddıqui, Muâz’ın gezici öğretmen olduğuna dair görüşü klasik ve çağdaş birçok müellifin düştüğü bir yanlışlık olarak telakki etmiştir. Birçok kaynağa göre Muâz’ın sıfatları, öğretmen, kadı ve vergi tahsildarından başka bir şey değildir. Sıddıqui, tüm parçalar bir araya getirildiğinde Muâz’ın, gücünü ve otoritesini, güney bölgesinin tamamındaki tüm merkezî ve mahallî yöneticiler üzerinde sarf eden bir tür genel vali olduğunu tespit etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber Zür’a b. Zû Yezen’e gönderdiği bir mektupta bazı talimatlara yer vermiş ve gönderdiği idare heyetinden söz ederek elçilerine saygı ve bağlılık göstermelerini istemiş ve bu heyetin liderinin Muâz b. Cebel olduğunu açıkça beyan etmiştir. Böylece Sıddıqui, Muâz’ın Yemen’in işleriyle alakalı bütün yetkilere sahip Yemen genel valisi olduğu kanısına varmıştır.¹³⁷ Muâz’ın vali olarak gönderildiğine dair birçok rivayet mevcuttur.¹³⁸

¹³² Ebu Yusuf, s. 134.

¹³³ Sıddıqui, s. 274.

¹³⁴ Sıddıqui, s. 135.

¹³⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 640.

¹³⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 760.

¹³⁷ Sıddıqui, s. 254.

¹³⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Cilt 1, s. 230; Kettânî, Cilt 1, s. 404; Özkuyumcu, Cilt 2, s.490; Danişman, Cilt 2, s. 220.

Hız. Peygamber'in Muâz'a tevdi ettiği diğer bir vazife ise kaza, yani yargının yürütülmesidir.¹³⁹ Hız. Peygamber'in Muâz'ı Yemen'e uğurladığı meşhur rivayete göre, Resulullah, Muâz'a gönderilmesinin öncesinde bazı sorular yönelmiş ve onun kaza işine muktedir olup olmadığını kısa bir sınavla yoklamıştır. Buna göre Hız. Peygamber, karşılaştığı kazaî durumlarda neye göre hükmedeceğini sorunca Muâz, "Allah'ın kitabına göre" şeklinde bir yanıt vermiştir. Hız. Peygamber, aradığı hükmü Kur'ân-ı Kerim'de bulamaması durumunda neye göre hükmedeceğini sorunca, Muaz, "Resulullah'ın sünnetine göre" demiştir. Hız. Peygamber bu defa sünnette de aradığı hükme dair bir ipucu bulmazsa nasıl bir yol izleyeceğini sormuş ve Muâz, Kur'ân-ı Kerim ve Sünnetin ışığında içtihat ederek kararı hükme bağlayacağını beyan etmiştir. Hız. Peygamber "Resulullah'ın elçisine Resulullah'ı hoşnut edecek cevaplar verdiren Allah'a hamdolsun" buyurarak memnuniyetini dile getirmiştir.¹⁴⁰ Böylece Resulullah Muâz'ın yargı işindeki kabiliyet ve vukufundan emin olmuş ve görevi alacak liyakatte olduğunu saptamıştır. İfade edilen bu prensip çağları aşarak tüm zamanlarda, âlim ve hukukçuların karşılaşacakları meseleleri çözmeye izleyecekleri yolu çizmiştir.¹⁴¹

Yemen'de Esved el-Ansî'nin peygamberlik iddiasında bulunarak bölgenin zafiyetlerini kullanıp hızla ilerlediği sıralarda, Muâz'ın, bütün sadık insanları kendi etrafında toplamayı başardığı ve Medine'den gelen talimatlara göre hareket ederek, merkezî hükümetin vekilliğini tam anlamıyla yerine getirdiği kaydedilmiştir.¹⁴² İsyandan ötürü görev yerlerinden ayrılan valiler ve memurlar, Esved el-Ansî (ö. 11/632) öldürülerek asayiş sağlandıktan sonra görev yerlerine dönmüşler ve Muâz'ın emirliği altında yeniden birleştiklerini Hız. Peygamber'e haber veren bir mektup göndermişlerdir. Ancak Hız. Peygamber, o gecenin sabahında vefat etmiş ve mektuba cevap veren, halife Hız. Ebu Bekir olmuştur.¹⁴³

1. 6. 9. Necran

Hız. Peygamber dinlerinde kalarak Müslümanlara siyasî bağlılığı kabul eden Necranlılara İslâm devletini temsilen bir vali göndermeyi uygun bulmuştur.

¹³⁹ İbn Abdülber, Cilt 1, s. 439; Heyet, *İslâm Tarihi*, Cilt 3, s. 533-534.

¹⁴⁰ İbn Abdilberr, Cilt 1, s. 439; Diyarbekrî, Cilt 2, s. 143; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 748; Köksal, Cilt 17, s. 36, 37; Kandemir, "Muaz b. Cebel", Cilt 30, s. 338-339.

¹⁴¹ Sıddıqui, s. 358.

¹⁴² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 1, s. 348.

¹⁴³ Hamidullah, *el-Vesâiku 's-Siyâsiyye*, s. 377 (No: 278-279).

Kaynaklarda Necran idaresinde zikredilen iki isimden biri Ebu Ubeyde b. Cerrâh'tır (ö. 18/639). Ebu Ubeyde'nin Necran halkının, kendilerine İslâm'ı öğretecek¹⁴⁴ cizyeyi tahsil etmek ve kendi aralarında meydana gelecek finansal ihtilafları çözecek emin bir sahâbe talep etmeleri üzerine gönderildiği kaydedilir.¹⁴⁵ Necranlıların yargı bağımsızlıkları Hz. Peygamber'in kendilerine sağladığı güvenceler arasında olmasına rağmen böyle bir talepte bulunmaları İslâm devletine olan güvenlerine işaret etmektedir. Ebu Ubeyd'in vazifesi daha çok malî yükümlülükler içerse de yönetim karakterli olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber, "Her ümmetin bir emini vardır. Benim ümmetimin emini Ebu Ubeyde'dir."¹⁴⁶ ifadesiyle onun Necran'ın ihtiyaç duyduğu isim olduğuna karar vermiştir. Böylece bölgeye gönderilen Ebu Ubeyde, bir süre Necran'da kalarak vazifesini ifa etmiştir.

Ebu Ubeyde'nin bölgede daha çok vergi toplamakla ve dini öğretmekle alakadar olduğu, bunların sıra daha çok finansal olmak üzere anlaşmazlıkları çözme yetkisini havi bir çeşit yargı idaresini yürüttüğü kaydedilmiştir. Hz. Peygamber, anlaşmazlıkları çözme hususunda Ebu Ubeyde'ye, "Aralarında adaletle hükmet."¹⁴⁷ şeklinde bir öğüt ve talimat vermiştir. Sıddıqui'nin kaydettiğine göre İbn İshak bu görevi "devlet idaresi" şeklinde isimlendirirken, İbn Haldun "bölgenin hamil valisi" olarak telakki etmiştir. Yine İbn Sa'd, Ebu Ubeyde'ye ait, kaşında "el-Humus Lillah (Beşte biri Allah'a aittir)" ibaresi yazılı¹⁴⁸ bir yüzükten söz eder ki Sıddıqui bu yüzüğü Ebu Ubeyde'nin valiliğinin mührü olarak telakki etmiştir.¹⁴⁹ Mühür taşıma Hz. Peygamber'in âmilleri arasında yaygın bir uygulama olmayıp nadir rastlanan bir durumdur.

Bazı kaynakların rivayetlerine göre ise bölgeye tayin edilen vali Amr b. Hazm'dır.¹⁵⁰ Sahih kabul edilen pek çok kaynak bu rivayete yer vermiştir. Ancak daha önce İslâm'ı kabul eden Belhârislilerin idaresini yürütmek üzere Amr b. Hazm'ın gönderildiğine dair rivayetler mevcuttur. İbn Sa'd'ın kaydettiği bir rivayet ise meseleyi aydınlatacak mahiyettedir. Buna göre Amr, Necran ile Haris oğullarının vilayetlerine tayin edilmiştir. Haris oğullarının oturdukları bölgenin Necran toprakları dâhilindedir.

¹⁴⁴ İbn Hacer, Cilt 3, s. 587.

¹⁴⁵ Diyarbekrî, Cilt 2, s. 146; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 766.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, Cilt 1, s. 56; İbnü'l-Esîr; İbn Hacer, Cilt 3, s. 586.

¹⁴⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 768.

¹⁴⁸ İbn Sa'd, Cilt 3, s. 480.

¹⁴⁹ Sıddıqui, s. 252.

¹⁵⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Cilt 1, s. 230; Kettânî, Cilt 1, s. 401, 402; Danışman, Cilt 2, s. 220.

Yine İbn Sa'd ve birçok müellif Hz. Peygamber'in Amr'ı Necran'a gönderirken kendisine verdiği meşhur bir belgeden söz etmişlerdir. Bu belgede malî yükümlülükler tafsilatlı bir şekilde zikredilirken günlük hayatta yerine getirilecek ibadetlere dahi yer verilmiştir. Demek ki Müslüman olan bir kesim söz konusudur. Necranlıların dinlerinde kaldıkları ve cizye vergisine tabi tutuldukları göz önüne alındığında, söz konusu Müslüman kesimi Haris oğullarının teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Sıddıqui, Necran'a önce Ebu Ubeyde'nin gönderildiğini, ancak daha sonra atama değişikliğine gidilerek Amr'ın Ebu Ubeyde'nin yerine gönderildiğini tespit etmiştir.¹⁵¹

Amr'a verilen, ferâiz, sünen, sadaka ve diyetleri¹⁵² ihtiva eden belge ise ilim erbabı arasında meşhur¹⁵³ bir belge olup pek çok hükmün istinbat edildiği bir referans mahiyetindedir. Bu belge tafsilatlı bir zekât tarifesi olmasının yanında valinin sosyal ve dinî hayatı düzenlemesinde esas alması gereken bir kurallar silsilesidir. Hz. Peygamber Amr'a hitaben yazdırdığı bu belgede, Amr'a hakta yumuşak, haksızlıkta sert bir tutum takınmasını, öğretim faaliyetlerini icra ederken anlayışlı davranması gerektiğini tembihlemiştir. Yine gönderildiği bölgede adaletle hükmetmesini, insanlara hak ve borçlarını bildirmesini, dinî yükümlülüklerini kavramaları hususunda hassas bir tavır takınarak halkı uyarmasını ve müjdelemesini emretmiştir. Hz. Peygamber ayrıca Amr'ın insanlar arasında bir tahrik olduğunda kabile ve aşiretlere çağırmayı yasaklamasını, böylelikle davaların tek olan Allah adına olmasını, aksi takdirde gerekirse kılıçla kesilmeleri yoluyla bunu temin edinceye kadar çalışmasını buyurmuştur. Göze çarpan bu birkaç maddenin dışında Amr, günlük ibadetler hakkında bilgilendirilerek, halkın dinî ve sosyal hayatlarının işleyişine nezaret etmekle sorumlu tutulmuştur.¹⁵⁴

2. MALÎ İDARENİN KADEMELERİNDE ÂMİLLİK

Hz. Peygamber, İslâm'ın girdiği veya siyasî bağlılığını bildiren bütün bölgelere vergi memurları göndermiştir. Merkeze bağlılığın bir göstergesi olarak toplanan vergilerin bir kısmı, âmiller tarafından Medine'ye ulaştırılmıştır. Medine halkı vergilerini bizzat Hz. Peygamber'e takdim edebilmişse de Medine'de bulunan halkın

¹⁵¹ Sıddıqui, s. 252.

¹⁵² İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, Cilt 1, s. 845.

¹⁵³ İbn Sa'd, Cilt 5, s. 333, 334.

¹⁵⁴ İbn Hişâm, Cilt 4, s. 502; İbn Sa'd, Cilt 5, s. 333; Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, s. 224, 228 (No: 105, 106 a/b); Köksal, Cilt 17, s. 43.

vergilerini toplamak üzere bazı görevlendirmelerin de yapıldığı bilinmektedir. 3/325 yılından 11/632 yılına kadar Medine’de bulunan bahçelerin ürünlerini tahmin etmekle görevlendirilen Ferve b. Amr, Medine’de yapılan görevlendirmeler arasında zikredilebilir.¹⁵⁵

2. 1. İslâm Devletinin Gelir Kaynakları Ve İlgili Memurluklar

2. 1. 1. Müslüman Kaynaklı Gelirler: Zekât Ve Öşür

Sözlükte artma, arıtma ve bereket gibi anlamlara karşılık gelen zekât, istilahta, Kur’ân-ı Kerîm’de belirtilen sınıflara sarf edilmek üzere dinen zengin sayılan Müslümanların malından alınan belli bir payı ifade eder.¹⁵⁶ Mâverdi, sadakanın zekât, zekâtın da sadaka olduğunu; yani isim olarak ayrılışlar da mana olarak aynı şeye işaret eden iki kelime olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁷ Zekât, Kur’ân-ı Kerîm’de tekil ve çoğul formlarıyla on üç yerde zikredilen sadakadan¹⁵⁸, temelde farz olan bir ibadeti ifade etmesi yönüyle ayrılır. Zekât, mükelleflerinin, muayyen şartları haiz mallarından tahsil edilerek, sadece Kur’ân-ı Kerîm’in belirlediği sekiz sınıfa sarf edilebilen bir devlet vergisidir.

Toprak mahsullerinden tahsil edilen zekâtı ifade etmek üzere de, sözlükte “onda bir” manasına karşılık gelen öşür terimi kullanılmıştır. En’âm suresinin 141. ayetinde, Müslümanlara hasat günü mahsullerinin haklarını vermelerini ihtiva eden emir, ziraî ürünlerdeki malî mükellefiyetleri ortaya koyan naslardan biri olarak telakki edilir.¹⁵⁹ Yine “Kazandıklarınızın iyilerinden ve rızık olarak sizin için yerden çıkardıklarımızdan hayra harcayın.”¹⁶⁰ mealindeki ayette, “yerden çıkardıklarımızdan” ifadesi öşür vergisi, “kazandıklarınızdan” ifadesi ise ticaret mallarından tahsil edilecek zekât olarak yorumlanmıştır.¹⁶¹ Öşür, Müslüman halktan tahsil edilen bir vergidir ve Arap veya acem topraklarından halkları üzerinde Müslüman olan araziler sahiplerinin ve öşür arazileridir. Medine ve Yemen toprakları bu bağlamda değerlendirilebilir. Keza Arap

¹⁵⁵ Siddîquî, s. 512.

¹⁵⁶ Mehmet Erkal, “Zekât”, *DİA*, Ankara 2013, Cilt 44, s. 97-207; Nihat Dalgın, “Zekât Hükümleri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16, 2003, s. 43.

¹⁵⁷ Mâverdi, s. 218.

¹⁵⁸ Bkz. Ali Duman, “Sadaka”, *DİA*, Ankara 2008, Cilt 35, s. 383-384.

¹⁵⁹ Mehmet Erkal, “Öşür”, *DİA*, Ankara 2007, Cilt 34, s. 97-100.

¹⁶⁰ Bakara, 2/267.

¹⁶¹ Serahsî, Cilt 3, s. 1.

putperestleri gibi kendilerinden cizye kabul edilmeyen kimselerin arazileri de öşür arazisidir.¹⁶²

İslâm'ın Medine safhası, zekât müessesesinin tekevvünün esas dönemidir ve yaygın kanaate göre zekât, 2/624 yılında farz olmuştur.¹⁶³ Kur'ân-ı Kerîm'in kırktan fazla ayetinde zekâtın verilmesine dair sarîh emirler bulunmaktadır.¹⁶⁴ Ancak bu tarihten itibaren Hz. Peygamber'in görevlendirmeler yaparak kurumun esaslarını belirlediğine dair izlere rastlanmaz. Birçok müessesede olduğu gibi, zekât müessesesi de tedricen teşekkül etmiştir. Zekâtın farz olduğu yıllardan, Hz. Peygamber'in zekât âmillerini gönderdiği zaman dilimine kadar zekât vergisi incelendiğinde, kalıcı görevlendirmelerin yapılmadığı ve zekâtın tahakkuk ettiği mükelleflerin, zekâtlarını bizzat götürerek Hz. Peygamber'e teslim ettikleri anlaşılmaktadır. Selmân-ı Fârisî'nin (ö. 35/656), hicretin erken dönemlerinde Hz. Peygamber'e sadakasını vermek istemesi, sadakaların erken dönemlerden itibaren merkezî bir otoriteye bağlandığına dair bir delil addedilmiştir.¹⁶⁵

Kaynaklar Hz. Peygamber'in zekât âmillerini göndermeye başladığı tarih hususunda ihtilaf etmiştir. Yaygın kanaate göre Hz. Peygamber, 9/631 yılında, Cîrâne umresinden Medine'ye dönmüş, Zilkâde ve Zilhicceyi geçirdikten sonra Muharrem hilalinin görünmesiyle beraber zekât âmillerini seçerek, İslâm'ın ulaştığı tüm bölgelere göndermiştir.¹⁶⁶ Ancak kaynaklarda bu tarihin 10/632¹⁶⁷ veya 11/633¹⁶⁸ yılı olduğuna dair rivayetler de mevcuttur. Hz. Peygamber'in ilk zekât âmili ataması yaptığı yıldan sonra, yeni bölgelerin katılması hasebiyle, kadroyu genişlettiği de görülmektedir.

Zekât memurlarının, vergi işlerinin haricinde vazifeler üstlendiğini de zikretmek gerekir. Büyük bir öneme sahip bulunan tebliğ faaliyetlerinin diğer devlet memurlarının olduğu gibi, zekât memurlarının da uhdesinde bir vazife olduğunu müşahade ederiz.

¹⁶² Ebu Yusuf, s. 122.

¹⁶³ Yusuf el-Karadâvî, *Fıkh 'uz-Zekât*, çev. İbrahim Sarımsı, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1984, Cilt 1, s. 80; DİA, "Muhammed (Hz. Peygamber Devri Kronolojisi)", *DİA*, Cilt 30, s. 479-481.

¹⁶⁴ Salih Tuğ, "İslâm'da Vergi Hukukunun Tekevvünü", *İslâm Medeniyeti*, Cilt 1, S. 1, 1967, s. 26.

¹⁶⁵ Salih Tuğ, "Zekâtın Yeniden Merkezîleştirilmesi", *İslâm Medeniyeti*, S. 28, 1973, s. 31.

¹⁶⁶ Vâkıdî, Cilt 3, s. 392; İbn Sa'd, Cilt 5, s. 63; Taberî, Cilt 2, s. 505; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, Cilt 2, s. 268.

¹⁶⁷ Taberî, Cilt 2, s. 204; Süleyman Ateş, *Kurân Ansiklopedisi*, Kur'an Bilimleri Araştırma Vakfı, İstanbul ty, Cilt 14, s. 492-493.

¹⁶⁸ İbn Sa'd, Cilt 6, s. 166.

Gittikleri bölgelerde asayişî sağlamakla da yükümlü tutulabilen zekât memurlarının genellikle gönderildikleri bölgeye aşına olan yerlilerinden seçildiği anlaşılmaktadır.

Bahçe ve tarlalara ise, Hz. Peygamber, ürünü tahmin etmek üzere uzman tahminciler göndererek, ürünün yaklaşık miktarının tespit edilmesini isterdi. Devlet yetkilileri tarafından takdir edilmesinin yararı, mal sahibinin hainlik yapmasını önlemeğe yöneliktir.¹⁶⁹ Nihayet toplanarak bir araya getirilen zekât geliri, uygun sınıflara dağıtıldı ve Kur'ân-ı Kerîm'in emrettiği sekiz sınıfa, ihtiyaçları nispetinde adil bir dağıtım yapıldı. Zekât ve diğer vergiler genellikle yılda bir defa, topraktan alınan vergiler mahsul zamanlarında tahsil edilirdi.

Memurlar tahsil ettikleri vergileri bir araya getirerek bir süre muhafaza etmiş olmalıdır. Özellikle Medine'de, muhtelif bölgelerden gelen hayvan, kıyafet, nakit vb. cinsinden vergi ödemelerinin muhafaza edileceği bir mekânın mevcudiyeti kaçınılmazdır. Hz. Peygamber'in eline geçen ödemeleri, aktaracağı giderlere derhal ulaştırdığı ve özellikle sadaka mallarını uzun süre tutmaktan sakındığı bilinmektedir. Ancak malların hesaplanarak verilecekleri sınıfların belirlenmesi kısa da olsa vakit almaktadır. Bu süre zarfında Medine'de zekât hayvanlarının tutulduğu ağıllardan, nakit ve diğer cinsten malların muhafaza edildiği depolardan söz edilir. Hayvanların bakımıyla alakadar olan çobanlar ve hazineyi muhafaza eden muhafızlar da zikredilmiştir. Nakdî vergilerin bizzat Hz. Peygamber'in evinde muhafaza edildiği, ancak bu sürenin çok kısa bir zaman dilimi olduğu kaydedilmiştir. Yine Resulullah tarafından Mescid-i Nebevî'nin üst katında bulunan, Hizâne, Ğurfetu's-Sadaka veya Aliyye denen bir odanın belirlendiği ve merdivenle çıkılan bu odada gıda maddeleri ve silahların muhafaza edildiği bir mahzenin bulunduğu rivayet edilir. Hz. Peygamber'in H.7/628 yılında Hayber dönüşünde, mescidi genişletme çalışmaları esnasında yaptırdığı tahmin edilen odada, sadaka olarak toplanan gıdaların, dağıtımı gerçekleşene kadar tutulduğu görülmektedir. Yine muhtaç olanların faydalanmaları için, mescidin iki sütunu arasına gerilen ipe asılan hurmalar da hatırlanmalıdır. Bir defasında buraya adi hurma getirilmesi, Bakara suresinin 267. Ayetiyle kınanmıştır. Hz. Ali'den naklen riayet edilen bir hadiste, "(Hz. Peygamber) beni sadaka odasına soktuğunda..." şeklinde ifadelerle tesadüf edilir. Hz. Bilal'in sadakaları bir depoda sakladığı ve Hz.

¹⁶⁹ Karadâvî, Cilt 1, s. 73.

Peygamber'in zaman zaman burayı teftiş ettiğine dair nakiller de, beytülmal olarak telakki edilen bir devlet hazinesinin varlığına açıkça işaret ettiği kabul edilmiştir.¹⁷⁰

Hz. Peygamber, nakit, gıda ve elbise gibi vergileri depolarda sakladığı gibi, zekât olarak tahsil edilen hayvanların da bakımını yaptırmıştır. Bu hayvanların diğerleriyle karışmaması için damgalandığı bilinmektedir. Hatta rivayetlere göre damgalama işini bizzat Hz. Peygamber'in yaptığı da olmuştur. Bunun dışında zekât mallarının ve ganimetlerin harcanacağı sınıflar, Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça zikredildiği için, bu fonların başka harcamalarda kullanılması, hukuken sakıncalıdır. Devlet gelirlerinden cizye, ganimet ve zekâtın aynı depoya koyulup koyulmadığına dair bir bilgi bulunmasa da, karıştırılmamaları amacıyla bazı tedbirlerin alındığı sanılmaktadır. Ebu Yusuf, ganimetlerin beşte birinin zekâtla aynı yere konulduğunu ifade etmiştir.¹⁷¹ Hz. Ali, Yemen seriyesinde elde ettiği ganimetleri taksim ettikten sonra, beşte bir payının üzerine "Lillah (Allah'ındır)" şeklinde bir yazı yazmıştır.¹⁷² Bu ve benzeri haberler, bir takım belirleme usullerinin varlığını gösterir. Aynı depoda tutulsalar bile işaretlemeler ve bölmelerle vergiler türlerine göre bir çeşit sınıflandırma işlemine tabi tutulmuş olmalıdır.

Zekât idaresinin her aşamasının teftişe tabi tutulduğu ve Hz. Peygamber'in âmillerinden, topladıkları mallar, malların miktarları, sarf ettikleri yerler hakkında tafsilatlı açıklamalar istediği bilinmektedir. Memurların sözlü olarak kendilerini ifade ettikleri sabit olmakla beraber, topladıkları veya dağıttıkları zekât malları hakkında kayıt tutup tutmadıkları veya bu kayıtların hangi kıstaslara göre tutulduğu hakkında fazla bir malumat mevcut değildir. Öte yandan zekât mallarının muhafazası ve kayıt işiyle ilgilenen âmillerin, genellikle hükümet merkezinde kalanlardan müteşekkil olduğu ve merkeze girişi ve çıkışı yapılan zekât mallarının kayıt altına alındığı kaydedilmiştir. Buna göre merkezde kalan âmiller, Müslüman veya gayrimüslim halktan tahsil edilen vergilerin sarf işiyle de görevli olmuşlardır. Medine'de muayyen

¹⁷⁰ Heyet, *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Kur'an ve Sünnette Zekât*, İSAV Yayınları, İstanbul 2008, s. 196, 197; Tuğ, "Zekâtın Yeniden Merkezileştirilmesi", s. 31.

¹⁷¹ Ebu Yusuf, s. 52.

¹⁷² Vâkîdî, Cilt 1, s. 454.

ihtiyaç sahipleri için dağıtılan aynî ve nakdî değerlerin muntazam senetlerle kaydedildiği ve bu kayıt belgelerine “Hatt” dendiği rivayet edilir.¹⁷³

Zekât memurlarını, merkezî ve mahallî memurlar olarak tasnif etmek de mümkündür. Bu durumda aralarındaki görev farkına dikkat çekilmiş olur. Mahallî memurlar, vergi muhataplarını tespit ederek onlarla iletişim kuran ve tahsilatı yapan memurlardır. Merkezî memurlar ise vergi muhataplarıyla karşılaşmadan mahallî memurlarla irtibat halinde olurlar. Topladıkları meblağı hesaplar ve teslim alırlar.¹⁷⁴

Vergi idaresine dair herhangi bir vazifeyi üstlenen bir zekât memuru, âmildir ve ücreti zekât fonundan ödenir. Öşür toplayan memurlar, kâtipler, zekâtın dağıtımını sağlayanlar, tahsildarlar, ürünleri ölçüp tartanlar, zekât müstahaklarını tespit edenler, çobanlar vb. zekât memurlarının tamamı bu bağlamda değerlendirilir. Peygamber devrinde, âmiller, vergi işinde üstlendikleri vazifeye özel isimler de alabilmiştir. Sığır vergisini tahsil eden memurlara “seis”, zekâtla alakalı kayda geçirilmesi gereken bilgileri yazanlara “kâtip”, malik ve lehtarları bir araya getirenlere “hâşir”, toplanan miktarı dağıtma işiyle görevli olanlara “kâsım”, zekât mallarını muhafaza edenlere “hâfiz”, zekât mallarını ölçmek için görevlendirilenlere “keyyâl” ve hesaplarla ilgilenenlere “hâsip” denmiştir.¹⁷⁵ Âşir, ticaret mallarından zekât olarak alınacak vergiler için memleket dâhilinde icabına göre bir veya müteaddit yerde vücuda getirilen bir malî müessesenin baş memurudur. Nakitler ve ticari eşyalar kabilinden olan malların zekâtlarını hükümet memuru sıfatıyla cibayet ve tahsil eden memurlara “mussaddık”, kabilelerin arasında dolaşarak mevâşi denen hayvanların vergilerini tahsil edenlere “sâî”¹⁷⁶, hurma vb. maddelerin miktarını takdir eden memurlara “hâris”¹⁷⁷, lehtarlar hakkında bilgi verenlere “ârîf”¹⁷⁸ denmiştir. Hâzin, câbi ve emîn gibi başka kavramlar da zekât âmillerine verilen isimlerdendir.¹⁷⁹

Zekât veya daha genel anlamıyla vergi idaresinde çalışan âmiller, topladıkları zekâtın bir kısmında hak sahibidirler. Kur’ân-ı Kerîm, zekâtın sarf edileceği sekiz sınıf

¹⁷³ Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 103.

¹⁷⁴ Sıddıqui, s. 313.

¹⁷⁵ Sıddıkî, s. 175.

¹⁷⁶ Bilmen, Cilt 4, s. 72-77.

¹⁷⁷ Vehbe Zuhaylî, “Zekât”, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 2. Baskı, çev. Ahmet Efe, Nurettin Yıldız vd, yy, Risale Yayınları, 1992, Cilt 3, s. 326, 327.

¹⁷⁸ Sıddıkî, s. 156.

¹⁷⁹ Erkal, “Zekât”, Cilt 44, s. 97-207.

belirlemiş ve zekâtın dağıtımını, ayette belirlenen sınıflar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. “Sadakalar (zekâtlar), Allah’tan bir farz olarak, ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar (âmiller), kalpleri İslâm’a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”¹⁸⁰ mealindeki ayet, sarıh bir kural ortaya koymuştur. Burada sayılan sekiz sınıf ve kendilerine sarf edilecek zekât miktarları hakkında, fıkıh kitapları tafsilatlı malumat ve ihtilaflara yer vermiştir. Âmillerin, ayetin içinde zikredilmiş olması da, kendilerine zekât fonundan ödeme yapılmasına dair açık bir talimattır. Hz. Peygamber devrinde âmillerin aldıkları ücretler hakkında nadir olarak rivayetlere rastlandığı için bu konuda kesin bir hüküm vermek güçtür. Ancak âmiller için, çalıştıkları muhtelif işlere ve işlerinin yüküne göre ücret tahakkuk ettiğine dair bir çıkarım yapmak mümkündür.

Âmillerin sekiz sınıftan biri olması hasebiyle, paylarının toplam zekât malının sekizde biri olacağı şeklinde bir görüş mevcuttur.¹⁸¹ Başka bir görüşe göre ise zekât âmilleri, sorumlulukları nispetinde ücretlendirilir, ancak âmillere ödenen miktarın, zekât mallarının toplamının yarısını geçmemesi gerekir. Âmil gibi genel bir ifadenin kullanılması da, tüm devlet memurlarının bu fondan maaş almalarını meşru kılması olarak yorumlanabilmiştir. Ancak genel kabul gören şekliyle, bu pay, özellikle zekât gelirin tarh, tahsil, koruma, harcanma vb. işleri için istihdam edilen tüm memurların maaş ve emekliliklerini içine alır.¹⁸² Hz. Peygamber, zekât memurunun, zengin olsa bile, zekât fonuyla ücretlendirileceğine dair hadisleri rivayet edilmiştir. Bu durumda, zekât âmillerine ödenen miktar sadaka değil, emeklerinin karşılığı olarak verilen bir ücret olarak anlamak gerekir. Kişinin malının zekâtını merkeze kendisi ulaştırması durumunda, âmilin zekâttan alacağı payın düşmesi de, emeğinin karşılığı olduğuna dair görüşü destekler. Buna göre memurun zekât işinde herhangi bir vazifeyi ifa etmemesi veya buna gerek kalmaması durumunda ücret de tahakkuk etmez.¹⁸³

Verilen maaşa dair net rivayetler mevcut değilse de, bu hususta genel bir prensipten söz edilebilir. Buna göre memurların aldıkları maaş kendi yaşelerini ve

¹⁸⁰ Tevbe, 9/60.

¹⁸¹ Erkal, s. 207.

¹⁸² Vecdi Akyüz, *Zekât*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 528, 529.

¹⁸³ “Âmil”, *el-Mevsuatu'l-Fıkhiyye*, Kuveyt, Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, 1993, s. 229.

yardımcılarının bakımlarını temin etmeğe kifayet eder.¹⁸⁴ Buradaki en önemli maksatlardan biri, âmilin fakirlik çekmemesi ve yaşadığı maddî sıkıntıların, onu, elinin altındaki zekât malından faydalanma arzusuna itmemesidir. Yüce Allah'ın, memurların paylarını zikretmiş olması, maaşlarının garantisi ve işlerini güzel yürütmelerinin teminatı olarak başka fondan veya başka yerden maaş almaya muhtaç olmamalarını sağlar.¹⁸⁵

Bazılarına göre zekât memurlarının tamamında erkek olma şartı aranır. Hiç kadın görevlinin çalıştırılmamış olması, erkeklik şartına mesnet olarak ileri sürülmüştür. Kadın sahâbelerin, malî anlamda tecrübesiz olmaları, zekâtı toplamak üzere uzak bölgelere kadar gidilmesi vb. birçok sebep, erkeklerin istihdam edilmesinin daha elverişli olduğunu açıkça göstermektedir. Kadın sahâbelerin arasından bilhassa okuma yazmada sahip oldukları seviye ile temayüz etmiş hanımlardan, Medine dâhilî vergi teşkilatında görevlendirilenlerin olduğuna dair haberler de mevcuttur.¹⁸⁶

Bir başka mesele ise Haşimoğullarının zekât idaresinde görev alıp alamayacaklarına dairdir. Hz. Peygamber, akrabalarını bu işten uzak tutmuş ve zekât idaresinde görev almalarına mani olmuştur. Bu uygulamanın sebepleri tartışılmış ve zekât malından yemenin Haşimoğullarına haram olması, uygulamanın başlıca nedeni olarak zikredilmiştir. Buna göre zekât memuru, ücretini yine zekât mallarından alacağı için, Hz. Peygamber'in akrabalarının görevlendirilmesi caiz değildir. Ancak bazı âlimler, memurun aldığı ücretin sadaka değil, emeğinin karşılığı olarak verilen maaş olması hasebiyle, Hz. Peygamber'in akrabalarının görevlendirilmelerinde bir sakınca görmemişlerdir. Nitekim Hz. Ali'nin zekât topladığına dair rivayetler mevcuttur. Hz. Ali'nin yaptığı işin karşılığında ücret alıp almadığı müphem olmakla beraber, Hz. Peygamber bunun dışında bir görevlendirme yapmamıştır. Hz. Peygamber, akrabalarını zekât malından adeta uzak tutmak istemiş, iftiraların ve yanlış anlaşılımların önüne geçerek, akrabalarının da zekât mallarından ümitlerini tamamen kesmelerini sağlamıştır.

Hz. Peygamber, âmillerini, valilerini seçtiği gibi müracaatları kabul etmeden seçmiştir.¹⁸⁷ Titiz bir seçimden sonra belirlenen âmillerini eğiten Hz. Peygamber, onlara

¹⁸⁴ Serahsî, Cilt 3, s. 12.

¹⁸⁵ Karadâvî, Cilt 1, s. 242.

¹⁸⁶ Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 103.

¹⁸⁷ Danışman, Cilt 3, s. 221.

zekât hükümlerini tafsilatlı bir biçimde anlatmış, çoğu zaman yazıya dökerek, birer talimatname hazırlatmıştır. Bu belgeler hem memurun atama belgesi olarak gönderildiği bölgede ibraz edilmiş, hem de tafsilatlı hükümler memurun ve muhataplarının bilgilerine sunulmuştur. Zekât tarifelerini ihtiva eden belgeler, âmillerin gönderildikleri bölgelerin ekonomisi ve geçim kaynakları doğrultusunda hazırlanmış ve toplanması gereken miktarlar beyan edilmiştir.

Hz. Peygamber, bir sefere çıkarken sahâbelerinden, önünden geçtikleri bir bahçenin mahsulünü tahmin etmelerini istemiş ve kendisi de bir tahminde bulunmuştur. Dönüş yolunda aynı bahçeye uğramışlar ve mahsulün miktarını sormuşlardır. Bahçe sahibi Hz. Peygamber'in tahminini doğrulamıştır.¹⁸⁸ Hz. Peygamber, memurlarını sözlü olarak da eğitmiş ve dikkat etmeleri gereken hususları önemle anlatmıştır. Zekâtı alınacak malın içinden en iyisini veya en kötüsünü almamalarını, orta kalitede bir tercih yapmalarını, böylece mal sahibini sıkıntıya sokmamalarını öğütlemesi de bu kabildendir.¹⁸⁹ Yine Hz. Peygamber, âmillere, halka olan muameleleri hakkında ikazlarda bulunmuş ve insanların gönüllerini incitmeden vazifelerini ifa etmelerini istemiştir.¹⁹⁰ Memurun gönderileceği bölgede meskûn ahali de benzer bir şekilde uyarılmıştır. Talimatnamelerde genellikle, memura itaat edilmesini ve gereken ilgi ve ihtimamın gösterilmesini emreden ifadeler mevcuttur. Vergi ödemesi gereken mükellefler, memur geldiğinde, onun yetkilerine saygı göstermeli, malın bir kısmını saklamak gibi âmili yanıtacak tutumlardan kaçınmalıdır.¹⁹¹ Zekât memurlarına, amme hukukuna riayet etmelerine dair vurgular yapılmış ve zulümden uzak durmaları önemle anlatılmıştır. Hz. Peygamber, değişik kademelerde görev verdiği vergi memurlarına, vazifelerini ve yetkilerini tafsilatlı bir biçimde uzun uzun anlatmıştır.¹⁹²

Hz. Peygamber'in zekât âmillerine verdiği talimatlardan biri de, zekât muhatabından vergiyi tahsil eden memurun, mal sahibine dua etmesidir ki bu, Kur'ân-ı Kerîm'de işaret edilen bir uygulama olarak görülmüştür. Yüce Allah, 9/630 yılında nazil olan¹⁹³ ayette, “Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve

¹⁸⁸ Said Havva, Cilt 3, s. 370.

¹⁸⁹ Sıddıqui, s. 313.

¹⁹⁰ Heyet, *İslâm Tarihi*, Cilt 3, s. 475.

¹⁹¹ Ebu Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, çev. Cemaladdin Saylık, Düşünce Yayınları, İstanbul 1981, s. 410-412.

¹⁹² Danışman, Cilt 2, s. 221.

¹⁹³ Taberî, Cilt 2, s. 505.

temizleyeceğin bir sadaka (zekât) al ve onlara dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir (Onların kalplerini yatıştırır). Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”¹⁹⁴ buyurmuştur. Ayette yer alan “onlar için dua et” ifadeleri, memurun mal sahibine dua etmesini gerekli kılan bir ifade olarak telakki edilmiştir. Dolayısıyla zekâtı veren ve alan tarafların güzel sözler söylemeleri ve dua etmeleri hükme bağlanmaya çalışılmıştır. Buna göre zekât memurunun, muhatabı için, “Allah seni mükâfatlandırın, verdiğini sana tertemiz yapsın ve kalanını da bereketlendirsın” şeklinde bir dua etmesi gerekir. Bazı Şafii âlimlerine göre farz olan bu tutum, cumhur tarafından müstehap olarak görülmüştür. Ancak Karadâvî, zekâtı diğer vergilerden ayıran en önemli hususun, mükellefin Allah’tan kabul etmesini dileyerek gönül rızasıyla vermesi olduğuna dikkat çekmiş ve bu yüzden tarafların dua etmekle yükümlü olduklarını hükme bağlamıştır.¹⁹⁵

Hz. Peygamber, zekât âmillerinin adaletten ve doğru yoldan sapmamaları için birçok tedbir almış ve kendilerini sürekli bir denetime tabi tutmuştur. Âmillerin topladıkları zekâtları, buldukları bölgede dağıtmaları esas olmakla beraber muayyen bir miktarın Hz. Peygamber’e ulaştırıldığı sanılmaktadır. Bu payın devlet başkanının salahiyetinde olan müellefe-i kulub sınıfına veya ücretleri ödenecek zekât memurlarına harcandığı düşünülebilir. Bölgenin muhtaçları nasiplerini tam olarak aldıkları halde zekât malı bitmemişse, bu meblağın da Medine’ye götürüldüğü bilinmektedir. Hz. Peygamber, Medine’de görüşmeleri esnasında âmillerine sorular yönelmiş ve bir çeşit rapor vermelerini istemiştir. Ayrıca âmillerinin zekât malından keyfi harcamalar yapmalarını yasakladığı gibi muhataplardan hediye almalarını da kesin bir biçimde yasaklamıştır. Resulullah’a göre memurların hediye alması zulüm ve hıyanettir.¹⁹⁶ Hz. Peygamber’in tedbiri, devlet görevlilerinin bu vasıflarını ranta dönüştürmenin önüne geçmiştir.¹⁹⁷ Memurlar, tüm vergi teşkilatını töhmet altında bırakabilecek ve kamunun güvenini tahrip edecek bu çirkin tutumdan uzak durmalıdır. Görevini hakkıyla ifa eden memurlar ve zorluk çıkarmadan zekâtlarını ödeyen muhataplar Hz. Peygamber’in övgüsüne mazhar olmuş, aksi tutumlar sergileyenler ise uyarılmıştır.¹⁹⁸ Örneğin zekâtını vermemek için, memurdan malını saklayan bir kişinin, yapılan tahkikattan sonra, geçerli

¹⁹⁴ Tevbe, 9/103.

¹⁹⁵ Mâverdi, s. 231; Karadâvî, Cilt 1, s. 73; Zuhaylî, Cilt 3, s. 382; Akyüz, s. 294.

¹⁹⁶ Mâverdi, s. 238.

¹⁹⁷ Heyet, *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Kur’an ve Sünnette Zekât*, s. 133.

¹⁹⁸ Bkz. Ebu Ubeyd, s. 408-410.

bir sebep olmaksızın malını sakladığı tespit edildiği takdirde, malının yarısının alınarak cezaî yaptırıma maruz kalacağına dair bir rivayet Hz. Peygamber'e isnat edilmiştir. Ancak bu uyarının genel hükümlü bir ifade olduğu ve sıkı bir emir olarak mezkûr tutumun ağır bir cezaya müstahak olduğuna işaret ettiği kaydedilmiştir.¹⁹⁹

Sonuç olarak, zekât idaresine dair görevlendirmeler ve Kur'ân-ı Kerîm'in âmilleri zikretmesi, zekâtın bireysel bir bağış olmayıp, sosyal müessese olduğuna dair kuvvetli deliller olarak karşımıza çıkar. Zekâtın devlet eliyle toplanmasının birçok faydası vardır. Kişilerin vicdanlarına bırakılan zekâtın eda edilmesi ihmal edilebilir. Zekât almaya müstahak ve muhtaç olan kişilerin, devlet eliyle yardım almaları, gururlarını incitmemek adına daha elverişli bir sistemdir. İslâm devletinin ihtiyaç duyduğu finansmanın önemli bir kısmı zekât fonuyla elde edilir.²⁰⁰ Tüm bu gerçekler zekât müessesinin ve çalışanlarının ehemmiyetini göstermektedir.

2. 1. 2. Gayrimüslimlerden Alınan Vergiler: Cizye ve Harac

Cizye, Hz. Peygamber döneminde başlayan uygulamalardandır. Sözlükte, “karşılığını vermek” anlamına gelen cizye, terim olarak gayrimüslim tebaadan tahsil edilen verginin adı olmuştur. Baş vergisi olarak da adlandırılan cizyeyi ödeyen muhataplar, askerî hizmetten muaf tutulurlar ve canları ve malları İslâm devletinin himayesi altına alınır. Harac da benzer anlamlar taşımakla beraber, sözlükte, “toprakтан çıkan şey” olarak anlamlandırılır. Kavram olarak, gayrimüslim arazilerinden tahsil edilen toprak vergisi kastedildiğinde harac kelimesinin yaygın olarak kullanıldığı kaydedilmiştir. Bir belde sulh veya savaş yoluyla alındığında, orada ikamet eden zımmîlerin malları ellerinden alınmaz. Topraklarını işlemeye devam eder ve haracını öder.²⁰¹ Cizye, 9/630 yılında, İslâm egemenliğine girmek veya İslâm ülkesinde yaşamak istediği halde, din olarak İslâm'ı benimseyen kesime, Kur'ân-ı Kerîm'in malî mükellefiyetler getirmesiyle²⁰² sabit olmuştur.²⁰³

¹⁹⁹ Mâverdi, s. 231, 232.

²⁰⁰ Karadâvî, Cilt 1, s. 251.

²⁰¹ Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr*, çev. İbrahim Sarımsı, M. Sait Şimşek, Konya, Eğitaş Yayınları, 2001, Cilt 5, s. 235.

²⁰² Tevbe 9/29.

²⁰³ Mehmet Erkal, “Cizye”, *DİA*, Cilt 8, s. 42-45; John L. Esposito, *Oxford İslâm Sözlüğü*, 1. Basım, çev. Nurullah Koltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 73; Cengiz Kallek, “Haraç”, *DİA*, Ankara 1997, Cilt 16, s. 71-88.

Hız. Peygamber devrinden itibaren gayrimüslim tebaadan tahsil edilen iki vergi, özellikle ilk asırlarda, cebir ve şiddete başvurmadan hızla yayılan İslâm devletinin, önemli bir gelir kaynağı olmuştur.²⁰⁴ Cizye ayetinin inmesiyle aynı yıla müsadif olarak Hız. Peygamber, Eyle, Ezruh, Cerbâ ve Dumetülcendel, ertesini yıl Necran, Yemen, Bahreyn, Maknâ, Teyma ve Hecer halklarıyla yaptığı barış anlaşmalarına cizye yükümlülüğü koymuştur.²⁰⁵ Dolayısıyla bu yıldan itibaren cizye idaresiyle alakadar olacak memurların gönderilmesi kaçınılmazdır. Hız. Peygamber, halkların idarecileriyle ve ashabıyla yaptığı müzakereler sonucunda, her gayrimüslimin ödeyebileceği makul bir ücret tayin etmiştir. Bu yüzden bölgelere göre, belirlenen miktarlar farklılık arz etmektedir. Yine nakitte ısrar edilmemesi ve halkın uğraşları doğrultusunda aynı cizyenin belirlenmesi, halka sağlanan kolaylıklardandır. Necran halkının, kumaş dokumacılığı ile uğraşmalarından dolayı, elbise olarak vergi vermeleri bu kabildendir.

Cizye, zekât gibi yerinde dağıtılması gereken bir vergi değildir. Bilakis, hükümet merkezince kullanılır ve zekât âmillerin dışında kalan devlet görevlilerinin ücretleri, bu gelirden tahsis edilirdi. Bu yüzden bir bölgenin cizyesini toplayan memur, elde ettiği meblağı ya bizzat kendisi merkeze ulaştırır veya Hız. Peygamber'in gönderdiği görevliye teslim eder. Hız. Peygamber'in bölgelerden toplanan cizyeleri merkeze ulaştırmak üzere, Ebu Ubeyde b. Cerrâh ve Muâz b. Cebel olmak üzere iki isim görevlendirdiği zikredilmiştir. Bazen de cizyeyi tahsil etme görevi, bölgeye çıkarılan valiye veya zekât memuruna tevdi edilmiştir. Vergi idaresinin iki önemli ayağı olan zekât ve cizye memurları, atanma kriterleri, aldıkları maaş ve statüleri açısından farklılık arz etmez.

Hız. Peygamber devrinde, Hayber bölgesindeki çiftçiler, yıllık rekoltenin yarısını, özellikle hurma ve buğday şeklinde ödemişler, bu yolla devlet bütçesine yaklaşık 20.000 vesk (yaklaşık 4. 800.000 kg) ürün eklenmiştir. Necran bölgesi, yılda, her birinin değeri yaklaşık bir ons gümüş olmak üzere 2000 giysi veriyordu. Cerbâ ve Ezruh, her yıl 100 dinar, Eyle limanı ise 300 dinar ödüyordu. Cizye, İslâm devletinin sınırları genişledikçe daha önemli hale gelmiş ve Hız. Peygamber'in son yılında,

²⁰⁴ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 4. Basım, çev. M. Fuad Köprülü, Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s. 115, 116.

²⁰⁵ Erkal, "Cizye", s. 42-45.

Bahreyn'den 70.000 veya 80.000 dirhem tutarında büyük bir meblağ Medine'ye ulaşılarak, devlet bütçesini rahatlatmıştır.²⁰⁶

2. 1. 3. Ganimet, Fey ve Lukata

Güç kullanılarak ve silah zoruyla fethedilen topraklara ganimet, anlaşma yoluyla elde edilen topraklara ise Fey denmiştir. Yüce Allah fey gelirini Hz. Peygamber'e tahsis etmiştir.

Ganimetlerin dağıtım sistemi, İslâm'la birlikte değişime uğramış ve humus denen beşte birinin Hz. Peygamber'e ayrılması, ilahî bir emir olarak inzal olmuştur.²⁰⁷ Ancak burada ganimetlerin üzerinde durmaya gerek yoktur. Ganimetlerin teslim edileceği merci olarak belirlenen ordu komutanı, aynı zamanda, Allah ve Resulünün payı olan humusu ayırdıktan sonra, mücahitleri arasında taksimini sağlamakla yükümlüdür. Hz. Peygamber, kumanda ettiği savaşlarda, ganimetlerle bizzat alakadar olmuştur. Bu esnada da görevlendirmeler yapıldığı kesin olmakla beraber, belirlenen bir kadro söz konusu değildir. Bir görevlendirme ihtiyacının hâsıl olması üzerine, uygun kimselere geçici vazifeler verilmiştir.

Fey için ise farklı bir durum söz konusudur. Fey topraklarından tahsil edilecek vergileri, Hz. Peygamber'in belirlediği âmiller toplamıştır.

İslâm devletinin çatısı altında mirasçısı olmayan vefat eden bir kimsenin devlete ilhak olunan mallarına lukata denir. Oldukça az rivayet bulunduğu için, bu malların tespitiyle ve kayıtlarıyla ilgilenen memurlar hakkında tespit bulunmak güçtür.

2. 2. Hz. Peygamber'in Bazı Vergi Memuru/Âmilleri ve Gönderildikleri Bölgeler

2. 2. 1. Benî Ka'b

Kabileye gönderilen zekât memuru Büsr b. Sufyân'dır. Bahsi geçen sahâbenin yine Benî Ka'b mensubu olduğu ve bu kabilenin ileri gelenlerinden²⁰⁸ olduğu

²⁰⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 823.

²⁰⁷ Enfal, 8/41.

²⁰⁸ İbn Hacer, Cilt1, s. 292.

kaydedilir. Ataması Hz. Peygamberin Mekke'nin fethinden sonra Ci'râne üzerinden Medine'ye geçtikten yaklaşık iki ay sonra, Muharrem ayında yapılmıştır (9/630).²⁰⁹

Zekât vergisine mani olmak isteyen bir grubun ilk kez burada tezahür ettiğini söyleyebiliriz. Memur, zekât toplama işlemleri esnasında hiçbir sıkıntıyla karşılaşmamış, ancak daha sonra başka bir kabile olaya müdahil olmuştur. Resulullah, Büsr b. Sufyân'ı kabilesine göndermiş ve o da emredildiği üzere zekâtları toplamıştır. Memur, daha çok mevaşilerden²¹⁰ oluşan bu mallarla yola koyulmak istediğinde, komşu kabile Benî Temim malların Hz. Peygamber'e götürülmesine karşı çıkmıştır. Ka'b oğulları Allah'ın emri olan zekâtı kendi rızalarıyla verdiklerini ve bunun Müslümanlığın bir vecibesi olduğunu ifade etmişlerse de Temimliler kararlı bir tutumla malların asla Hz. Peygamber'e ulaştırılamayacağı tehditlerini savurmuştur.²¹¹ Temimliler toplanarak silahlarını kuşanmışlardır.²¹²

Bu durumda Büsr, topladığı vergileri olduğu yerde bırakarak Hz. Peygamber'e haber vermek üzere Medine'ye dönmüştür. Ev sahibi durumundaki Huzâ'alılar ise Müslüman memurların maruz kaldığı bu muameleden dolayı yurtlarından çekilerek Süleymlilerin yanına sığınmıştır.²¹³ Hz. Peygamber olayı haber alınca Uyeyne b. Hısn kumandasıyla²¹⁴ askerî müdahalede bulunmuştur. Hicri 9/630 yılının Muharrem ayında Uyeyne ve askerleri Benî Temim'den Anberoğulları oldukları rivayet edilen bu topluluğa saldırmış ve esirler alarak geri dönmüşlerdir.²¹⁵ Kaynaklar incelendiğinde Temim kabilesinin bu tavrının, kendilerinin de zekât vergisiyle yükümlü tutulmaktan korkmaları ve vermemeleri durumunda da memurla yaşayacakları çatışmadan korkmalarından kaynaklandığı görülecektir. İki kabilenin ortak kullandıkları Benî Eştât suyunun yanında mallar toplanmış ve Temimliler bu kadar çok malın kendilerinden de toplanacağı endişesine kapılmışlardır.

2. 2. 2. Benî Mustalik

²⁰⁹ Vâkıdî, Cilt 3 s. 392.

²¹⁰ İbn Sa'd, Cilt 1, s. 294 (eş-Şâmile); Köksal, Cilt 17, s. 25.

²¹¹ Köksal, Cilt 17, s. 25; Kasım Şulul, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s. 909.

²¹² Diyarbekrî, s. 118.

²¹³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 401.

²¹⁴ Diyarbekrî, s. 119.

²¹⁵ İbn Hişam, Cilt 4, s. 523.

Huzaa kabilesine mensup Mustalik oğulları²¹⁶, Hz. Peygamber'in eşlerinden Hz. Cüveyriye'nin kabilesidir.²¹⁷

Kabile mensuplarından Haris b. Dırar Medine'de Hz. Peygamberle görüşerek Müslüman olmuştur. Haris, kavmine dönmek üzere ayrılmadan önce Hz. Peygamber'den kavmini İslâm'a davet etmek üzere izin istemiştir. Resulullah ona kabilesinin zekâtlarını toplamasını ve göndereceği memura teslim etmesini söylemiştir. Mahallî bir vergi memuru olarak vazifelendirilen Haris²¹⁸, söylendiği gibi talimatları yerine getirmiştir. Bu sırada Hz. Peygamber Velid b. Ukbe'yi görevlendirerek Benî Mustalik'e göndermiştir.

Velid'in gelişini duyunca Benî Mustalik'ten yirmi kişi çıkmış, deve ve koyunlarını önüne katarak onu karşılamaya çıkmışlardır. Velid onları görünce ürkmüş ve Medine'ye dönmüştür.²¹⁹ Hz. Peygamber'e zekât almasına engel olmak için kendisini silahlarla karşıladıkları haberini verince Hz. Peygamber bir gazve hazırlığına başlamıştır. Durumu düzeltmek için Benî Mustalik'ten bir heyet Hz. Peygamber'e gelmiş ve yanlış anlaşılmayı düzelterek izahat vererek "Ona sor! Bizimle konuşmuş mu? Veya geri dönmesini biz mi söylemişiz? Biz mümin bir topluluğuz."²²⁰ demişler ve kırgınlıklarını dile getirmişlerdir. Bunun üzerine "Ey iman edenler! Eğer fâsık biri size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeden insanları incitir de pişman olursunuz."²²¹ ayeti nazil olmuştur. Hz. Peygamber onlara kimin tayin edilmesini istediklerini sormuş onlar da Abbâd b. Bişr'i (ö. 13/634) istemişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Ey Abbâd, onlarla git, mallarının sadakalarını al ve mallarından en kıymetli olanları seçip almaktan sakın!" buyurmuştur.²²² Böylece görev değişikliği yapılarak Abbâd b. Bişr, Benî Mustalik zekâtlarına görevlendirilmiştir.²²³

Rivayetlerde söz konusu bölgeye ilk gönderilen zekât memurunun Velid b. Ukbe (ö. 61/680) olduğu yer olsa da, Velid b. Ukbe'nin Mekke'nin fethi esnasında Hz. Peygamber'e arz edilen çocuklardan olduğu, dolayısıyla böyle bir göreve getirilmesinin

²¹⁶ Ahmet Önkâl, "Mustalik", *DİA*, Cilt 31, s. 360-361.

²¹⁷ Heyet, *İslâm Tarihi*, Cilt 3, s. 483.

²¹⁸ Köksal, Cilt 16, s. 39.

²¹⁹ İbn Sa'd, Cilt 2, s. 164.

²²⁰ İbn Sa'd, Cilt 6, s. 38.

²²¹ Hucurat, 49/6.

²²² Vâkıdî, Cilt 1, s. 394.

²²³ İbn Sa'd, Cilt 3, s. 510; Belâzûri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Cilt 2, s. 231.

mümkün olmadığı kaydedilir. Bu hususta nakledilen rivayetin aslı Resulullah'ın bir şahsı gönderdiği şeklindedir.²²⁴ Bu durumda, başka bir rivayete de rastlanmadığı için, ilk gönderilen şahsın kim olduğu belirsiz kalmıştır. Ancak Mustalik oğullarının Abbâd'ı istedikleri ve onun zekâtlarını topladığına dair rivayetler kabul görmüştür.

Abbâd b. Bişr, içlerinde on gün kadar kalmış ve zekâtlarını toplamış, Medine'ye Mustalik oğullarından memnun bir şekilde dönmüştür. Kabile mensuplarının; “Abbâd bizimle geldi, bize Kur'ân-ı Kerîm okudu, biz evlerimizin ortalarına indirene kadar bize İslâm şeriatını öğretti. Haktan ayrılmadı ve bize karşı hakkı hiç terk etmedi.”²²⁵ İfadeleri kaynaklarda yer almıştır. Bu ifadeler aynı zamanda Abbâd'ın eğitim faaliyetlerine de işaret eder. Hz. Peygamber'in sadakaların yanında Abbâd'ı onlara İslâm ilkeleri ve kurallarını öğretmek için gönderdiği kaydedilir.²²⁶

Abbâd'ın ilk vergi toplama vazifesi Mustalik oğullarına gönderilmesi değildir. Zira o daha önce Müzeyne ve Süleym kabilelerinin zekâtlarını toplamaya memur edilmiştir.²²⁷

2. 2. 3. Benî Zübyân

Benî Zübyân kabilesinin kolları 8/629 ve 9/630 yıllarında Hz. Peygamber'e heyetlerle gelerek İslâmlarını bildirmişlerdir. Fezâre ve Mürreler de kabilenin kolları arasında zikredilir.²²⁸

Hz. Peygamber'in Benî Zübyân'a tayin ettiği zekât âmili hususunda kaynaklar ittifak etmişler ve Abdullah b. Lütbiyye el-Ezdî'nin bölgenin zekâtlarını topladığına dair rivayeti nakletmişlerdir.²²⁹ Vâkîdî atamanın tarihini belirlemiş ve Resulullah'ın Ci'râne üzerinden Medine'ye geçerek Muharrem hilalini görünce yaptığı atamalar arasında zikretmiştir.²³⁰

²²⁴ Şulul, s. 911.

²²⁵ Vâkîdî, Cilt 1, s. 394.

²²⁶ İbn Sa'd, Cilt 2, s. 164.

²²⁷ İbn Sa'd, Cilt 3, s. 510.

²²⁸ Elnure Azizova, “Zübyân”, *DİA*, Ankara 2013, Cilt 44, s. 527.

²²⁹ İbn Sa'd, Cilt 6, s. 280, 281; İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, Cilt 1, s. 667; Said Havva, Cilt 3, s. 356; Köksal, Cilt 16, s. 22; Şulul, s. 906.

²³⁰ Vâkîdî, Cilt 3 s. 392.

Zekât memurlarının görevlerini tamamlayıp Medine'ye döndüklerinde Hz. Peygamber'e izahat verdikleri ve Hz. Peygamber'in, memurların zekât hesaplamalarını gözden geçirdiği bilinmektedir. Hadis kaynakları İbn Lütbiyye'nin topladığı zekâtları Resulullah'a takdim ederken vuku bulan bir hadiseyi uzun uzun rivayet etmişlerdir. Bu rivayetlerin çoğunda İbn Lütbiyye'nin ismi zikredilmemiştir.²³¹

Hadise göre, İbn Lütbiyye Benî Zübyân'dan sadakaları toplayarak Medine'ye ulaştırmıştır. Hz. Peygamber'e takdim ettiği esnada malların bir kısmını ayırarak, “Bu size aittir, bu da bana hediye edilendir.” demiştir. Hz. Peygamber bu söze tepki vermiş ve minbere çıkarak İbn Lütbiyye'yi azarlamıştır. Hz. Peygamber, “Nasıl oluyor da gönderdiğimiz bir vergi tahsildarı dönüp geldiğinde “bu size aittir, şu ise benimkidir” diyebiliyor? O anasının ya da babasının evinde oturup kalsaydı da görseydi bakalım, kendisine herhangi bir hediye gelecek miydi?” buyurmuş ve bu kusurlu hareketinden dolayı Hesap Günü'nde kendisine kesilecek cezayı hatırlatarak tepkisini ortaya koymuştur.²³²

Hz. Peygamber böyle bir olayın yaşanmasından ötürü teessür duymuş ve âmillerinin arasında tekrar edegelen bir hadise halini almaması için bir takım tedbirlere başvurmuştur. Hz. Peygamber, zekât tahsildarlarının ve tüm eyalet memurlarının görevleri devam ettiği sürece muhataplarından herhangi bir hediye almalarını tamamen yasaklamıştır.²³³

2. 2. 4. Cened

Hz. Peygamber, eğitim, kaza ve idarenin yanı sıra Muâz'ın salâhiyetleri arasına vergi idaresini de katmıştır. Üstelik bölgede müslüman ve gayrimüslim iki kesim söz konusudur. Meşhur bir rivayete göre Hz. Peygamber, Muâz'ı, buğday, arpa, üzüm ve hurmanın zekâtlarını almak üzere göndermiştir.²³⁴ Hatta balın zekâtı getirilince Muâz'ın, bu üründen zekât almakla emrolunmadığını ifade ederek kabul etmediği kaydedilmiştir.²³⁵ Yine yağmur veya akarsuları ile sulanan toprakların mahsulünün onda birini, dolap ve kovalarla sulananlarınkinden ise yirmide bir nispetinde zekât alması

²³¹ İbn Hacer, Cilt 4, s. 220.

²³² Ebu Yusuf, s. 140; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 762.

²³³ Sıddıqui, s. 321.

²³⁴ Sıddıqui, s. 308.

²³⁵ Belâzûri, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 84.

talimatını içeren bir belgenin Muâz'a gönderildiği yer alır. Hz. Peygamber, hayvanlar konusunda da her otuz sığırdan yaşını doldurmuş bir dana; her kırk sığırdan ise yaşlı bir tane dana almasını emretmiştir.²³⁶ Bu ve benzeri daha birçok teferruatlı hüküm Muâz b. Cebel'e gönderilen bir talimatnamede bildirilmiştir. Bu talimatnamede Hz. Peygamber'in, sadakanın sağlam ve temiz olarak seçilmesi ancak malın en iyisini alınmasını da yasaklayarak orta bir yolun tutulmasını ifade ettiği göze çarpmaktadır.²³⁷ Bu bağlamda Hz. Peygamber, söz konusu belgede "Musaddık daha fazla tahsile yönelmesin." şeklinde ifadeler kullanmıştır.

Yine kaydedilen bir hadise göre Resulullah Muâz b. Cebel'i Yemen'e gönderdiğinde ona: "Hububattan hububat, küçükbaş hayvanlardan koyun, deveden deve, sığırlardan bir dişi sığır al" buyurmuştur.²³⁸ Bu habere göre Muâz, zekâtları yine kendi cinsinden olan bir ürün şeklinde tahsil edecektir. Ancak Muâz'ın Yemenlilere kolaylık sağlamak amacıyla zekâtı başka bir ürün olarak tahsil ettiğine dair bir haber de mevcuttur. Buna göre Muâz Yemenlilere, "Haydi arpa ve hububat yerine zekât olarak elbise getiriniz. Bu şekilde zekâtı eda etmeniz sizin için bir kolaylıktır. Medine'deki Resulullah'ın ashâbı için de daha hayırlıdır." demiştir. Haberi kaydeden müellif, Muâz'ın bu sözü Peygamber döneminde sarf ettiğinin kabul edilmesi durumunda, böyle bir kararın mutlaka Peygamber onayıyla alınmış olacağına hükmeder.²³⁹ Yine müellife göre Muâz b. Cebel, yüksek ilmî ve ictihadî seviyede olup Hz. Peygamber kendisine malî ve adlî meselelerin temel hükümleri bir yana teferruatına kadar her ciheti talim ve beyan etmiştir. Yine de Muâz'ın sırf kendi içtihadıyla bu mühim kararı alması mümkün gözükmemektedir.²⁴⁰ Yine Muâz, cizye idaresiyle yükümlü tutulmuştur ve ergenlik çağına ulaşmış her gayrimüslimden bir dinar veya bunun karşılığı ma'âfir kumaşından cizye tahsil edecektir.²⁴¹

Zekât ve cizye olmak üzere iki yönlü yürütülecek bu görev, Muâz'ın burada da üst düzey bir yönetici olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Muâz'ın vergi

²³⁶ Belâzûri, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 83.

²³⁷ Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyasiyye*, s. 229- 234 (no: 106/d).

²³⁸ Hâkim en-Nisâbüri, *el-Mustedrek alâ's-Sahîheyn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1990, Cilt 1, s. 546.

²³⁹ Zeynü'd-dîn Ahmed ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhâri Muhtasarı ve Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, çev. Kâmil Mîras, Yedigün Matbaası, Ankara 1984, Cilt 5, s. 10.

²⁴⁰ Zeynü'd-dîn Ahmet, Cilt 5, s. 204.

²⁴¹ Belâzûri, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 83.

muhataplarıyla değil, vergi memurlarıyla muhatap olduğu görülmektedir. Böylece kendisine bağlanmış alt bir kurum teşekkül etmektedir. Yemen bölgelerine gönderilen vergi tahakkuk ve tahsil memurları, cizye toplayan görevliler veya vergi idaresini yürüten valiler, halkın ödemesi gereken miktarı tahakkuk ettirecek ve tahsil edeceklerdir. Bundan sonra bir araya getirdikleri meblağı, bir üst yetkiliye yani Muâz'a teslim edeceklerdir.

Burada Muâz'ın memurlardan teslim aldığı verginin daha çok cizye olduğunu belirtmek gerekir. Bu bilgi sağlayan ise Kettâni olup cizye toplamak üzere Hz. Peygamber döneminde sadece iki kişinin görevlendirildiğini ve bu kişilerin Muâz b. Cebel ve Ebu Ubeyde b. Cerrâh olduğunu kaydetmiştir.²⁴² Hayber, Necran vb. pek çok bölgede gayrimüslim halkın meskûn olduğu ve bu tebaalardan cizye toplandığı malumdur. Hz. Peygamber ise cizye idaresinde aslında birçok isim görevlendirmiştir. Bu yüzden Sıddıqui, Kettâni'nin kaydettiği bu iki ismi, muhtemelen cizyeyi, görevlilerden teslim alarak Medine'de hazineye ulaşımını sağlamakla görevli oldukları şeklinde telakki etmiştir.²⁴³ Muâz'ın Yemen âmillerinden sadakaları teslim aldığına dair rivayetler mevcuttur.²⁴⁴

2. 2. 5. Hayber

Hayber halkı İslâm'ı kabul etmemiş ve Hz. Peygamber, kendileriyle yaptığı anlaşma gereğince Hayberlileri yurtlarından çıkarmamıştır. Anlaşmaya göre yarıcılık usulüyle her yıl mahsullerinin yarısını merkezî hükümete göndermeleri gerekmektedir.

Hayber'de malî alanda yapılan ilk görevlendirme, Hz. Peygamber'in Ferve b. Amr'ı ganimetlerin toplanması ve muhafazasına memur etmesi olarak düşünülebilir.²⁴⁵ Ancak kaynaklar, bundan sonra bölgeye atanan birçok vergi memurundan söz eder. Nitekim Hayber arazilerinin bölünmesi, yıllık hasadı tahmin ederek yarısını alacak bir denetmen atamasını gerektirmiştir.²⁴⁶

²⁴² Kettâni, Cilt 1, s. 576.

²⁴³ Sıddıqui, s. 307.

²⁴⁴ Belâzûri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Cilt 1, s. 230; İbn Abdülber, Cilt 1, s. 439.

²⁴⁵ Vâkıdî, Cilt 1, s. 277.

²⁴⁶ W. Montgomery Watt, *Muhammad at Medina*, Oxford University, Karaçi 1981, s. 236.

Hayberlilerle yapılan anlaşma göz önüne alındığında, gönderilecek vergi memurunun evvela hurmalıkların mahsullerinin tamamına bir değer biçmesi, daha sonra yarısını ayırarak Medine’de bulunan hükümet merkezine iletmesi gerekmektedir. Nitekim bölgeye gönderilen memurlar “haris” olarak zikredilmiştir. “Değer biçen, kıymetlendiren” anlamlarına gelen haris kelimesi terim olarak, vergi tahakkuk memuru şeklinde telakki edilebilir. Bu bağlamda bölgeye gönderilen ilk vergi tahakkuk memuru, kaynakların ittifakla rivayet ettiği üzere Abdullah b. Revâha (ö. 8/629) olmuştur.²⁴⁷ Asıl ihtilaf ise Abdullah b. Revâha’nın Mute’de şehit edilmesinin akabinde bölgenin hurmalıklarını takdir eden harisin kim veya kimler olduğudur. Bazı kaynaklara göre 7/628 yılında, Abdullah b. Revâha (ö. 8/629), yalnızca bir defa Hayber’de ürünleri tahmin ve takdir etmiştir.²⁴⁸ Daha sonra Abdullah b. Revâha, Mute savaşında şehit edilmiştir.

İbn Hişam²⁴⁹ ve Diyarbekrî’ye²⁵⁰ göre, Hz. Peygamber, Abdullah b. Revâha’dan sonra, haris olarak Cebbar b. Sahr’ı (ö. 30/650) göndermiştir. İbn Abdülber’in İbn İshak’tan naklettiği rivayet de bu yöndedir.²⁵¹ İbn Sa’d’a göre ise, Ebu’l-Heysen Malik b. Teyyihan (ö. 20/641) gönderilmiştir.²⁵² Vâkıdî iki rivayete de yer vermiş, ayrıca Ferve b. Amr’ın (ö. 12/633) gönderilmiş olmasına dair bir rivayetten söz etmiştir.²⁵³ Hamidullah’a göre, Abdullah b. Revâha şehit edildikten sonra, Resulullah bir defasında buraya, elde edilen ürünün üçte biri veya dörtte biri oranındaki hazzu’l-arz adlı arazi vergisini tahsil etmek üzere, Yemen valiliğine henüz atanmamışken Muâz b. Cebel’i göndermiştir.²⁵⁴ Sıddıqui, bölgeye tayin edildiği rivayet edilen sahâbelerin isimlerine yer vermiş ve saydığı isimlerin haricinde Zeyd b. Seleme ve Amr b. Saîd’in (ö. 13/634) de adlarının geçtiğini kaydetmiştir. Hatta onun aktardığı bir rivayete göre, Hz. Peygamber’in son demlerinde Amir b. Saîde (ö. 41/661) bölgeye atanmış ve Hz. Ali’nin hilafetinin son dönemlerine kadar bu vazifeyi icra etmiştir. Yine Sıddıqui’ye göre, Abdullah b. Revâha 7/628 yılında atanmış, diğer atamalar 8-11/629-632 yılları arasında

²⁴⁷ İbn Hişam, Cilt 2, s. 300; Vâkıdî, Cilt 1, s. 281; İbn Sa’d, Cilt 2, s. 113; Belâzurî, *Fütûhu’l-Büldân*, s. 26; İbnü’l-Cevzî, s.216; Ebu Yusuf, s. 94; Diyarbekrî, Cilt 2, s. 55.

²⁴⁸ İbn Hişam, Cilt 2, s. 300.

²⁴⁹ İbn Hişam, Cilt 2, s. 300.

²⁵⁰ Diyarbekrî, Cilt 2, s. 56.

²⁵¹ İbn Abdülber, Cilt 1, s. 68.

²⁵² İbn Sa’d, Cilt 3, s. 518; Mustafa Ertürk, “Malik b. Teyyihan”, *DİA*, Ankara 2003, Cilt 27, s. 516.

²⁵³ Vâkıdî, Cilt 1, s. 281.

²⁵⁴ Hamidullah, Cilt 1, s. 495.

vuku bulmuştur.²⁵⁵ İbn Esir'in kaydettiğine göre Hz. Peygamber Amr b. Saîd'i, Hayber ürünlerine âmil tayin etmiştir.²⁵⁶

Atanan vergi tahakkuk memurlarının ilki olan Abdullah b. Revâha üzerinde durmak gerekir. Nitekim bazı kaynakların yer verdiği göre, daha sonra atanan âmiller, Abdullah b. Revâha'nın muamelesini tatbik etmişlerdir.²⁵⁷ Hayberlilerle ilgili görevlerde aktif rol alması İbranice bildiği kanısını uyandırmıştır.²⁵⁸ Hayberliler'in, topraklarını imar edip, koruyup, suladıkları ve mahsulü idrak ettikleri²⁵⁹, daha sonra Abdullah b. Revâha'nın gelerek ağaç üzerindeki hurmalara ortalama bir değer biçtiği ve yarısını ayırarak Hz. Peygamber'e ulaştırdığı kaydedilir. Abdullah'ın mahsulden ayırdığı iki yarımından birini seçmekte halkı muhayyer bırakması karşısında Yahudiler, "Gökler ve yer bununla (bu adaletle) ayakta durur." diyerek hayranlıklarını göstermişlerdir. Ebu Yusuf'un kaydettiği bir rivayete göre²⁶⁰ ise Hayberlilerin Hz. Peygamber'e şikâyetinde bulunmaları üzerine, Resulullah, "Biz Abdullah'ın tahmini ile size düşeni alalım, siz de bize düşeni alınız." buyurmuştur. İki rivayetten hangisi esas alınırsa alınsın, Hayberlilere son derece âdil muamele edildiği sonucuna varılacaktır.

Hayberlilerin, yıllık rekoltenin yarısını hurma ve buğday şeklinde ödediklerini burada ifade etmek gerekir. Hükümet bu gelir kaynağından yıllık 20.000 vesk hurma elde etmiştir ki bu miktar yaklaşık 4. 800. 000 kg'a tekabül etmektedir.²⁶¹ Zekât gibi yerinde dağıtılması gerekmediğinden, bu gelir görevli memurlar tarafından merkeze nakledilerek Hz. Peygamber'in tasarrufuna havale edilmiştir.

2. 2. 6. Murad, Mezhîc ve Zebîd

9/630 ve 10/631 yılını içine alan bir zaman diliminde, sırasıyla Murâd, Zübeyd ve Mezhîc kabilelerinin Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber bölgeye atadığı valinin

²⁵⁵ Siddîqui, s. 330, 331.

²⁵⁶ İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, Cilt 1, s. 851.

²⁵⁷ Vâkıdî, Cilt 1, s. 281.

²⁵⁸ Sargon Erdem- Hulusi Kılıç, "Abdullah b. Revâha", *DİA*, Ankara 1988, Cilt 1, s. 129-130.

²⁵⁹ Ebu Yusuf, s. 152.

²⁶⁰ Ebu Yusuf, s. 152.

²⁶¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 823.

yanında sadaka tahsiliyle alakadar olmak üzere Halid b. Saîd'i (ö. 14/635 [?]) göndermiştir.²⁶²

Hz. Peygamber tahsildarlığa özel bir memur atmasına rağmen, mezkûr üç kabilenin idarî işlerini yürütecek olan Ferve b. Müseyk'e, Müslüman olanlardan zekâtı tahsil etme yetkisinin verildiğini ihtiva eden bir belge vermiştir.²⁶³ Hz. Peygamber, zekât tarifelerini ihtiva eden belgeyi Ferve b. Müseyk'e göndermiştir.²⁶⁴ Bunun dışında Halid'e verilen bir belgeden de söz edilir.²⁶⁵

Mezhic kabilesi, nin, diğer iki kabileden bir yıl kadar sonra Hz. Ali'nin seriyyesinin gönderilmesiyle Müslüman olmuşlardır. Mezhicliler, davetin yinelenmesi ile İslâm'a girmeyi kabul etmişler ve mallarını Hz. Ali'ye sunarak zekâtlarını vermeye hazır olduklarını beyan etmişlerdir. Sefer incelendiğinde Hz. Peygamber'in, birliğini Hz. Ali'nin kumandasına verirken bazı talimatlar verdiği ve bunların arasında, Müslüman olmaları durumunda zekâtlarını kabul edeceğine dair bir talimatın da mevcudiyeti görülecektir. Hz. Ali söyleneni yerine getirmiştir. Nitekim Vâkıdî, Hz. Ali'nin Yemen dönüşünde ganimetleri taşıdığını ve aralarında sadaka mallarının da bulunduğunu kaydetmiştir. Rivayete göre Hz. Ali, askerlerin zekât develerine binmelerini yasaklamıştır.²⁶⁶

2. 2. 7. Necran

Necran'ın vergi idaresiyle alakadar olan birkaç isimden söz edilir. Öncelikle Hz. Peygamber'in bölgeye gönderdiği ilk vali Ebu Ubeyde, Necran halkının özellikle cizye kontrolünü sağlamış ve muayyen miktarlar doğrultusunda vergileri tahsil etmiştir. Hatta Necranlıların talep ettikleri idareci hususunda cizyeleri adil bir biçimde toplayacak güvenilir bir kimse istedikleri görülecektir.²⁶⁷ Böylece Ebu Ubeyde sadece İslâm devletini ilgilendiren cizye vergisiyle alakadar olmamış, halkın kişisel iktisadi problemlerini de taşıdığı bir merci olmuştur.

²⁶² İbnu'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, Cilt 2, s. 273-274; İbn Sa'd, Cilt 1, s. 327 (eş-Şâmile); Cilt 6, s. 255; İbn Hacer, Cilt 5, s. 368.

²⁶³ Salim Ögüt, "Ferve b. Müseyk", *DİA*, Ankara 1995, Cilt 12, s. 415.

²⁶⁴ Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyasiyye*, s. 255 (no:116/a).

²⁶⁵ İbn Sa'd, Cilt 1, s. 327 (eş-Şâmile).

²⁶⁶ Vâkıdî: Cilt 1, s. 454; Sıddıqui, s. 293.

²⁶⁷ Önkal, "Ebû Ubeyde b. Cerrâh", Cilt 10, s. 249-250.

Bir süre sonra Ebu Ubeyde'nin yerine Amr b. Hazm atandığında, Hz. Peygamber bu defa vergi idaresini Amr'a tevdi etmiştir.²⁶⁸ İbn Esir'in kaydettiği bir rivayete göre ise Hz. Ali, Necran bölgesinden vergi ve zekâtları tahsil etmeye memur edilmiştir. Bu habere göre Hz. Peygamber veda haccına çıktığı vakit Hz. Ali vergileri toplama işini bitirerek merkeze ulaştırmak üzere yola çıkmıştır.²⁶⁹ Taberî de, Hz. Peygamber'in 10/631 yılında, Hz. Ali'yi, tüm sadakalarını toplamak ve cizyelerini kendisine ulaştırmak üzere Necran'a gönderdiğini rivayet etmiştir.²⁷⁰

2. 2. 8. Benî Hanzala

Kaynaklarda bu kabileye tayin edilen zekât memurunun Malik b. Nüveyre (ö. 11/632) olduğu kaydedilir.²⁷¹

Malik, kabilesi Temim ile beraber Hz. Peygamber'e gelerek Müslüman olmuştur. Kaynaklarda Hz. Peygamber'in kendisini, Temim sadakalarının bir kısmına²⁷², Benî Hanzala'ya²⁷³ veya Yerbûoğulları'na, zekâtlarını toplamak üzere tayin ettiği yer alır. Rivayetler birbirini tamamlar mahiyettedir. Zira hükümdarların haleflerinden²⁷⁴ olduğu zikredilen Malik, Temim kabilesine bağlı Hanzala'nın Yerbû kolundandır²⁷⁵ ve Hz. Peygamber, onu kendi kavminin sadakalarına görevlendirmiştir.

Hz. Peygamber'in 11/632 yılının Muharrem hilalini görünce atamalarını yaptığı zekât memurlarının arasında yer alan Malik'in zekât memuru olarak atandığı kaynaklardan tahrir edilen müşterek rivayettir. Hz. Peygamber'in vefatıyla beraber Malik ve yürüttüğü zekât memurluğuyla alakalı ilginç bir olay kaydedilir.

Malik, kabilesinden topladığı zekâtları henüz kendisine ulaştırmadan Hz. Peygamber vefat etmiştir. Malik, topladığı zekât mallarını sahiplerine iade etmiştir. Ridde mücadeleleriyle görevlendirilen Halid b. Velid (ö. 21/642) onu öldüreceğine söz vermiştir. Sonuçta Halid, Malik ve arkadaşlarını yakalayınca sahâbeler onların

²⁶⁸ İbn Sa'd, Cilt 5, s. 333, 334; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, Cilt 2, s. 270; Diyarbekrî, Cilt 2, s. 144; Selman Başaran, "Amr b. Hazm", *DİA*, Ankara 1991, Cilt 3, s. 84-85.

²⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, Cilt II, s. 278; Said Havva, Cilt 3, s. 356.

²⁷⁰ Taberî, Cilt 2, s. 204.

²⁷¹ İbn Sa'd, Cilt 6, s. 166; Taberî, Cilt 2, s. 204; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, Cilt 2, s. 277; İbn Hacer, Cilt 5, s. 755; İbn Hazm, Cilt 1, s. 25; İbn Abdülber, Cilt 1, s. 423.

²⁷² İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, Cilt 1, s. 969.

²⁷³ Köksal, Cilt 17, s. 35.

²⁷⁴ İbn Hacer, Cilt 5, s. 755.

²⁷⁵ Mustafa Fayda, "Malik b. Nüveyre", *DİA*, Ankara 2003, Cilt 27, s. 514.

öldürülmelerinin helal olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. İçlerinde Ebu Katade'nin (ö. 54/674) de bulunduğu bazı sahâbeler, Malik ve arkadaşlarının ezan okuyup namaz kıldıklarını gördüklerini söyleyerek öldürülmelerine karşı çıkmışlardır. Halid b. Velid ise Malik'in bir sözünde Hz. Peygamber için "sizin sahibiniz" ifadesini kullandığını işitmiş ve kararını bundan sonra vermiştir. Halid, Malik'i öldürmekle kalmayıp karısıyla evlenmiştir.²⁷⁶ Malik ise bu sözün kendisine isnat edilmesini reddederek karşı çıkmış ve dininden dönmediğini, Müslüman olduğunu dile getirmiştir. Halid'in emri üzerine Malik'in başının vurularak, bir tencerenin altına ocak taşı yapıldığı gibi rivayet mevcuttur.²⁷⁷

Bazı rivayetlere göre zekât mallarını iade etmesi Malik'in, mürted sayılmasına sebep olmuş, bazılarında göre aynı zamanda peygamberlik iddiasında bulunan Secâh'a (ö. 41/661'den sonra) karşı çıkmayıp onu kabul etmiştir. Olayın yanlış anlamadan ibaret olduğu, Malik'in yanlışlıkla öldürüldüğü ve Hz. Ebu Bekir'in, Malik'in diyetini beytûlmalden ödediği de rivayetler arasındadır. Ebu Katade, Halid b. Velid'i halifeye şikâyet etmiş ve Halid, halifeden özür dilemiştir. Hatta Hz. Ömer'in, Hz. Ebu Bekir'e Halid'in azli konusunda baskı yaptığı ve Malik'in karısıyla evlenmesini meşru saymayarak zinaya hükmettiği kaynaklarda yer alır. Ömer b. Hattâb'ın daha sonra Malik'in kardeşi Mütemmim b. Nüveyre'ye (ö. 30/650) Malik'i sorduğu haberler mevcuttur. Mütemmim'in kardeşine çok düşkün olduğu, özellikle bu şekilde öldürülmesinden dolayı derin teessür duyduğu ve döktüğü gözyaşlarının hiçbir ölü için dökülmediği rivayet edilir.²⁷⁸

SONUÇ

İslâm devletinin Medine'de teşekkülü aşamasında ortaya çıkan ve Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan bir kadro olarak âmîlliğin tabi tutulduğu inceleme neticesinde, genel memurluk anlamında kullanılan âmîlliğin, Hz. Peygamber devrinde, idarî veya malî vazifelerden birini veya her ikisini esas alan bir kadro olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber, âmillerini İslâm devletinin hâkimiyet alanı içinde bulunan tüm bölgelere

²⁷⁶ Fayda, "Malik b. Nüveyre", Cilt 27, s. 515.

²⁷⁷ İbn Sa'd, Cilt 1, s. 166.

²⁷⁸ Bkz. İbn Sa'd, Cilt 1, s. 166; Fayda, "Malik b. Nüveyre", Cilt 27, s. 514.

göndermiştir. Böylece malî ve idarî düzenin tesis edilmesi ile asayişin sağlanması amaçlanmıştır.

Her ne kadar dağınık görünse de aslında Hz. Muhammed bir sistem ve düzen takip etmiştir. Bu düzen, tamamen, kabilelerin yerleşimlerine göre şekillenmiş bulunan bölgelerin durumlarının dikkate alınarak atama yapılmasından ibaret sade ve anlaşılır bir sistemdir. Bölgelerin coğrafi konumları, ulaşım, nüfus yoğunluğu gibi unsurların yanı sıra siyasî, sosyal ve ekonomik ihtiyaçları dikkate alınmıştır. Bu bağlamda bir bölgeye, kendileri için belirlenen zekât veya cizye gibi vergiyi tahsil edebilecek, idareyi üstlenebilecek, gerektiğinde askerî müdahalede bulunabilecek, Hz. Peygamber'i kabilenin içinde temsil edebilecek ve İslâm'ın yayılması ile esaslarının öğrenilmesini sağlayacak memurlar tayin edilmiştir. Kabile sisteminin kökten değiştirilmesine teşebbüs edilmeden Müslümanlık kimliğinin öncelenmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda kabilelerin yerel liderlerine dokunulmamasına özen gösterilmiştir. Bölgenin ihtiyaçlarını üstlenebilmesi nispetinde âmiller tayin edilmiştir.

Hz. Peygamber'in âmilleri, bölgelerin idarî işlerini yürütmek ve vergileri tanzim etmek gibi iki temel vazifeye sahiptir. Âmiller gönderildikleri bölgelerde, daha çok dinî oluşumun etrafında oluşan gereksinimleri, İslâm devletinin temsilcileri olarak karşılamışlardır. Hz. Peygamber, âmillerine, yargı, tebliğ, eğitim gibi bölgenin ihtiyacına uygun vazifeler tevdi etmiştir. Daha sonra birbirinden ayrılarak devletin müstakil organları tarafından icra edilecek işler, âmillerin uhdesinde olmuştur. Buldukları bölgede özerk olan âmiller, dış işlerde merkeze bağlı olarak çalışmıştır. Zekâtın âmiller vasıtasıyla toplanması, hukukçular tarafından, zekâtın devlet eliyle toplanmasına ve bir vergi kurumunun gerekliliğine bir işaret addedilmiştir. Peygamber devrinde bilhassa zekâtın devlet eliyle toplanması, toplumun devlete bağlılığını gösteren önemli bir alamet olarak görülmüştür.

Hz. Peygamber'in âmillerinin İslâm'ın yarımada yayılmasına sağladıkları ciddi bir katkı söz konusudur. Bilhassa mahallî âmiller, kabile liderleri oldukları için kabileler üzerinde nüfuz sahibi şahıslardı ve kararları kabile mensupları üzerinde yönlendirici bir etkiye sahipti. Birçok kabilenin, liderinin İslâm'ı benimsemesinden etkilenip toplu olarak ihtida ettiği bilinmektedir. Âmillerin askerî faaliyetleri de İslâm'ın yayılmasını destekleyen bir diğer önemli unsurdur. Hz. Peygamber'in idarî ve malî

görevlendirmelerin yanı sıra İslâm'ın ve esaslarının öğretilerek halka benimsetilmesine önem vermiş, seriyyelerin bir kısmına âmilleri görevlendirmiştir. Dolayısıyla âmiller, tebliğ faaliyetlerinde, askerî görevlendirmelerde ve yargı vazifelerinde sıkça bulunmuşlardır.²⁷⁹ Aynı zamanda bu husus, Hz. Peygamber'in asıl ve birincil amacının peygamberliğin tebliğ vazifesini yerine getirmek ve İslâm'ı mümkün olduğu kadar yayarak insanların yaşantılarına yerleştirmek olduğunu göstermektedir. Devlet başkanlığı, siyasî hâkimiyeti tesis etmek gibi hususlar Hz. Peygamber'in tebliğ vazifesine bağlı olarak yürüttüğü ikincil işler olmuştur.

Hz. Peygamber'in sistemi, dönemin şartlarına göre şekillenmiş olup, değişmeye ve gelişmeye açık, şartlar değiştikçe kendisini yenileyebilen bir sistemdir. Ancak Resulullah'ın âmillik sisteminin oluşumunda ısrarla üzerinde durduğu hususlar vardır. Bu hususlar, dinî sorumluluk ve hassasiyet etrafında şekillenen ahlakî ilkelerdir. Her âmil öncelikle Allah'a, daha sonra devlete ve halka karşı sorumludur. Âmillerin adaleti gözetmeleri, halkla iyi davranmaları, şahsî menfaat ve hırslardan uzak durmaları gibi hususlarla Hz. Peygamber, bir âmillik etiği tesis etmiştir ve etiksel ilkeler onun âmillik kurumunun en önemli parçası olmuştur.

İslâm dini tezahür ettiği sırada yarımada'daki kabileler, kendi ilahlarına sahip olan, siyasî birlik içinde bulunmayan dağınık grupların manzarasını arz etmektedir. Hz. Peygamber ise Arapları âmillik kurumu vasıtasıyla merkezî hükümet altında birleştirmeyi başarmıştır. Hz. Peygamber devrinden Hz. Ali devrinin sonuna kadar yönetici ve maliye memurlarına genel anlamda âmil dendiği ve âmilliğin büyük ölçüde aynı minval üzere seyrettiği anlaşılmaktadır. Bu süre içinde âmillerin atama kıstasları, muayyen bir maaşın ödenmemesi, talimatnameler ve atama belgeleri, benzerlik arz etmektedir. Âmilliğin kurum olarak temelden bazı değişikliklere uğraması Emevîler döneminden itibaren başlamıştır.

²⁷⁹ Bkz. Ek-3, Ek-4, Ek-5.

KAYNAKÇA

AKYÜZ, Vecdi, *Zekât*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

APAK, Adem, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

ATEŞ, Süleyman, *Kurân Ansiklopedisi*, İstanbul: Kur'an Bilimleri Araştırma Vakfı, ty.

AZİZOVA, Elnure, "Zübyân", *DİA*, Cilt 44.

BARTHOLD, W, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü, Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.

BAŞARAN, Selman, "Amr b. Hazm", *DİA*, Cilt 3.

BELÂZURÎ, *Ensâbu'l-Eşraf*, yy, ty, (eş-Şâmile).

_____, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, y.y: Siyer Yayınları, 2013.

BİLGE, Mustafa, "Uman", *DİA*, Cilt 42.

ÇAKAN, İ. Lütfü "Dahhâk b. Süfyan", *DİA*, Cilt 8.

ÇUBUKÇU, Asri, "Osman b. Ebü'l-Âs", *DİA*, Cilt 33.

DALGIN, Nihat, "Zekât Hükümleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16, 2003.

DANIŞMAN, Zuhuri, *Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Bahar Yayınları, 1967.

DEMİRCAN, Adnan, *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2009.

DİYARBEKRÎ, *Târihu'l-Hamîs*, Beyrut: Müessesetu Şa'bân, ty.

DUMAN, Ali, "Sadaka", *DİA*, Cilt 35.

EBU UBEYD, *Kitâbü'l-Emvâl*, çev. Cemaleddin Saylık, İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981.

EBU YUSUF, *Kitabü'l-Haraç*, çev. Ali Özek, İstanbul: Hisar Yayınları, 1973.

EN-NİSÂBÛRÎ, Hâkim, *el-Mustedrek alâ's-Sahîheyn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1990.

ERDEM, Sargon, Kılıç, Hulusi, "Abdullah b. Revâha", *DİA*, Cilt 1.

ERKAL, Mehmet, "Âmil", *DİA*, Cilt 3.

_____, "Cizye", *DİA*, Cilt 8.

_____, "Öşür", *DİA*, Cilt 34.

_____, "Zekât", *DİA*, Cilt 44.

ERUL, Bünyamin, *Siret Tedkikleri*, Ankara: Otto Yayınları, 2013.

ESPOSITO, John L, *Oxford İslâm Sözlüğü*, çev. Nurullah Koltaş, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.

EZ-ZEBÎDÎ, Zeynü'd-dîn Ahmed, *Sahîh-i Buhâri Muhtasarı ve Tecdîd-i Sarîh Tercemesi*, çev. Kâmil Miras, Ankara: Yedigün Matbaası, 1984.

FAYDA, Mustafa, "Cerîr b. Abdullah", *DİA*, Cilt 7.

_____, "Malik b. Nüveyre", *DİA*, Cilt: 27.

HAMİDULLAH, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, çev. Vecdi Akyüz, yy, Kitabevi, ty.

_____, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.

Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Kur'an ve Sünnette Zekât, İstanbul: İSAV Yayınları, 2008.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.

HİTTİ, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.

HİZMETLİ, Sabri, *İslâm Tarihi (İlk Dönem)*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.

İBN ABDÜLBER, *el-İsti'âb Fî Marifeti's-Sahâb*, (eş-Şâmile).

İBN HACER, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Beyrut: Dâru'l Cîl, 1412 (eş-Şâmile).

İBN HAZM, *Cevâmiu's-Sîre*, Mısır: Dâru'l Maârif, 1900 (eş-Şâmile).

İBN HİŞÂM, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Beyrut: Dar el-Marefah, 2012.

İBN SA'D, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, çev. ed. Adnan Demircan, y.y, Sıyer Yayınları, 2014.

İBNÜ'L-CEVZÎ, *Sıfatu's-Safve*, çev. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.

İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Bahar Yayınları, 1985.

_____, *Usdu'l-Ğâbe*, yy, ty (eş-Şâmile).

KALLEK, Cengiz, "Haraç", *DİA*, Cilt 16.

KANDEMİR, M. Yaşar, "Muaz b. Cebel", *DİA*, Cilt 30.

KAPAR, M. Ali, "Hevâzin", *DİA*, Cilt 17.

KARADÂVÎ, Yusuf, *Fıkh'uz-Zekât*, çev. İbrahim Sarmış, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1984.

KETTÂNİ, Abdülhay, *Hız. Peygamber'in Yönetimi*, çev. Ahmet Özel, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.

KILIÇ, Ünal, "Vali", *DİA*, Cilt 42.

KÖKSAL, M. Asım, *İslâm Tarihi*, 2. Baskı, yy, Şâmil Yayınevi, ty.

KÖPRÜLÜ, Fuat, "Âmil", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 1.

KÜÇÜKKAYA, Mustafa Sabri, "Malik b. Avf", *DİA*, Cilt 27.

MÂVERDÎ, *el-Ahkâmü's-Sultâniye*, çev. Ali Şafak, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1994.

el-Mevsuatu'l-Fıkhıyye, Kuveyt, Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, 1993.

MUHAMMED b. Muhammed Efendi, *Altıparmak İslâm Tarihi*, sad. İ. Turgut Ulusoy, İstanbul: Hisar yayınları, 1984.

NİZAMÜ’L-MÜLK, *Siyasetname*, çev. M. Taha Ayar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

ÖĞÜT, Salim, “Ferve b. Müseyk”, *DİA* Cilt 12.

ÖNKAL, Ahmet “Ebû Ubeyde b. Cerrâh”, *DİA*, Cilt 10.

_____, “Amr b. Âs”, *DİA*, Cilt 3.

_____, “Mustalik”, *DİA*, Cilt 31.

ÖZKUYUMCU, Nadir, “Asr-ı Saadette Hristiyanlarla İlişkiler”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslâm*, İstanbul, Beyan Yayınları, 1994.

SAİD HAVVA, *el-Esas Fi’s-Sünne*, çev. Orhan Aktepe, yy, Hikmet Yayınları, ty.

SERAHSÎ, *Mebûât*, çev. ed. Mustafa Cevat Akşit, İstanbul: Gümüşev Yayıncılık, 2008.

_____, *Şerhu’s-Siyeri’l-Kebîr*, çev. İbrahim Sarmış, M. Sait Şimşek, Konya: Eğitaş Yayınları, 2001.

SİDDİKÎ, S. A, *İslam Devletinde Mali Yapı*, çev. Rasim Özdören, İstanbul: Fikir Yayınları, 1968.

SİDDİQUÎ, M. Y. Mazhar, *Organisation Of Government Under The Prophet*, Delhi: İdarah-ı Adabiyat-i Delhi, 2009.

SÜHEYLÎ, *Ravdu’l-Unuf*, Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, ty.

ŞÂTİBÎ, *el-Muvâfakât Fî Usûli’ş-Şerî’a*, çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

ŞULUL, Kasım, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr, *Tarih-i Tâberî*, çev. Mehmed Eminoğlu İstanbul, Can Kitabevi, 1982.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tarihu't-Taberî*, Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1407 (eş-Şamile).

TOMAR, Cengiz, “Yemen”, *DİA*, Cilt 43.

TUĞ, Salih, “İslâm'da Vergi Hukukunun Tekevvünü”, *İslâm Medeniyeti*, Cilt 1, S. 1, 1967.

Tuğ, Salih, “Zekâtın Yeniden Merkezîleştirilmesi”, *İslâm Medeniyeti*, S. 28, 1973.

VÂKIDÎ, *el-Meğazi*, (eş-Şamile).

WATT, W. Montgomery, *Muhammad at Medina*, Karaçi: Oxford University, 1981.

YARDIM, Ali, “Adî b. Hatim et-Tâî”, *DİA*, Cilt 1.

ZEYDAN, Corci, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

ZUHAYLÎ, Vehbe, “Zekât”, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Efe, Nurettin Yıldız vd, yy, Risale Yayınları, 1992.

EKLER

EK- 1: HZ. PEYGAMBER'İN GÖREVLENDİRDİĞİ VALİ-ÂMİLLER

	Kabile/Bölge	Görevli Âmil-Vali	Yıl
1	Ak ve Eş'ar	Ebû Mûsâ el-Eş'arî veya Tahir b. Ebu Hâle	7/628
2	Fedek (Kura Arabiya)	Hakem b. Saîd b. As	7/628
3	Hayber	Sevâd b. Gazıyye el-Ensârî	7/628
4	Vâdilkurâ	Amr b. Saîd b. As	7/628
5	Devs	Sa'd b. Ebu Zubab ed-Devsî	7/628 veya 8/629
6	Tay	-Adî b. Hatim (kabile reisi) -Haris b. Bilâl el-Müzenî	7/628 veya 9/630
7	Teyma	Yezid b. Ebü Süfyan	7/628 veya 9/ 630
8	Benî Bâhile	Ziyâd el-Bahilî	8/629
9	Hevâzin (Aczu'l-Hevâzin bölgesi)	Malik b. Avf	8/629
10	Uman	-Ceyfer ve Abd -Amr b. Âs	8/ 630
11	Bahreyn ve Hecer	-Münzir b. Savâ -Âlâ b. Hadramî (el-Katîf bölgesi) -Eban b. Saîd (el-Hatt bölgesi)	8/630
12	Mekke	Attâb b. Esid	8/629
13	Benî Kayn	Amr b. Hakem el-Kudâî	8/629- 9/630
14	Yemen (üç vilayet Cened, San'a ve Hadramevt)	- Bâzân -Şehr b. Bâzân -Muâz b. Cebel -Amr b. Hazm -Halid b. Saîd -Ebû Mûsâ el-Eş'arî	8/629-10/631
15	Dumetü'l-Cendel/Kelb	İmriu'l-Kays b. Asbâğ el-Kelbî	9/630

	kabileleri		
16	Benî Uzre	Zeml b. Amr	9/630
17	Necran (Necranü'l-Yemen)	-Ebu Ubeyde b. Cerrâh -Amr b. Hazm getirilmiş.	9/630
18	Eyle Bölgesi	- Şurahbil b. Hasene (en yetkili genel vali) - Übeyy b. Ka'b - Harmele - Hureys b. Zeyd - Cüheym b. Salt	9/630
19	Gatafan (Benî Sa'lebe, Abs ve Benî Abdullah b. Gatafan Kolları)	-Abdullah b. Amr b. Sebi - Sayfi b. Amr (Benî Sa'lebe)	9/630
20	Tebük	Amr b. Saïd b. El-Âs	9/630
21	Tâif	-Osman b. Ebu'l-Âs -Huzeyfe b. Yeman (Dabâ tarafı) -Malik b. Avf en-Nasrî (Tâif çevresindeki bâdiyeler)	9/630
22	Cidde	Haris b. Nevfel	9/630
23	Benî Selûl (Hevâzin kolu)	Karade b. Nufase	9/630
24	Benî Mürre	Haris b. Avf	9/630
25	Benî Kilâb	Dahhak b. Süfyân	9/630
26	Benî Esed b. Huzeyme (Malikoğulları kolu)	Sinan b. Ebî Sinan	9/630
27	Benî Esed b. Huzeyme (Harisoğulları kolu)	Kudâî b. Amr ed-Duelî	9/630
28	Hemdân	-Kays b. Malik el-Erhâbî, -Âmir b. Şehr el-Hemdânî -Malik b. Namat (kendi	9/630-31

		kabilesine)	
29	Murad, Mezhîc ve Zebîd	-Ferve b. Müseyk el-Muradî -Amr b. Ma'dikerib (Zebîd mahallî idarecisi)	9/630- 10/630
30	Harisoğulları (Necran taraflarında ikamet eden)	-Amr b. Hazm -Kays b. Husayn	10/631
31	Hadramût	Ziyad b. Lebid	10/631
32	Cüreş	Ebu Süfyan b. Harb	10/631
33	Ezd	Surad b. Abdullah el-Ezdî	10/631
34	Becîle	Cerîr b. Abdullah	10/631
35	Merrân, Harîm ve Külab	Kays b. Seleme	?
36	Sekâsik ve Sükûn	Ukkâşe b. Sevr	?
37	Benî Mervan	Seleme b. Kays	?

EK-2: HZ. PEYGAMBER'İN GÖREVLENDİRDİĞİ VERGİ MEMURU-ÂMİLLER

	Kabile/Bölge	Vergi Memuru-Âmil	Tarih
1	Hayber	-Abdullah b. Revâha - Cebbar b. Sahr -Ebu'l-Heysem Malik b. Teyyihan - Zeyd b. Seleme -Amr b. Saîde	7-11/628-631
2	Kudâa'dan Sa'd Hüzeym ve Cüzâm	-Übey b. Ka'b -Anbese	8/629- 10/631
3	Benî Sa'd	- Zibrikan b. Bedr - Kays b. Asım - Suayr b. Hufaf et-Temimî -Uyeyne b. Hısn	8/629
4	Uman	-Amr b. Âs - Ebu Zeyd	8/629

		- Âlâ b. Hadramî	
5	Hüzeyl, Kinâne, Müzeyne	-Ebu Ubeyde b. Cerrâh - Hamel b. Malik el-Huzelî (Hüzeyl mahallî)	8/629
6	Fedek	Amr b. Saîd	8/629
7	Bâhile	?	8/629
8	Benî Mustalîk	Abbâd b. Bişr	8/629 veya 9/630
9	Ahlaf	Huzeyme b. Âsım el-Uklî	9/630
10	Benî Kâ'b	Büsr b. Sufyân	9/630
11	Benî Uzre	-Cemre b. Amr -A'cem b. Sufyân el-Belevî	9/630
12	Benî Zübyân	Abdullah b. Lütbiyye el-Ezdî	9/630
13	Cüheyne	Rafî b. Mekîs b. Amr el-Cühenî	9/630
14	Eslem ve Gıfar	Büreyde b. Husayb	9/630
15	Gatafan	-Amr b. Âs -Haris b. Avf (Benî Mürre kolu)	9/630
16	Müzeyne ve Süleym	Abbâd b. Bişr el-Eşhelî	9/630
17	Kudâa	A'cem b. Sufyân	9/630 veya 10/631
18	Murad, Mezhîc ve Zebîd	Halid b. Saîd	9/630-10/631
19	Benî Esed ve Tay	-Adî b. Hatim -Kâfiye b. Sabû el-Esedî	9/630 veya 11/631
20	Benî Hâris b. Ka'b	-Halid b. Velid -Amr b. Hazm	10/631
21	Ezd	Surad b. Abdullah veya Huzeyfe b. Yeman	10/631
22	Necran	-Ebu Ubeyde b. Cerrâh -Amr b. Hazm -Ali b. Ebu Talib	10/631
23	San'a	-Muhacir b. Ebu Umeyye -Halid b. Saîd	10/631

24	Benî Hanzala	Malik b. Nüveyre	11/632
25	Hevâzin	İkrime b. Ebu Cehil	11/631
26	Benî Kilâb	Dahhak b. Süfyân	?
27	Tâif	Salif b. Osman	?

EK- 3: ASKERÎ VAZİFELELERİYLE ÖNE ÇIKAN ÂMİLLER

	Âmil	Görevlendirildiği Kabile
1	Cerîr b. Abdullah	Becîle
2	Kudâi b. Amr ed-Duelî	Benî Esed
3	Dahhâk b. Süfyan	Benî Kilab
4	Haris b. Avf	Benî Mürre
5	Malik b. Avf	Hevâzin
6	Surad b. Abdullah el-Ezdî	Ezd

EK- 4: TEBLİĞ FAALİYETLERİYLE ÖNE ÇIKAN ÂMİLLER

	Âmil	Görevlendirildiği Bölge/Kabile
1	Amr b. Âs	Uman
2	Surad b. Abdullah el-Ezdî	Ezd
3	Âlâ b. Hadramî	Bahreyn
4	Kays b. Malik el-Erhâbî	Hemdân
5	Bâzân	Yemen
6	Zeml b. Amr	Benî Uzre
7	Mutarrif İbnü'l-Kâhin	Bâhile
8	Cerîr b. Abdullah	Becîle
9	Adî b. Hatim	Tay
10	Dahhâk b. Süfyan	Benî Kilâb

EK-5: HZ. PEYGAMBER'İN YARGI VAZİFESİ VERDİĞİ ÂMİLLER

	Âmil	Görevlendirildiği Bölge/Kabile
1	Amr b. Âs	Uman
2	Ziyâd b. Lebîd	Hadramût
3	Ebu Ubeyde b. Cerrâh	Necran
4	Amr b. Hazm	Benî Haris b. Ka'b
5	Ebû Mûsâ el-Eş'ârî	Yemen (Me'rib, Zebîd, Aden, Rima ve Tihâme sahilleri)

BÜVEYHİLER'İN BAĞDAT HÂKİMİYETİ
(334/945 – 447/1055)

Edip AKYOL*

Öz

Her devletin tarihte oynadığı bir rol vardır. Yaşadıkları, hüküm sürdükleri zaman ve coğrafyada az veya çok tarihin oluşumuna tesir etmişler ve bu çerçevede de tarihe mâl olmuşlardır. Bu devletlerden birisi de Büveyhîler'dir. Büveyhîler denince genelde, Halifelere ve Sünni Müslümanlara baskı uygulayıp "Hilafeti" Fatımilere devretmeye çalışmış olmalarından dolayı, Abbasi imparatorluğunda açılmış bir kara sayfa olarak anlatılır. Bu makalede; Abbasi tarihinde 334/945 – 447/1055 yüz on yıllık dönemde hâkimiyet kuran ve bölgedeki iktidar boşluğundan istifade edip yeni bir güç olarak ortaya çıkan Deylem asıllı Şii Büveyhîler'in, Bağdat hâkimiyeti, bütün siyasi ve askeri otoritelerini ellerinden aldıkları, Abbasi Halifeleri üzerindeki etkileri ve Selçuklular tarafından Bağdat hâkimiyetlerine son verilmesi kısaca anlatılacaktır.

THE DOMINATION OF BAGHDAD BY THE BUWAYHIDS**Abstract**

Every state has a role in history. They have influenced the formation of history more or less in the time they lived, the time they were judged, and the geography, and they became a part of this framework. One of these states was the Buwayhids. Generally the Buwayhids are described as a black page opened in the Abbasi empire because they have tried to transfer the "Caliphate" to the Fatimids by imposing pressure on the Abbasid Caliph and Sunni Muslims. In this article, I will briefly explain History's Buwayhids who dminated on The Sunni Caliphate in Abbasids period and controlled all political and military forces. *Buwayhids*, also known as Buyyids, who ruled in Baghdad from the mid-tenth to the mid-eleventh century, (334/945 – 447/1055) dominating the Abbasid Caliph until the arrival of the Seljuks.

Giriş

Büveyhîler 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem asıllı bir hanedandır. Abbasi tarihinde 334/945 – 447/1055 yüz on yıllık dönemde hâkimiyet kuran ve bölgedeki iktidar boşluğundan istifade edip yeni bir güç olarak ortaya çıkan Büveyhîler, adını Sâsâni Hükümdarı Behram-ı Gur'un soyundan olduğu rivayet edilen Büveyh (Bûye) b. Fenna (penah) Hüsrev'den alır. Zettersten ise onların soyunun Sâsâni Kısrası Behram-ı Gur'a ait olmayıp ancak onun büyük veziri Mihr Narsî'ye dayandığını

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Anabilim Dalı, DİB Balıkesir/Edremit İlçe Müftülüğü, Murakıp.

iddia etmiştir.¹ Bazı tarihçiler onların siyâhî asıllı olduğunu kabul eder. Bir grup tarihçi de onları Araplar'dan Benû Dabbe'ye nispet ederler.²

Büveyhîler, aslen Hazar Denizi'nin Güney-Batı kıyıları ile Kuzey İran bölgelerini kapsayan, küçük ve dağlık bir yer olan "Deylem" bölgesinden çıkmış bir ailedir. Buna nispetle "Deylemîler" diye de isimlendirilirler. Önceleri Mecusi ve Putperest olan Deylemliler, uzun zaman Müslümanlığa direndikten sonra, ancak IV/X. asra doğru Ali evladından Hasan el-Utrûş'un gayretleriyle³ İslam'a girmiş ve Şia'nın Zeydiyye kolunu benimsemişlerdir. Mensup oldukları Deylemliler gibi Şîî olan Büveyhîler, mahalli hânedanlar içinde, iki açıdan şaşırtıcı bir başarı elde etmişlerdir. Birincisi; onların Abbasî topraklarında mahalli hanedanlar kurulma sürecini tamamlayarak hilafet merkezi Bağdat'ı ele geçirmeleri, ikincisi; Şîî bir hânedan olarak, Sünnî Abbasî halifesini denetimlerine almalarıdır.⁴

Büveyhîler Fars ve Huzistân, Kirman, Cibâl ve Irak olmak üzere dört ayrı bölgede hüküm sürmekle birlikte⁵, aralarında bu geniş ülkenin nasıl yönetileceği konusunda ihtilafa düşen üç kardeş, İmâdü'd-Devle, Adûdü'd-Devle ve Muizzü'd-Devle⁶, yönetimi kendi aralarında paylaşarak bölgeyi hâkimiyetleri altına aldılar. Kardeşlerden İmâdü'd-Devle'nin merkezi Şiraz, Adûdü'd-Devle'nin merkezi Bağdat ve Muizzü'd-Devle'nin merkezi ise Rey idi. Yönetimi aralarında paylaşan bu üçlü, birbirlerine destek olup güçlerini arttıracaklarına kendi aralarında iktidar mücadelesine giriştiler.⁷

Abbasi Hilafetinin IV-V / X-XI Yüzyıllardaki Durumu

Abbasîlerin ilk yüzyılı içerisinde Bağdat'ta kuvvetli bir yönetim mevcuttu. Daha sonraki dönemlerinde ise merkezi yönetim ortadan kalkmıştı. Yani artık halifenin

¹ K. V. Zettersten, "Büveyhîler", İ.A., İstanbul 1961, II/843

² Bu konuda farklı görüşler için bkz. Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi (Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal)*, Terc. Komisyon, İstanbul 1985, s. 389; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul, 1987, V/509. Ağırakça, Ahmet. "Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları", Belleten, sayı: 206-208, Cilt: 53, Ankara, 1989, s. 608; Seyfullah Korkmaz, "Irak Büveyhîleri Dönemi Paraları ve Bunların Tarihi değeri", Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 8, Yıl:1999, s. 325.

³Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler" DİA, İst. 1992, VI /496.

⁴Ahmet Güner, "Büveyhîler Dönemi Çok Sessizlik", Dokuz Eylül Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: XII, İzmir, 1999, s. 48.

⁵ Yusuf el-Iş, *Tarihü'l-Asri'l-Hilafeti'l-Abbasîyye*, Dımaşk, 1982, s. 197; Merçil, s. 497; Yetkin, Şerare. "Abbasîler" DİA, İstanbul, 1988, I/ 35

⁶ El-Iş, s. 189.

⁷ Mahmut Şakir, *et-Tarihu'l-İslâmiyye*, by.y., 1991, VI/149.

otoritesi bütün vilayetlere geçmiyordu. Bu durum Bağdat'ta bağımsızlık hareketlerini ortaya çıkarmış, aynı zamanda Abbasî Hilafeti müstakil hanedanlıklara ayrılmıştı. Halife'ye artık sadece ismen saygı gösteriyorlardı (Onların saygıları da hutbelerde halifenin isminin okunması ve paralara isminin yazılması şeklindeydi). Halife adına bölgeyi idare ediyor ve halifeye her yıl vergilerini veriyorlardı. Bunlardan ayrı olarak, başında da merkezde mevalinin müstakil ordusu vardı. Vilayette halifeden tamamen bağımsız hareket ediyorlardı.⁸

Halife'nin elinde kalan yetki ve kudreti o derece azalmıştı ki başkentte bile zorlukla hissedilir hale gelmişti.⁹ Halife'nin siyasi gücünün azalmasına karşılık, yetkilerinde “dini” açıdan bir güçlenme söz konusuydu.¹⁰ Abbasî Halifesi sadece Irak'ta kendisinden yardım beklenen bir durumda kalmıştı. Bununla birlikte, İslam âleminin geri kalan yerlerinde, hanedanlıkların kendilerini kabul ettirmek ve meşruiyetlerini sağlamak için halifenin nüfuzu gerekliydi.¹¹

IV/X. asrın sonlarında ve V/XI. asrın başlarında, Abbasî Halifesi için şuna-buna unvan tevcihinden başka yapılacak bir iş kalmamış gibiydi.¹² Hilafet merkezinin git gide güç kaybettiği bu dönem için P. K. Hitti “ *Artık çökmekte olan Halifelik Devleti'nin bu iki asırlık tarihi, hiçbir kuvvet ve kudrete sahip olmaksızın iş başına gelen ve geride hiçbir üzüntü ve keder bırakmaksızın mezara giden itibâri (nominal) devlet başkanlarının silik suretleri ile doludur*”¹³ der.

Bununla birlikte, Gerek Müstekfî, gerekse Mutî zamanında bu halifelerin, saray duvarlarını bile aşamayan yetkilerine bakarak, sadece adı kalmış olan Abbasî imparatorluğunun bu çağını küçümsemek doğru olmaz. Çünkü bu dönemdeki çok seslilik farklı düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Büveyhîler'in bilim ve fenne karşı gösterdikleri kuvvetli ilgi bu devirde yetişen büyük kişilerde açık olarak görülmektedir. Her ne kadar bu dönem Abbasî imparatorluğunda kara bir sayfa olarak görünse de aslında İslam medeniyetinin bilim ve kültür alanında had safhaya ulaştığı bir gerçektir. Nitekim Adam Mez “*Onuncu Yüz Yılda İslam Medeniyeti*” adlı eserinde bu dönemi “İslam Rönesans”ı olarak nitelendirmektedir.

⁸Watt, Watt Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev: E.Ruhi Fıçlalı, Ankara, 1981s. 317.

⁹Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev: Salih Tuğ, İstanbul, 1980, III/763.

¹⁰Watt, s. 320.

¹¹Said Abdulfettah Aşûr, *Tarihu'l-İslâm ve Hadaratih*, Kahire, 1987, s. 466.

¹²Hitti, s. 735; İsmail Hâmi Danişmend, *Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu?*, Konya, 1978, s. 230.

¹³Hitti, III/735

Büveyhiler'in Bağdat'ı Ele Geçirmesi (334/945)

Merkezi yönetimin ortadan kalkması Bağdat'ta bağımsızlık hareketlerini ortaya çıkarmış ve Bağdat'a dıştan yapılan müdahaleler sonucunda, Abbasî Hilafeti müstakil hanedanlıklara ayrılmıştı. IV/X. asrın ilk yarısında Kuzey İran'da yaşayan Fars kökenli Deylemliler'den Merdavic b. Ziyâr'ın emrinde ve ordusunda yer alan Ebû Şücâ' Büveyh, mevcut iktidarı ele geçirmek için işe sarıldı.¹⁴ İlk önce Ehl-i beyt nesli ile Sâmânoğulları'nın savaşlarına iştirak ederek kendisine bir pay çıkardı. Kısa bir zaman sonra durumunu kuvvetlendirdi.¹⁵ Daha sonra Ebû Şüca' Büveyh'in üç oğlu Ali (İmadü'd-Devle), Hasan (Rüknü'd-Devle) ve Ahmet (Muizzü'd-Devle) kısa zamanda Ziyârilere'in ordusunda büyük etkinliğe sahip oldular. Merdavic'in bu üç kardeşten Ali'yi Kerec Vâliliğine tayin etmesinden sonra, Ali, Isfahan ve Fars bölgelerini Abbasîler'den alarak merkezi Şiraz olan bir hânedanlık kurdu. Onun kardeşleri olan Hasan ve Ahmet ise, Cibâl, Huzistân ve Kirman çevresini ele geçirip bağımsız birer yönetim kurdular.¹⁶ Bunlardan Rüknu'd-Devle, Acem Irak'ı da denilen İran'ın Cibâl bölgesini, 331/942-43'te hâkimiyetine alarak, merkezi Rey şehri olan, Rey ve Cibâl Büveyhî hanedanını kurmuştur. Fakat üçüncü kardeş Muizzü'd-Devle Abbasî Tarihinde yeni bir devri açacak olan bir adımla 334/945-46 yılında Bağdat'ı ele geçirerek Büveyhîler'in Irak Şubesini tesis etmiştir.¹⁷

Muizzü'd-Devle'nin, Sünnî Abbasî Halifesinin başşehrine Büveyhî bayrağını dikmesi, artık neredeyse maddi hiçbir kudreti kalmamış olan Abbasî halifesinin bir Şîi emirin denetimine girmesi gibi oldukça tuhaf gözükken bir gelişmeye işaret etmekle kalmamış, aynı zamanda, en azından görünüşte, Şîi zümrelere, Abbasî Hilafeti'nin yerine bir Şîi hilafet tesis etmek gibi birkaç asır boyunca sürdürdükleri bir amacı gerçekleştirme fırsatının doğduğu ümidini de vermiştir. Fakat hemen söylemek gerekir ki, Muizzü'd-Devle, bir Şîi olarak dinen meşruluğuna inanmasa bile, Abbasî hilafetini ilga etmemiş ve onun devamına izin vermiştir. Böylece tabir yerindeyse, Şîi Büveyhî Hanedanı ile Sünnî Abbasî Hilafeti arasında bir uzlaşma ortaya çıkmıştır. Bu uzlaşma ile Abbasî – Büveyhî topraklarında İslam inancının farklı iki yorumu ve iki ayrı

¹⁴ Ağırakça, s. 608-609; Merçil, "Büveyhîler", DİA, VI/497; Güner, s. 48-49.

¹⁵ Mevdudi, s. 23.

¹⁶ Mevdudi, s. 24; Ağırakça, s. 608-609; Merçil, s. 497; Güner, s. 48-49.

¹⁷ Mevdudi, s. 24; Güner, s. 49.

mezhebine mensup güçler, tarihte ilk defa olmak üzere işbaşında bulunmuş ve en tepe noktada bir “çok seslilik”i temsil etmiş olmaktadır.¹⁸

Böylece Sünnî olan tebaalarının çoğunun gözünde Büveyhîler’in hâkimiyeti yasal bir karaktere sahip olmuş, aynı zamanda yabancı güçlerin de Büveyhîler’e saygısı artmıştı. Büveyhîler’in en tehlikeli muhalifleri doğudaki Sâmanoğulları idi. Sâmanoğulları’nın Büveyhîler’in aksine bilinçli olarak muhafazakâr bir Sünnî politikası takip etmeleri, batıya doğru yayılmalarının devam etmesi için Büveyhîler’e mükemmel bir bahane sağlamıştı. Bu iki hanedan arasında sınır bölgelerinde devam eden mücadeleler, Büveyhîler’in daha sonraki yıllarda ortaya çıkacak siyasetlerini etkileyecekti. V/XI. Yüzyılda Gazneliler, daha sonra ise Selçuklular onlara işte bu cepheden saldıracak ve nihayet Büveyhî Devleti bu saldırılar sonucunda önce küçülecek, sonra da tamamen oradan kalkacaktır.¹⁹

Halifelerin Etkisiz Hale Getirilmesi

319–20/931-32 yıllarında Abbasî imparatorluğu sınırlarına her yönden Bizanslılar’ın saldırıları başlamıştı. Halife bu düşman akınları ile uğraşacağı yerde, Muizzü’l-Devle aleyhinde bazı tertiplere başvurunca O, halifeyi tahtından indirip gözlerini oydu ve Muktedir’in oğullarından Ebû’l-Kasım’ı Mutî (334–363/946–974) adıyla halife yaptı.²⁰ Böylece Büveyhîler, Abbasî Hilafeti üzerinde baskı kurmaya başladılar. Devlet ve saltanat, Mütteki’nin ve Müstekfi’nin ilk günlerinde Abbasîler’in elinden çıkarak Büveyhî sultanlarının eline geçmişti. Abbasî halifesinin elinde kalan sadece dini/itikaî nüfuzdu.²¹ Buna binaen Hutbede temsilen ismi okunuyor ve paralar üzerinde adı geçiyordu. Halifeye İslam lideri gözüyle bakan Büveyhîler, törenlerde ona saygı gösterisinde bulunarak önüne de dini saltanatının bir te’kidi olarak Hz. Osman (r.a.)’ın mushafını koyuyorlardı.²² Tek kelimeyle, Halife saygı duyulan bir din adamından farksızdı ve siyasi ilişkilerin tümü Emirü’l-Ümerâ’nın elinde bulunuyordu.²³

Abbasî Hilafeti’nin Büveyhîler döneminde zayıf düşmesi, sadece halifelerin şahsi zaaflarına ve kendilerini bir tarafa iterek yönetimi ellerine geçiren Büveyhîler ile

¹⁸ Güner, s. 49.

¹⁹ D.G.B.İ.T., V/510.

²⁰ Hitti, III/741, Bahriye Üçok, *İslam Tarihi (Emeviler-Abbasîler)*, Ankara, 1979, s. 130.

²¹ Hasan, *İslam Tarihi*, IV/173; Hasan, *En-Nuzumu’l-İslâmiyye*, Kahire, 1970, s. 82.

²² Hasan, a.g.e., s. 82.

²³ Subhi es-Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, Çev: İbrahim Sarmış, İstanbul, 1981, s. 208.

mücadelelerine bağlı değildir. Aynı zamanda halifelerin Büveyhî sultanlarına, “Tacül-Mille”, “Ziyâü'l-Mülk”, “Gıyâsü'l-Ümme” gibi kendi heybetlerini azaltıp onların şanını yücelten unvanlar vermeleri de etkili olmuştur. Abbasî halifeleri hükümdarlara verdikleri unvanlarda aşırı gitmişlerdir.²⁴ Büveyhîler döneminde, hilafetin zayıf düşmesine rağmen, Abbasî halifeleri, veliahtlığa kendi oğullarını tayin etmeye devam ettiler. Ne var ki, Büveyhîler kendi çıkarlarına uygun düşmediği takdirde bu prensibi dikkate almıyorlardı. Halifeler oğullarını parlak bir törenle veliaht tayin etmeye çok ihtimam gösteriyorlardı.²⁵ Şîi olan Büveyhîler Abbasîler'in hilafete en ufak haklarının olmadığını söylüyorlardı. Çünkü bir başka Şîi devlet olan Fatımîlerin tahrikiyle hilafetin asıl sahiplerinin Fatımîler olduğunu, Abbasîlerin onlardan gasp ettiklerini düşünüyorlardı.²⁶ Halifeler, Büveyhî yöneticiler tarafından tayin veya azledilirken yürütme yetkilileri de halkın gözü önünde halife tarafından Büveyhî olan Emirü'l-Ümerâ'ya devredilirdi. Hatta Büveyhîler hutbe ve paralarda Halife'nin ismi yanında kendi isimlerinin de anılmasında ısrar ettiler.²⁷ Bu hanedan Şîi akidesini kabul etmekle beraber, Sünnî olan Abbasî Halifeliği'nin siyasi sebeplerden dolayı, devam etmesine ses çıkarmıyordu. Çünkü onlar Halifeliğin devamını gerek kendi hâkimiyet sahalarında, gerekse bölgeleri dışında kendi lehlerine kullanma düşüncesindeydi. Ayrıca halifeliği kendi kontrolleri altında bulundurmakla hem devlet içindeki Sünnîler hem de diğer Müslüman devletler nezdinde itibar göreceklerdi.²⁸ Yani Büveyhîler, Abbasî Hilafeti'ne karşı sert davranmakla beraber, siyasi olarak hilâfetten yararlandıkları için hilâfeti yıkacak biçimde katı bir Şîi anlayışı benimsememişlerdi.

Mamafih, IV/X. yüzyılda Abbasî halifelerinin her türlü kuvvet ve kudreti kaybettikleri devirlerde, Kuzey Afrika'da ve Mısır'da bir Şîi devlet kuran ve daha sonra Suriye'yi de hâkimiyetleri altına alan Fatımîler (298–567/910–1171), Abbasîlerle dini ve siyasi nüfuz konusunda çatışmakla birlikte Şîiliği ve mezhep mücadelelerini bütün kuvvetleriyle tahrik ediyordu.²⁹ Fatımîler büyük bir dini hareket olan İsmailiyye Şiası'nın temsilcileri idi. Nitekim gâsıp diye itham ettikleri Sünnî Abbasî halifelerinin

²⁴ Hasan, IV/176.

²⁵ Hasan, IV/177.

²⁶ Bernard Lewis, “Doğuda Hilafetin Çöküşü (Mısır ve Suriye Fatimi Hilafetinin sonuna kadar)” Çev: Hamdi Aktaş, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, İstanbul, 1989, I/192.

²⁷ Es-Salih, s.207.

²⁸ Merçil, s. 497.

²⁹ M.Şemsettin, Günaltay, “Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal-Sosyal-Ekonomik ve Dini Durumu” Belleten, Ankara, 1943, sayı: 25, VII/ 87.

hâkimiyetini sözle bile kabul etmeye tahammülleri yoktu. İddialarına göre soy ve ilahi tercih nedeniyle, İslam hilafetinin gerçek varisleri sadece kendileriydi.³⁰

Bu Dönemdeki Entelektüel Hayat

Büveyhîler'in diğer birçok hânedan ile birlikte iktidarda bulunduğu IV-V/X-XI. asırlar, bir yönüyle İslam coğrafyasının siyasi açıdan parçalanıp değişik mahalli hanedanlara bölündüğü ve birçok sosyal huzursuzluğun yaşandığı bir dönem olsa da, kültürel açıdan İslam kültür ve medeniyetinin oluşum sürecini tamamlayarak en yüksek seviyesine ulaştığı bir dönem olarak kabul edilir. Bu asırlar kimilerince “İslam medeniyetinin altın çağı”, kimilerine göre de “İslam Rönesansı”nın gerçekleştiği bir devir olarak değerlendirilir.³¹ İslam coğrafyasının farklı siyasi hanedanlara bölünmesi düşünce, ilim ve kültür hayatının gelişmesine bir zarar vermemiş, aksine ona yeni imkân ve fırsatlar sunmuştur. Birbirine rakip İslam hânedanlarının kurulması, yeni siyasi merkezler ortaya çıkarmış ve rakip hükümdarlar arasında ilim ve kültürü himaye etmede de bir yarışa neden olmuştur. Bu da din bilginleri, bilim adamları, filozoflar, edip ve şairler için geniş bir hareket sahası ortaya çıkarmıştır.³² Büveyhîler'in bilim ve fenne karşı gösterdikleri kuvvetli ilgi bu devirde yetişen büyük kişilerde açık olarak görülmektedir. Meselâ; çok değerli bir tarihçi olan Mes'ûdi, büyük bilgin, filozof, tabip ve mûsîki bilgini olan Fârâbî, şâir Mütenebbî, çok zengin bir Şiîr hazinesi olduğu kadar, bir tarih kaynağını da teşkil eden Kitabü'l-Eğâni'nin sahibi Ebü'l-Ferec el-İsfahâni ve daha birçok şâir, bilge ve fâkihler hep Büveyhîler'in koruyuculuğunda yükselme olanağı bulmuş kimselerdir.³³

Büveyhî Hâkimiyetinin Sona Ermesi

Abbasî Halifesi Kâim Bi-Emrillah, Bağdat'ta Büveyhîler'in ve Türk askeri komutanı Arslan Besâsirî'nin baskısıyla, içine düştükleri maddi sefaletten şikâyetçiydi. Ayrıca Arslan Besâsirî'nin Mısır Fatımî Devleti ile irtibata geçmesi bardağı taşıran son damla oldu. Abbasî Halifesi (o sırada Rey'de bulunan) Tuğrul Bey'e elçi göndererek

³⁰Lewis, *Doğuda Hilafetin Çöküşü* I/192.

³¹ Güner, “Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri”, D.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, İzmir, 2001, XIII. s. 36; Adam Mez, “*Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*” adlı çalışmasında da bu dönemi “İslam'ın Rönesansı” olarak nitelendirmektedir. Çev: Salih Şaban, İstanbul, 2000, s. 7.

³² Güner, s. 36.

³³ Üçok, s.130.

ısrarla Bağdat'a davet etti ve içinde buldukları bu güç durumdan kendilerini kurtarmasını istedi (444/1052).³⁴

Daha sonra Abbasî halifesi Kâim bi-Emrillah, davetine cevap veren Tuğrul Bey'i "Müslümanların Hükümdarı" ilan ettikten sonra Bağdat'ta Cuma hutbesini onun adına okuttu. Tuğrul Bey 1055'te (hac yollarının güvenliğini sağlamak için geldiğini söyleyerek) Irak'a, yani halifenin hüküm sürdüğü bölgeye girdi. Halifenin Daveti üzere Bağdat'a gelen Tuğrul Bey, Büveyhî hükümdarı Meliku'r-Rahim'i etkisiz hale getirmesiyle birlikte Büveyhî Devleti'nin Bağdat'taki 110 yıllık hâkimiyetine son verdi.³⁵

Sonuç

Bu dönemde İslam Dünyası büyük bir bunalım ve kargaşa içindeydi. Bağdat'ta bulunan Abbasî halifesi Sünnî İslam Dünyası'nın en büyük lideriydi. Ama Abbasî İmparatoru olarak siyasi ve askeri gücünü kaybetmişti. Abbasi tarihinde 334/945 – 447/1055 yüz on yıllık dönemde hâkimiyet kuran ve bölgedeki iktidar boşluğundan istifade edip yeni bir güç olarak ortaya çıkan Büveyhîler, halifeleri bir kukla haline getirmiş ve bütün siyasi ve askeri otoritelerini ellerinden almışlardı. Bununla birlikte, Büveyhîler merkezi hükümetin meşruiyet kaynağı ve dini lideri olarak Abbasî Halifeleri'ni başta tutmuş, ancak istediklerini hiçbir zorlukla karşılaşmadan halifeye yaptırıyorlardı. Artık Bağdat İslam dünyasının bir merkezi olmaktan çıkmıştı.

Büveyhîler Mısır'a hâkim olan Şîh Fâtımî halifelerini din ve devlet lideri olarak tanıyor, fakat buldukları bölgede Sünnî Müslümanlar çoğunlukta olduğu için Bağdat Halifesini ortadan kaldırmaktan da çekiniyorlardı.

XI. yüzyıl ortalarında güçlerini kaybeden Büveyhîler, Fatımî halifesi adına hutbeyi okutmaya başladı. Abbasî hilafetinin resmen ortadan kaldırılmaya teşebbüs edildiği bu sıralarda İran'da yeni bir güç ve Sünnî inancı benimsemiş olan Selçuklular ortaya çıktı

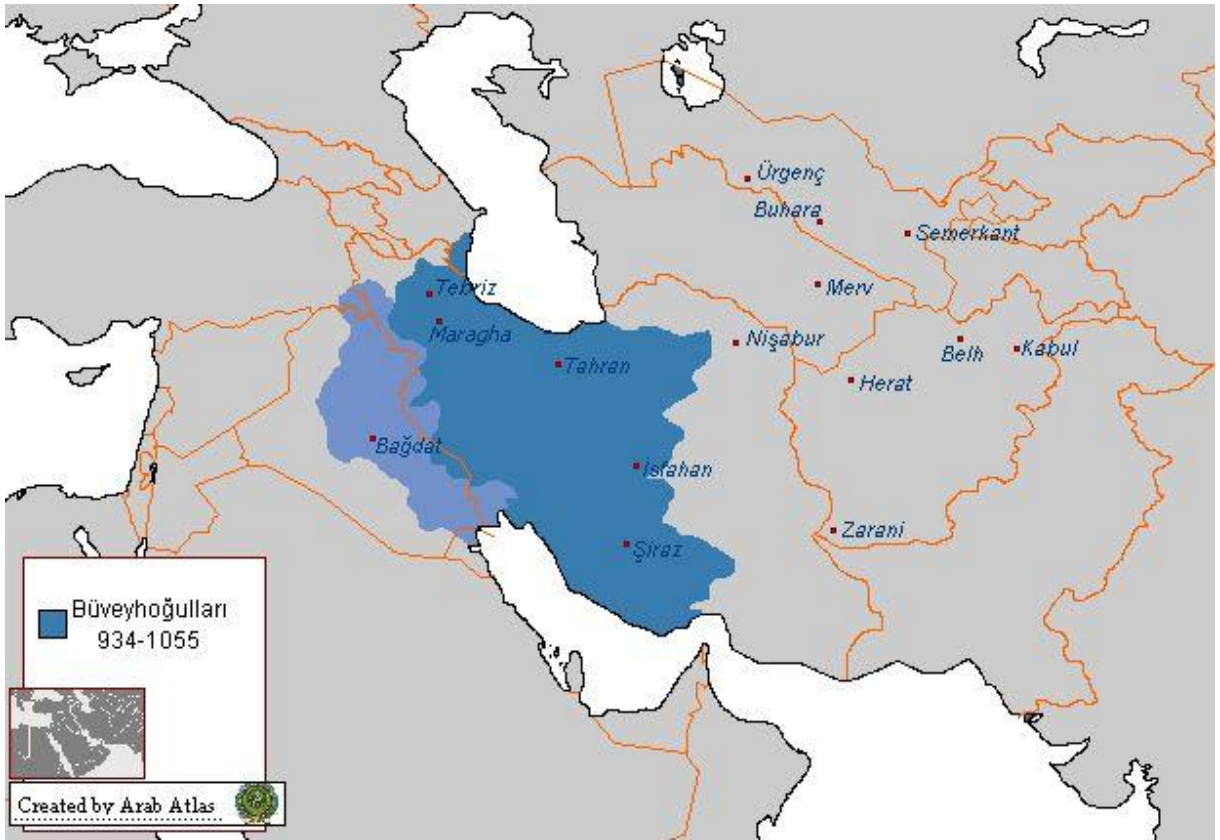
Tuğrul Bey 1055'te (hac yollarının güvenliğini sağlamak için geldiğini söyleyerek) Irak'a, yani halifenin hüküm sürdüğü bölgeye girdi. Abbasî halifesi Kâim bi-Emrillah Tuğrul Bey'i "Müslümanların Hükümdarı" ilan ettikten sonra Bağdat'ta Cuma hutbesini onun adına okuttu ve onu Bağdat'a davet etti. Halifenin Daveti üzere

³⁴ Köymen, s. 37.

³⁵ Mevdudî, s. 195, Merçil, s. 498; Merçil, Türkler Mad., IV/ 605; Yazıcı, s. 213;

Bağdat'a gelen Tuğrul Bey, Büveyhî hükümdarı Meliku'r-Rahim'i etkisiz hale getirmesiyle birlikte Büveyhî Devleti'nin Bağdat'taki 110 yıllık hâkimiyeti son buldu.

EK: Harita: Büveyhîler'in Hâkimiyet Alanı³⁶

³⁶ https://www.turkcebilgi.com/uploads/media/resim/buveyh_hanedani.png tarihinde alınmıştır.

adresinden 15.12.2017

Kaynakça

- AĞIRAKÇA, Ahmet, "Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları", Belleten, sayı: 206-208, Cilt: 53, Ankara, 1989.
- ATEŞ, Ahmet, "Deylem", İ.A. İst. 1965, III.
- AŞÛR, Said Abdulfettah, *Tarihu'l-İslâm ve Hadaratih*, 1.baskı, Kahire, 1987.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, "KâimBi-Emrillah", İ.A., VI.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İst. 1987, V.
- EL-İŞ, Yusuf, *Tarihu'l-Asri'l-Hilafeti'l-Abbasîyye*, Dımaşk, 1982.
- Es-SALİH, Subhi, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, 1.baskı, Çev: İbrahim Sarmış, İst. 1981
- GÜNER, Ahmet, "Büveyhîler Dönemi Çok Seslilik", Dokuz Eylül Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: XII, İzmir, 1999; "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, 2001, XIII.
- GÜNALTAY, M.Şemsettin, "Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal-Sosyal-Ekonomik ve Dini Durumu" Belleten, Ankara, 1943, sayı: 25, VII.
- GIBB, Hamilton A.R., *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*. Çev. Kadir Durak, İst. 1991.
- HASAN, Hasan İbrahim, *İslam Tarihi* (Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal), Terc. Komisyon, İst. 1985, *En-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Kahire, 1970
- HITTI, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. Çev: Salih Tuğ, İst. 1980, III.
- İBNÜ'L ESİR, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1987.
- İBNÜ'L KESİR, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 2.Baskı Beyrut, 1990.
- KORKMAZ, Seyfullah, "İrak Büveyhîleri Dönemi Paraları ve Bunların Tarihi Değeri", Erciyes Ünversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı: 8, Yıl:1999.
- LEWIS, Bernard, *Doğuda Hilafetin Çöküşü (Mısır ve Suriye Fatimi Hilafetinin sonuna kadar)* Çev: Hamdi Aktaş, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, ist. 1989; *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İst. 2002.
- MERÇİL, Erdoğan, "Büveyhîler" DİA, İst. 1992, VI.
- MIQUEL, Andre, İslam ve Medeniyeti, çev. Ahmet Fidan, Ankara, 1991.
- MEVDUDİ, *Selçuklular Tarihi*, Çev. Ali Genceli, Ankara, 1971.

- MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, Çev: Salih Şaban, İstanbul, 2000.
- SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi* (Başlangıçtan 1086'ya kadar), Ankara, 1987.
- ŞAKİR, Mahmut, *et-Tarihu'l- İslamiyye*, 5. baskı, by.y., 1991.
- ULUÇAY, M. Çağatay, *İlk Müslüman-Türk Devletleri*, 3.Baskı, ist. 1977.
- ÜÇOK, Bahriye, *İslam Tarihi* (Emeviler-Abbasiler), Ankara, 1979
- YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 2.baskı, Ankara, 2002.
- YETKİN, Şerare, “Abbasiler” DİA, İstanbul, 1988, I.
- ZETTERSTEN, K. V. “Büveyhiler”, İ:A., İst. 1961, II.
- WATT, Watt Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Çev: E.RuhiFığlalı, Ankara, 1981.

Murat AKARSU, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman - Katline Sessiz Kalınan Halife*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015, Birinci Basım, 311 sayfa, ISBN 9944162999.

Raşit Halifeler arasında gerek uygulamalarıyla tartışmalar yaratan, gerekse hilafetinin sona ermesi bakımından hassas bir konuma sahip olan Hz. Osman'ın ele alındığı eser, başta temel kaynaklar olmak üzere birçok telif eserden farklı rivayetin değerlendirilmesini ihtiva etmektedir. Hz. Osman'ın, izleri İslâm toplumunda asırlarca hissedilmiş, yorumlanmış, önemli hadiselerle tanıklık eden bir dönemdir. Önemlidir zira, Hz. Peygamber'e ilk iman edip, iki kızıyla evlendirdiği damadı ve şura ile iş başına gelen meşru halife Hz. Osman yine mü'min olduklarını iddia eden isyancılar tarafından öldürülmüştür. Onun "mazlum mu yoksa müstehak !" bir şekilde öldürüldüğü tartışıla dursun, bu dönemin İslâm siyaset mekanizmasının yapısı, iktidar-muhalefet ilişkisi gibi birçok meseleye ışık tutacak bir düzeyde incelenmesi elzemdir. Murat Akarsu bu çalışmayla, Hz. Osman döneminin öncelikle doğru bir şekilde algılanmasına çabalamış, rivayetleri imkanlar ölçüsünde objektif bir değerlendirmeye tabi tutmuştur.

İlk dönem İslâm tarihi kaynakları olmak üzere Hz. Osman dönemi, birçok telif eser ve araştırmada geniş bir şekilde yer almıştır. Ayrıca bu konuyla ilgili bir çok müstakil eserde telif edilmiştir. Bunlar arasında Câhız'ın *Kitâbu's-Sâliye el-Osmâniyye*, Mahmud Abbas Akkad'ın *Zun'nureyn Osman b. Affan*, Muhammed es-Sadık Arcûn'un *el-Halifetu'l-Müftra Aleyh Osman b. Affan*, Muhammed b. Yahyâ ibn Ebî Bekr'in (741/1340) *et-Temhid ve'l-Beyân fi Makteliş-ŞehidOsmân*, Muhammed İbrahim'in *es-Siyastü'l-Maliye li-Osmân b. Affan*, Muhammed Ravvas Kal'âcî'nin *Mevsûati Fıkhı Osman b. Affan* gibi birçok eserin yanı sıra, kaleme alınmış makaleler zikredilebilir. Akarsu, Hz. Osman dönemini müstakil olarak ele alan bu eseriyle, dilimizde yapılmış araştırmalara önemli bir katkıda bulunmuştur.

Eser üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde öncelikle, Hz. Osman'ın Müslüman olmasından önceki hayatı, ailesi hakkında bilgi verilmiş, ardından selefi Hz. Ömer tarafından oluşturulan şura üyeleri arasından halife seçilme süreci aktarılmıştır. Kimi tarihçilere göre, Hz. Ali'nin adeta “sonu belli bir oyunda” saf dışı bırakıldığı (s. 30), ya da “hilafete Kur'an ve Sünnet'le birlikte kendi içtihadını eklemesi” (s. 31) sebebiyle hilâfete gelemediği gibi bir çok şekilde izah edilmektedir. İslâm döneminden önce Mekke'nin soylu ailelerinden biri olan Ümeyyeoğullarına mensup olmanın, Hz. Osman'ın halife seçiminde etkisinin olduğu, en azından bu ailenin “yönetimde söz sahibi olmak” adına elinden geleni yaptığı anlaşılmaktadır. Kezâ, halife olduktan sonra Ebû Süfyan'ın Hz. Osman'ın yanına gelerek “Halifelik Teym ve Adiy'den sonra sana geçti, onu top gibi yuvarla ve devletin ileri gelenlerini de Benî Ümeyye'den tayin et. Çünkü bu (dünyevî) bir iktidardır, bilmiyorum cennet ve cehennem var mıdır?” şeklinde adeta “akıl hocalığı” karşılık halifenin “Kalk git, Allah cezanı versin” diyerek cevap verdiği rivayet edilir (s. 38). Ne yazık ki, Hz. Osman'ın uygulamalarının tam da Ebû Süfyan'ın dile getirdiği şekilde gerçekleştiği ve halifenin eleştiri oklarına tutulmasında etkili olduğu vakıadır.

Eserde dönemin sosyo-ekonomik yapısı, Hz. Osman'dan önce hilafet görevinde bulunan iki halifenin dönemleri ile karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Bu aşamada fetih hareketleriyle ortaya çıkan sorunlar ve çözümleri, gelir-gider dengesizliği, toplumun tüketim alışkanlıklarının ve ihtiyaçlarının değişmesi gibi faktörler zamanla kaotik ortamın oluşmasına, adeta “göz göre göre” Hz. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanmasına sebep olmuştur. Refah seviyesinin kısa zamanda yükselmesi, kabile olarak yaşayan Arap toplumunun farklı sorunlarla yüz yüze gelmesine sebep olmuştur. Öyle anlaşılıyor ki, yeni yaşam alanlarının oluşması, farklı kültürlerle temas, Medine çekirdek Müslüman toplumun öngöremediği sorunlara yol açmıştır. İkinci bölümde Hz. Osman'ın öldürülmesini hazırlayan sebepler zikredilmektedir. Halifenin kendi aile çevresini kollayarak, devletin önemli makamlarına getirmesi; ikta, hediye gibi benzeri yöntemlerle Ümeyyeoğullarının önlenemez yükselişinin farklı sorunlara yol açmıştır. Hz. Osman'ın meydana gelen sorunlar karşısında Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf gibi sahabînin eleştirilerini yeterince dikkate almadığı, olayların geri dönülmez hale gelmesinden sonra ise atılan adımların yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Eserde önde gelen sahâbînin bu elim hadise

esnasındaki konumları ve olaylar karşısındaki tutumları, bazı rivayetlere göre “ihmal” iddaları ele alınmaktadır (s. 254-265). Dikkat çeken farklı bir tespit de, farklı vilayetlerden toplanarak gelen isyancıların “gizli el- İbn Sebe” tarafından organize edildiği şeklinde kimi kaynaklara yansıyan bilginin gerçeği yansıtmadığıdır. Aynı şekilde Hz. Aişe gibi bazı etkili sahâbînin dilinden “halifeye isyan etmeyi teşvik eden” mektupların çeşitli bölgelere gönderilmesidir. Kaldı ki, Hz. Âişe daha sonraki süreçte bu iddaları yeminle yalanlamıştır (s. 259). Öyle anlaşılıyor ki, Hz. Osman devrinde var olan sorunlar, fırsatçı kişiler tarafından kimi zaman organize, kimi zamansa şartların oluşmasıyla fevri bir şekilde ortaya çıkmış, aynı amaca hizmet edecek halde gündeme gelmiştir.

Üçüncü bölümde ise, Hz. Osman’ın isyancılar tarafından öldürülmesiyle sonuçlanan kuşatma süreci ele alınmaktadır. Her ne kadar farklı cenahlarda olsa da Hz. Ali, Muaviye gibi bazı kişilerin olayların seyrini doğru algıladıkları, “halifenin öldürülme” sürecinin beklenmedik bir son olmadığı anlaşılmaktadır.

Hz. Osman’ın hilafet süresini diğer halifelere göre daha uzun olmuştur. Diğer yandan onun yetmiş yaşını aşkınken, ileri bir yaşta halife olmasının “iktidar ama muktedir” olamamasında etkili olmalıdır. Yanı sıra, dönem itibarıyla kısa sürede büyük bir coğrafyaya yayılan İslâm devletinin ciddi bir “hazımsızlık” sorunu yaşaması da krizin olgusunu açıklayan faktörlerden biridir.

Tarih söz konusu olduğunda, objektif değerlendirmelerin ne kadar can alıcı öneme haiz olduğu kitabın birçok bölümünde yazar tarafından dikkat çekilen bir husustur. Bununla birlikte, ele geçen tüm verilere rağmen tarihin adeta gaybı keşfetme çabası olduğu, ne kadar çabalasak da olayların tümüne hâkim olmanın imkansızlığı aşikardır. Tarihi şahsiyetlerin olaylar karşısında takındıkları tavrın, psikolojik, ideolojik, mezhepsel, kabilecilik gayretleriyle farklı çehrelere bürünmesi söz konusu olabilir. Yazar, Hz. Osman dönemini ele alırken “fitne” kavramıyla ifade edilen olaylar silsilesini kronolojik olarak yansıtmakla beraber, bu olayların sebeplerini de ayrıntılı olarak irdelemektedir.

Murat Akarsu Hz. Osman’la ilgili biyografik bir eser oluşturmakla birlikte, dönemin sosyo-ekonomik ahvalini derinlemesine aktarmayı ihmal etmemiştir. Kezâ

yazar, sosyal olayların birçok sebeple bağlantılı olması yanında, tarihî şahsiyetlerin toptancı yaklaşımla ele alınmasına karşı duruşunu sıklıkla ifade etmektedir. Diğer yandan yazar, eserin son sözünde “ Devletlerin kötü yönetilmesi, yöneticilerin dinsel, ırksal, mezhepsel taassuplarla seçilmesi, liyakat unsurunun göz ardı edilmesi, hakkı olana hakkının verilmemesi, sosyal ortamda anarşizmin ortaya çıkmasına imkan vermiş, böylece her dönemde çağdaş Mervânların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.” cümlesiyle bir anlamda eleştirdiği “önyargı” engeline takılmadan edememiştir. Genel anlamda kitabın muhtelif yerlerinde Mervan b. Hakem’le ilgili olumsuz rivayetlerin tekrarlanması-Hz. Osman’ın eşi Naile’nin Mervan’la ilgili iddaları gibi- dikkat çekmektedir.

Hatice Nur ERTÜRK